

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

БІСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ

МІСЯЧНИК
VII-VIII

ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION
PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 7-8 (198-199), July-August, 1964. Vol. XI (XVII)

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORTH 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1964 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	350 пезів	200 пезів	105 пезів	35 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 7-8 (198)

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ, 1964

Річник XI (XVII)

З М І С Т VII-VIII К Н И Ж К И

— БУДЕШ, БАТЬКУ, ПАНУВАТИ...	723
О. Десенко: З КОМІВОВАЖЕРСТВА КРЕМЛІВСЬКОГО ПСИХОПАТА	728
Мір Константин Савчук: АМЕРИКАНСЬКА ЗАКОРДОННА ПОЛІ- ТИКА І УКРАЇНА	740
Проф. В. Чапленко: ТВОРЧІ ШУКАННЯ У МИСТЕЦТВІ	749
Д-р Дмитро Куликовський: СОЦІОЛОГІЧНА СТУДІЯ НА ОСНОВІ ОДНІЄЇ ПОВІСТИ (продовження, 2)	767
Інж. Лев Биковський: В ПЕТРОГРАДІ (Спомини з 1912-1915 років)	782

П о е з і ї :

Лариса Мурович: НА СТАНЦІЇ; НЕМОВ У ПРИСТАНІ МАЯК; ЧИ
ТРЕБА ЖДАТИ ПРИ ПЕЧЕРІ; Я ЩЕ ДО ТЕБЕ НЕ ПРИЙШЛА;
КОГО БОЇМОСЬ? — 797-799. * Левко Ромен: ЛІС ГОРИТЬ — 800. *
Т. Матвієнко: МОРЕ — 801. * Андрій Легіт: Є РИСИ... НАД ПОЛЯ-
МИ... З СИБІРУ ВЕРНУВСЬ... — 802-803. * Павло Савчак: СЛАВА
— 803.

Наталія Савченко: ОТАМАН ЮНАКІВ (Історична повість для молоді,
продовження, 4) ... 804

Чарльз Снов: СМЕРТЬ ПІД ВІТРИЛАМИ (Роман, перекл. з англ.) 812

— У ДОЛИНИ ЦАРІВ ... 838

Мір Іван Боднарук: СТРИЙЩИНА І ВІДЕНСЬКІ СІЧОВИКИ ... 846

З ВІРОЮ У ВЕЛИЧ МІСІЇ ... 849

— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка) ... 851

— СЛОВО ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ У США ... 854

В калейдоскопі світу:

КРАЇНА КАЗКОВИХ ГІР; СЛІДАМИ ДАЛЕКИХ ПРЕДКІВ; ЗНА-
ХІДКА ВІЛЯ СУХОГО ТАШЛИКА; ПОЛІГЛОТИ-ФЕНОМЕНИ; 101
ДЕНЬ ПОРУЧ ІЗ СМЕРТЮ; МОГІКАНИ НА РИШТУВАННЯХ СУ-
ЧАСНИХ ХМАРОСЯГІВ; ЗАГАДКА ПЛЕМЕНИ «ЧОРНИХ КАФІ-
РІВ» ... 857-864

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"

1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

ВЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"

München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedushyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
5, Rue Cadet,
Paris 9e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 5 шіл. (анг.) або 0.90 центів. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

БУДЕЩ, БАТЬКУ, ПАНУВАТИ...

«Нехай буде відомо всім грядучим поколінням, що цього дня, в суботу 27 червня 1964 року від народження Христа, 188 року від проголошення незалежності Сполучених Штатів Америки та 46 року від часу відновлення самостійної, соборної і народоправної Української Народної Республіки, яка, не зважаючи на комуно-московську окупацію, живе сьогодні в серцях українського народу...» — так починається Пропам'ятна Грамота, проголошена під час відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні, підписана членами Управи Комітету Пам'ятника і вмурована в його підставу.

А далі (частину пропускаємо) — «...Цього дня Достойний Двайт Д. Айзенгауер, 34-й президент Сполучених Штатів Америки, в приваності ентузіастичної багатотисячної маси народу, зокрема репрезентантів американського державного, культурного і суспільного життя та репрезентантів українських крайових установ з багатьох країн сьгоднішнього вільного світу, особисто відкрив цей пам'ятник Тарасові Шевченкові, Кобзареві України та вселюдському співцеві волі і справедливості, у 150-річчя з дня його народження.

Цей пам'ятник — присвячений усім тим народам, що подібно, як український нарід, боряться проти московського і всілякого імперіялізму та самодержства, за здійснення оспіваних Тарасом Шевченком ідеалів волі, незалежності, справедливості і народоправства для всіх...»

Уривки з Пропам'ятної Грамоти, вмурованої в підставу пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашингтоні, говорять про великий історичний день українців у вільному світі, коли на вільній землі Вашингтона замайоріла статуя великого українського національного пророка, апостола правди і волі.

Цей день був днем великої маніфестації українських національних сил у вільному світі, протестом проти московського імперіялізму, що поневоле і винищує український народ на його прабатьківській українській землі.

Тут подамо уривки з промов деяких чужоземних і українських політиків та діячів, що яскраво з'ясовують велике значення спорудження пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашингтоні.

Під час відкриття пам'ятника Шевченкові промовляв ген. Д. Айзенгауер, колишній президент США.

«Насамперед — говорив Д. Айзенгауер — дозвольте мені подякувати вам за ваше щире привітання.

13-го вересня 1960 року, в той час, коли я своїм підписом узаконив заходи про дозвіл побудувати цей пам'ятник, я був переконаний, що ви влаштуєте такі врочистості відкриття, які будуть гідні величі Тараса Шевченка.

Цей день прийшов і ви прибули тисячами з усіх сторін США; ви прийшли з Канади, Латинської Америки і Європи, навіть з далекої Австралії, щоб вшанувати пам'ять поета, який такими глибокими словами висловив

невмирущу рішучість людини боротися за свободу та її незгасаючу віру в кінцеву перемогу.

Цей здвиг тих, що люблять свободу, що прибули сюди, щоб скласти пошану українському героєві, далеко переходить мої сподівання. Але значення цього масового зібрання людей збігається з моїми надіями. Бо мої сподівання такі, що ваш прекрасний марш, який розпочався у тіні пам'ятника Вашингтонові до стіп пам'ятника Тарасові Шевченкові, словом і ділом збудить у серцях і душах новий світовий рух людства; безперестанний рух, присвячений незалежності та свободі всіх народів усіх поневолених націй у всьому світі...

На протязі кількох останніх десятиріч засади свободи і людської гідности були зневажані і відкидані сильними світу цього, які мають контролю над великими територіями нашої планети. Революційні доктрини нашого вільного суспільства ще далеко не застосовані у своєму універсальному засягу на земній кулі. На жаль, ми були свідками протинаступу фашизму і комунізму, що намагаються заступити ці доктрини тоталітарними державами, здушенням особистої свободи, запереченням національної незалежності, а навіть знищенням вільної науки та вільного обміну думками.

Сьогодні тиранія і гніт нічим не різняться від тиранії і гніту в часи Тараса Шевченка. Тепер так само, як і раніше, тиранія означає концентрацію всієї влади в руках жменьки вибранців, у руках уряду-бюра, в руках однієї людини. Це означає, що остаточні вирішення, які мають вплив на кожну галузь життя, не в руках народу, а в руках тиранів. Шевченко сам зазнав того, що уряд узурпував собі такі вирішення, які на його (Шевченка) думку, повинні були належати йому. А він був визначним борцем за свободу не лише свою особисту. Коли він відверто говорив про незалежність України від московського колоніального панування, то наражував на небезпеку свою особу. Коли він став членом Братства, метою якого було встановити республіканську форму уряду в країнах Східної Європи, його ув'язнено, ба, що більше, його позбавлено права користуватися олівцем і папером, щоб записувати думки про свободу.

Сьогодні в Советському Союзі та в усіх поневолених народів діється те саме. Всюди, де панує комунізм, там існує насильницька контролю думки, слова і, насправді, кожної фази людського життя, над якою держава забажає мати свою контролю...

Його статуя (Тараса Шевченка), що стоїть тут, у серці столиці народу, поруч амбасад, де представники майже всіх столиць світу мають змогу бачити її, є світлим символом його любови до свободи. Вона промовляє саме до мільйонів поневолених. Вона додає їм постійної заохоти повсякчасно боротися проти комуністичної тиранії, аж доки одного дня прийде остаточна перемога, що цілком певно станеться.

Відкриттям цього пам'ятника великому українському поетові 19-го сторіччя заохочуємо поетів України, Східної Європи, а також усього світу — подбати про те, щоб їхня поезія стала втіленням прагнень людства до свободи, себевиявлення, національної незалежності і свободи всього людства. Якщо б Шевченко жив сьогодні, він стояв би в першій лінії фронту цієї великої боротьби.

А тепер я пригадаю слова одного з найбільших синів Америки, Абрагама Лінкольна. Промовляючи тут сто років тому, він сказав:

»Не тільки на сьогодні, а й на всі прийдешні часи ми мусимо зберегти для наших дітей цю гарну форму вільного народоправства, яким ми втішались протягом нашого цілого життя«.

У цьому самому розумінні, і не лише на сьогодні, а на всі прийдешні часи, ми даруємо світові цей пам'ятник Тарасові Шевченкові, Бардові України, Борцві за свободу, щоб зберегти віру людства в остаточну перемогу свободи.

Невсипущою працею і з Божою допомогою — одного дня настане нова доба, доба всезагального миру, свободи і справедливості для всіх«.

Під час відкриття пам'ятника Т. Шевченкові, промовляв також конгресмен *Майкел Фісн*, відомий приятель українців.

»Здасться аж дуже доцільним, — говорив він, — щоб ми вшанували пам'ять поета, патріота України, Тараса Шевченка, бо понад усе інше він довів, що в довгому процесі історії — перо сильніше за меч.

Народився він у неволі, в час, коли культура і національна окремішність його батьківщини були загрожені цілковитим знищенням, і він піднявся, щоб наново запалити смолоскип надії для рідного краю...

Минуло століття з часу смерті Шевченка, однак полум'я його літературних творів ще сильніше горить у серцях його земляків. З часу його смерті, його батьківщину нищено мечем незліченну кількість разів. Довжелезний ряд деспотів — намагалися раз назавжди придушити дух України, що його продовжувала сила його пера. Деспоти відійшли в історичне забуття і в той час, коли над Україною ще висить меч, дух її народу все ще надхнений заповітом Шевченка.

В наш час ми намагаємося зміцнити старі зв'язки дружніх відносин з Центральною і Східньою Європою та встановити нові, де тільки можливо. Тривкими помостами між народами залишаться тільки ті, що в своїй основі мають моральні й ідейні цінності, які не суперечать людській гідності.

Стародавній поміст між США і Україною є саме на такій основі. Він перетриває віки. Так само віки перетриває і пам'ять про Тараса Шевченка, який, більше ніж століття тому, висловив надію свого народу на прихід Дж. Вашингтона з його новим і праведним законом...

Цей пам'ятник послужить пригадкою для тих, хто відвідує нашу столицю, що ми, як нарід, поділяємо цю палку надію і благасмо Бога, щоб цей щасливий день уже скоро прийшов«.

Сенатор Трастон Б. Мортон, промовляючи під час відкриття пам'ятника, а потім на бенкеті в залі «Вашінгтон Нейшенел Гард Арморі», назвав пам'ятник Т. Шевченкові »обіцянку прийдешньої свободи і самостійності України та всіх поневолених народів«.

»Я гордий з того, — казав він, — що я американець, коли бачу, що Конгрес США, з підтримкою президента, дає для диспозиції американську землю, на якій побудовано такий символ свободи, як цей пам'ятник Тарасові Шевченкові...

Дуже захоплюючим є той факт, що наша Деклярація незалежності і конституції додала одушевлення і відваги багатьом людям таким, як

Шевченко, який, у свою чергу, надхнув український нарід і всі поневолені народи Східної Європи до боротьби за свою свободу і незалежність...

Ціна сліз і крові, що її так багато людей платило за свободу, не залишиться без винагороди. Російська імперія не втече від своєї історичної долі. Вона також одержить свою заплату за все. Уярмлені й поневолені народи будуть вільними і незалежними.

На бенкеті з приводу відкриття пам'ятника Тарасові Шевченкові, промовляв і *Ярослав Стецько*.

»Постанови Конгресу США — говорив він — побудувати у Вашингтоні пам'ятник Тарасові Шевченкові та проклямувати Тиждень Поневолених Народів, в основі якого є захист концепції розвалу московської імперії на національні демократичні держави уярмлених націй, — документують солідарність американської нації з національно-визвольними ідеалами української нації, неперевершеним представником яких є посьогодні для нас усіх Тарас Шевченко.

Як колишній голова незалежного уряду України на українській землі, складаю щиру подяку президентові Айзенгауерові й президентові Труменові за вшанування ними великого сина української землі, який своїм героїсько-страдницьким життям, своїми ідеями, своїм могутнім словом — став великим серед найбільших цього світу. Синові кріпака, завжди вільному духом, що лише десять років не був кріпаком чи в неволі, йому буде пам'ятник найпотужніша нація світу в своїй столиці... Синові нескореної української землі.

Складаю признання українцям у США за жертовність і великий труд, вкладені для збудування цього пам'ятника і влаштування цього торжества, що стало історичною подією у взаєминах українського і американського народів. Що більше — у взаєминах американського і уярмлених народів, бо автор могутнього «Кавказу» був пробойовиком у боротьбі за волю і незалежність усіх уярмлених і придушених націй, зокрема московськими тиранами. І тому теж від імені ЦК АБН, як його голова, складаю привітання для всіх уярмлених народів і бажаю — здійснення ідеалів Шевченка, бо тільки тоді не буде вже рабів, а будуть вільні люди. Не стане російської тюрми народів, а будуть незалежні держави вільних націй.

Не тільки з того приводу, що — завдяки заходам і матеріальному вкладові українців у США — збудовано цей пам'ятник Шевченкові, а й, зокрема, тому, що вшануємо Шевченка, Шевченка нефальшованого, Шевченка борця і прапороносця протимосковської боротьби за права української нації та інших уярмлених народів, вшануємо у вільному світі, з прихильними нам колами, — радітиме під'яремна, але нескорена Україна. І про цю воюючу Україну нам сьогодні особливо треба пам'ятати, змагатися за підтримку її боротьби...

Відкритий пам'ятник — це дань вічному Шевченкові, його універсальним вартостям. А універсальною вартістю є і сучасна боротьба надхненої ним української нації за волю і незалежність, за перемогу Христової правди на землі, за права, що дані нам Богом, а потоптані московським антихристом; боротьба проти уосіблення зла на землі — безбожницької Москви, метрополії тюрми народів.

Боротьба Києва під знаменем Христа за новий світ правди, справедливості, волі, під гаслом »братів визволяти, слави добувати« — це боротьба проти Москви, центру іншого, злочинного світу безбожників і тиранів. Вона ведеться в інтересі всього світу, бо захищає його. Боротьба Києва, легенда якого така постійно жива, як вічного міста, позначена в усій творчості Шевченка.

Ідеалам Шевченка мало співчувати, за них треба боротися. Вічна правда перемагає лише тоді, коли перемагають її носії, що вірять у неї.

Тому цей пам'ятник — це теж дань сучасній боротьбі проти Росії, тюрми народів. Бо Шевченко — це не лише минуле, не лише майбутнє, а й сучасне, що в'яже в боротьбі минуле з прийдешнім.

Сьогоднішня врочистість — це також могутня протимосковська демонстрація, бо інакше не можна відзначити пам'ять Борця; за своєю генезою і згідно з її метою — вона мусить бути скріпленням сучасного фронту протимосковської безкомпромісової боротьби, яка заперечує всякі роди коєкзистенції зі світом тиранії і апелює зрвати з Росією, бо Шевченко був полум'яним борцем, що цілою душею ненавидів Росію, так як цілим серцем страждав і жив ідеєю України і був гордий нею.

З цього місця якнайгостріше засуджуємо Москву за фальшування ідей і всієї індивідуальності Шевченка, заперечуємо право Москві та катові України Хрущову говорити від імені уярмлених в СРСР народів; вони ж бо, східно нібито вшановують, а на ділі святотацьки зневажають пам'ять великого борця України та інших уярмлених народів за правду Христа, намагаючись присвоїти Шевченка собі. Погано з Москвою, коли Шевченка — великого звеличника гетьмана Мазепи — вона хоче присвоїти собі.

Пам'ятник Шевченкові стоятиме біля Вашингтона, якого Шевченко шанував, а ген, над Балтицьким морем, у далекому Стокгольмі, стоїть пам'ятник іншому великому, якого Тарас шанував, як союзника Мазепи, — пам'ятник Карлові XII-у. Символічний акт вшанування його складенням вінка від українського народу, що пригадував великий подвиг Мазепи, примусив рззлюченого Хрущова публічно заатакувати тих, що від імені України вшанували союзника Мазепи. Москва боїться спільного фронту вільного світу з уярмленими націями, на чолі з Україною.

Москва боїться містики боротьби. Вона знає, що революція духу в зміслі відродження героїки життя, бажання великого, антиматеріалістична революція духу — це передумова успішної політичної і збройної боротьби з нею.

Я вітаю сьогоднішню маніфестацію в інтенції: Хай вона буде кроком вперед у розумінні вільного світу ваги України і заповіту Шевченка, великого протимосковського борця і революціонера. І хай вона буде розгортанням дії у напрямі приспішення нового Конотопу! А мрія Тараса Шевченка стане дійсністю тоді, коли в Києві — напроти пам'ятника великому Богданові — буде побудований Україною пам'ятник найбільшому знезависникові Москви — гетьманові Іванові Мазепі, до якого Шевченко ставився з глибокою пошаною і признанням. Під прапорами Шевченка і Мазепи — ми переможемо!»

О. ДЕСЕНКО

З КОМІВОЯЖЕРСТВА КРЕМЛІВСЬКОГО ПСИХОПАТА

Ще один блюзнірський спектакль

В червневій книжці «Визвольного Шляху» (див. стаття «Бій за Шевченкову спадщину», стор. 603-614) ми коротко розповіли, як московські окупанти намагаються використати ім'я геніального поета Тараса Шевченка і його спадщину для своїх брудних спекуляцій, як спотворюють його ідеї, фальшують його творчість та зневажають український народ і його безсмертного пророка.

Все це робиться під фальшивою, але гучною назвою — «вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у 150-тиріччя з дня його народження». Вершком московського блюзнірства був спектакль у Москві, влаштований 10 червня цього року — т. зв. «відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові». Тут, у прославленій московськими ватажками і їх лакеями «зореносній Москві», виступив з промовою сам кривавий кат України — «глава Радянського Союзу» Нікіта Сергійович Хрущов, відомий психопат і маніяк, один із найбільш нікчемних тиранів людства.

І ось біля пам'ятника Тарасові Шевченкові, він наплів стільки різних нісенітниць, що для нормальної людини його «промова» це те саме, що маячення психопата. Виявляється, напр., що велич українського національного генія треба завдячувати «російським демократам», бо вони «допомогли Шевченкові здобути освіту» і «розгорнути свій талант». Сам же Шевченко, мовляв, любив «трудоий російський народ», а його голос «зливався з голосом російських революційних демократів».

Відповімо тут Нікіті словами «радянського шевченкознавця» Є. С. Шабліовського*, що яскраво показав, як Шевченко «любив» Росію і «трудоий російський народ» та як «зливався» його голос з голосом «передових російських демократів»:

«Катівню народів — царську Росію, де все те, від чого бодай струмок свіжого повітря вдирався в задушливу атмосферу, нівечили або кидали за ґрати, Шевченко бачить її в оголеному вигляді... Мільйони придушені самодержавною лапою московського деспота; мільйони людей волочать кайдани, залякані страшними тортурами всеєвропейського жандарма. Як мало подібний цей погляд до тих високопарних гімнів, що їх тоді складали найбільші, *найпоступовіші* (російські) поети» (підкреслення наше, — О. Д.).

*) Тут і далі беремо цитати з двох праць Шабліовського: «Тарас Шевченко і його історичне значення» (вид. ВУАН, Київ, 1933) і «Тарас Г. Шевченко, його життя і творчість» (вид. ВУАН, Київ, 1934).

Тепер московські песиголовці та їх лакеї, на чолі з психопатом Нікітою, маячать про «любов» Шевченка до Росії, співають гімни московським деспотам, пишуть про «священну дружбу» українців із народом-грабжником. А Шевченко, знову цитуємо Шабліовського, «геть відкинувши це нудне до блювоти базікання, показує справжню грабжницьку Росію з її ідеологічною проституцією та безпринциповим холуйством».

У віршах Шевченка — продовжував Нікіта — «нема ні найменшої національної замкнутості і відособленості, національного егоїзму і чванства».

Шабліовський пише навпаки: «Шевченко хоч і спромігся стати згодом на шлях розвінчування чорносотенного поміщицького націоналізму, що плазував перед царатом, проте сам не позбувся націоналізму, не позбувся вузькості, обмеженості, виключності в розв'язці питання національного визволення... Все життя до кінця лишилися у Шевченка неподолані елементи обмеженого націоналізму...»

Нікіта вдає дурачка (йому й не треба вдавати, бо він патентований дурачок) і бреше на всі заставки. Ось, мовляв, здійснилися мрії Тараса Шевченка: «Народи нашої країни під керівництвом Комуністичної партії розірвали кайдани і гноблення. Всі народи — як малі, так і великі — дістали рівні права. Радянська людина — людина вільної праці стала господарем і будівником свого щастя».

Далі коронований партією московський ватажок, звертаючись до пам'ятника Шевченкові, гістерично вигукнув: «Погляньте, Тарасе Григоровичу, на нашу рідну землю. Наша багатонаціональна соціалістична батьківщина — Радянський Союз — стала сім'єю новою, вольною... Тепер під прапором Маркса, Енгельса, Леніна, під керівництвом Комуністичної партії наш народ буде комунізм!»

Поглумившись отак із пам'яті українського національного генія, здавалося, що Нікіта заспокоїться і піде пити «водку» чи танцювати «гопака». Але йому не давали спокою спадкосмці Шевченкової ідейної спадщини, борці за здійснення «Заповіту» національного пророка — «українські буржуазні націоналісти». І він не стримався, щоб не гавкнути, як цуцня на місяць:

«Українські націоналісти намагаються взяти на озброєння творчість Тараса Григоровича. Але український народ («брехун бреше, а дурень віри йме», каже українська народна приказка, — О. Д.) правильно розумів і розуміє глибокий інтернаціональний зміст поезій свого кращого сина. Він завжди був вірний дружбі українського і російського... народів нашої країни... Навколо творчості Шевченка і сьогодні за рубежом іде гостра ідеологічна класова боротьба. Вороги комунізму і в тому буржуазні націоналісти, що подвизаються біля підворіть своїх імперіялістичних хазяїв, як і раніше, намагаються використати творчість великого Кобзаря у своїх зрадницьких цілях (? — О. Д.), вони всіляко перекручують і фальсифікують її. Але ці розрахунки приречені на провал».

Після такого «откровения» циркового кльовна, себто «глави Радянського Союзу» Нікіти Сергійовича, виступив з промовою перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест. Відолашний лакей, схвилюваний (а може, настра-

шений?) »промовою« свого »боса« Нікити, лепетав, як пустий млин. З його промовою вийшло так, як кажуть у приказці: »Не тямить голова, що язик лепече«. А Шелестів язик лепетав те, що випродукувала Нікітина голова.

Насамперед своєю категоричною заявою, що Шевченко »був поетом глибоко інтернаціональним«, він заперечив, що Шевченко український національний поет. А далі поперекручував історичні факти з життя і діяльності Шевченка, що просто курям на сміх:

»Своїм гнівним словом (Шевченко) нещадно боровся проти українських панів (московських панів не було, їх »корова язиком злизала«, — О. Д.) і всіх тих, що під маскою »українолюбства« намагалися ізолювати Україну від... російського народу« (епохальне відкриття порожньої голови! — О. Д.).

Як же ж справді було з тими »українськими панями«, що проти них мусів »нещадно боротися« поет-»інтернаціоналіст«? Для відсвіження пам'яті хворі на склерозу голови »першого секретаря ЦК КП України« Шелеста пригадаємо, хто були ті пани-гнобителі за часів Шевченка та які вони були »українські«, а подає їх знову Шаблювський:

»Ось Київський генерал-губернатор — Бібіков, ось Харківський, Чернігівський генерал-губернатор Долгоруков, ось злодюга Пісарев, управитель і права рука Бібікова, сотні, тисячі властолюбців, шахраїв, майстрів наймерзотніших справ, катів думки, розуму, науки, лютих шакалів. Вони — »правлять Україною«, доводячи шалений розгул російського націоналізму та сатрапського самодурства до нечуваних розмірів...«

Додамо від себе, що й тепер »правлять Україною« спадкоємці Бібікових, Долгорукових та різних Пісаревих.

»... Наші класові вороги, буржуазні націоналісти за кордоном — лепетав новий Бібіков-Шелест — не раз намагалися, та й тепер ще намагаються перекрутити творчість Кобзаря, щоб використати її для своїх брудних цілей. Але це їм не вдасться, ніколи не вдасться!« (лакейське повторення бляння Нікити).

Як можна було сподіватися, »промова« Шелеста перед пам'ятником Шевченкові закінчилася боввохвальством і подякою »великому російському народові«.

Наслідуючи Нікиту, лакей Шелест вигукував: »Комуністи України (територіальне визначення панування московських комуністів, які не мають нічого спільного з українським народом, — О. Д.), український народ (огидний наклеп! — О. Д.) як зіницю ока бережуть ленінські заповіді, завжди високо тримають прапор пролетарського інтернаціоналізму, рішуче виступали і виступають проти національної обмеженості, проти націоналістів, в яке б вбрання вони не одягалися, в які б кольори не перефарбовувалися...«

Після такої увертюри, Шелестові залишилось ще впасти на коліна і лизати патинки своїх »босів« — Нікити Сергійовича та інших московських песиголовців. Не знаємо, чи справді так було, але знаємо, що Шелест виразно продемонстрував свою лакейську гідність і повинність, заткнувши, мабуть, собі вуха ганчіркою, щоб не почути грізного і погордливого Шевченкового присуду: »Грязь Москви!..«

Яка огидна картина! Блазень Шелент, схиливши морду на плече, цмокав, лизавсь і цвірінькав:

»Сьогодні тут, у Москві, біля пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченку, дозвольте від імені українського народу (пек тобі, сатано, за таку брехню і зневагу! — О. Д.) висловити глибоку подяку великому російському народові... Центральному Комітетові Комуністичної Партії, Дорогому Микиті Сергійовичу за цей пам'ятник і за все те добре, що вони зробили і роблять для увіковічнення пам'яті Великого Кобзаря, за безнастанне піклування (за експлуатацію України, тюрми, концтабори, нищення української культури й науки, смерть мільйонів і т. п., — О. Д.) про процвітання економіки, науки і культури Радянської України«.

Спектакль цей продовжувався ще вигуками »представника трудящих столиці« (Москви): »Слава рідній Комуністичній Партії Радянського Союзу«, а потім, увечері, — »ювілейним концертом«.

Опис »відкриття пам'ятника Тарасові Григоровичу Шевченкові« у Москві беремо з т. зв. української радянської преси (»Радянська Україна«, »Літературна Україна« та інші), яка з захопленням прославляє одночасно »зореносну Москву«, »Москва — каже голова »Всесоюзного Ювілейного (Шевченківського) Комітету« М. С. Тихонов, — всесвітній оплот миру і прогресу, освіти і мистецтва (просимо не реготатися, бо цитати не з »Перця«, а з »Літературної України«, — О. Д.)... столиця величезної світової держави (тюрми народів, — О. Д.) — Радянського Союзу«.

»Ювілейний концерт« відбувся у Великому Театрі. Зараз же на початку концерту »зведені хори« заспівали:

»Мать Москва и родной Киев,
Вами Родина горда,
Украина и Россия
Породнились навсегда«.

Ця »пісня«, як твердить якийсь Косолапов у »Радянській Україні«, »знайшла відгук у серці кожного«.

Далі концерт відбувся так, як у Шевченковій поемі »Царі«:

»... Трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву доброго сікеру.
І цар сказав, щоб на вечерю
Раби рабиню привели...«

Роля рабині припала »артистам заслуженого ансамблю танцю УРСР під керівництвом народного артиста СРСР П. Вірського«. Вони винесли москвичам на сцену хліб і сіль і жалісно простогнали: »Ми з України!..« »Здається, — пише »Літературна Україна« (12. 6. 1964), — вся республіка — від Донбасу до Закарпаття — посилає привіт рідній Москві«.

Ця сцена не тільки »зворушлива«, як маячить »Літературна Україна«, а й глибоко трагічна й огидна.

Хори і артисти співали пісень московських і українських, а закінчили концерт піснею »Славлю мою Радянську Батьківщину«.

«Коли б свині роги, то б усіх поколола»

«Відтоді, як Герострат із жадоби до слави підпалив храм Артеміди в Ефесі, жодному з маніяків усіх часів і континентів не вдалося здобути такої широкої популярності. Проте послідовники Герострата — і зовсім дрібні, і крупніші, і п'яні від повновладдя, і ті, що тільки мріють пошитися з лакеїв у диктатори, такі пігмеї з претенсіями на роль творців в історії у світі ще не перевелися», — так починається памфлет якогось Д. Гнатенка п. з. «Агонія мертвяка» («Літературна Україна», 3 липня, 1964), спрямований на адресу українських національних діячів і провідників, особливо — голови АБН-у Ярослава Стецька.

Ми «вкрали» цю цитату, щоб виправити помилку партійного памфлетиста і спрямувати її на властиву адресу — на адресу «глави Радянського Союзу» Нікіти Сергійовича Хрущова. Це безконкурентний послідовник Герострата, кандидат на психіатричного пацієнта. Ми подамо «Літературній Україні» факти і якщо між її редакторами є хоч одна нормальна людина, вона, віримо, визнає нашу правду.

Ось, наприклад, Нікіта Сергійович був лакеєм у Сталіна, танцював перед ним «гопака», але одночасно «пнявся у диктатори». Він же «підпалив храм Сталіна» (викинув його трупа з мавзолею!). Тепер виступає з претенсіями на «роль творця історії», і хоч він пігмей супроти Герострата, але його вчинки — це вчинки психопата і маніяка. Те, що живий маніяк викинув із мавзолею трупа мертвого маніяка — явище може й нормальне, але те, що той живий маніяк, як гавляйгер України, а тепер як «глава Радянського Союзу», «підпалив», знищив десятки тисяч українських святинь, пам'яток старовини і творів мистецтва, — безсумнівно характеризує його як правдивого послідовника Герострата. Пошившись із лакеїв у диктатори, він — «п'яний від повновладдя» — дивує світ такими маніякальними витівками, що й Герострат, якщо б жив, паленів би від сорому.

Як відомо, «глава Радянського Союзу» Нікіта Хрущов вибрався по Шевченківському спектаклю в Москві в подорож до Скандинавських країн — Данії, Швеції, Норвегії. Його поведінка у тих країнах виразно показує, що він зовсім втрачає глузд і між нормальними людьми немає що робити, його місце — в домі божевільних. Як стверджують слухачі промов Хрущова, які знають російську мову, перекладачі не мають відваги дослівно перекладати вульгаризмів і ідіотизмів Нікіти. З власної ініціативи вигладжують їх і подають у «пристойнішому» вигляді. Про це знають і редактори т. зв. радянської преси, які не тільки редагують, а й цензурують уже виголошені промови Хрущова.

Приїхавши до Данії, «глава Радянського Союзу» відразу відчув, що його приймають холодно, погордливо, а то й вороже. Це був перший удар по психопатові. Маленька Данія (43 тисячі кв. км.) — високорозвинена аграрно-індустріальна країна — має чим похвалитися, як і своїм культурним народом, так і своїм багатством та високим життєвим рівнем. Нікіту охопила заздрість і жадоба наживи.

Він мусів визнати, що в Данії «чудові й добре оброблені поля, чисті й рівні посіви, чудові врожаї», «великі удої корів, високі досягнення в роз-

витку свинарства, великі успіхи в розвитку сільського господарства, високі якості продукції». Але... але все це власність данського суверенного народу і Нікіта розсердився. Виявив він свою жебрацьку чванькуватість і невгамовний ідіотизм у промові, яку виголосив 18-го червня в сільсько-господарській школі в Далумі. Щоправда, він зрозумів, що в Данії йому прийдеться продемонструвати своє агрономічне знання інакше, ніж у деяких інших країнах, де він, смикнувши бичка за хвіст, викликав подив і захоплення.

Насамперед він почав сваритися «з деякими панами» в Данії:

«Розмовляючи з деякими панами тут, в Данії, — денервувався «глава», — я відчуваю, що вони неначе носять окуляри з пеленою, яку накладено на стекла західними журналістами, що виступають нерідко з компетентними міркуваннями про стан господарства тієї чи іншої країни і, особливо, про стан сільського господарства Радянського Союзу».

Ображений «глава» прилюдно склав заяву, що він не думає «низенько вклонитися кожному баронові, вирощеному в умовах капіталізму», таким способом мужньо оборонив честь і гідність «соціалістичних баранів», вирощених під сонцем Сталінської конституції, себто тої породи баранів, з якої він сам походить.

Як відважний «лицар» двадцятого століття, він кинув данцям визов. Насамперед запевнив їх, що «соціалістичні свині можуть, так би мовити, постояти за нашу систему ведення господарства і поспорять із вашими свиньми», себто данськими. А щоб у данців не залишилося жодних сумнівів про перевагу «соціалістичних свиней, баранів і биків» над капіталістичними, він запропонував двобій... биків.

«Ми представляємо тут Радянський Союз, — гоноровито заявив «глава» і представник «соціалістичних свиней і биків», — ...ми можемо наших радянських, соціалістичних биків виставити проти ваших капіталістичних биків і хай вони поспорять».

Але цим не вичерпалися сільсько-господарські знання «глави Радянського Союзу». Подані Нікітою аргументи не переконували данців, які добре знають, що хрущовське сільське господарство терпить провал за провалом. Данці виявилися впертими і недовірливими і «глава Радянського Союзу» пнявся далі, як жаба до гусяти, щоб примусити данців повірити йому на слово.

«Дехто тут, у Данії, — сердився він, — показуючи свої досягнення в галузі сільського господарства, очевидно думає — ось приїхав Хрущов, ми його тепер здивуємо; радянські комуністи, хоч і завоювали владу, тримають її у своїх руках, але в сільському господарстві мало що розуміють, ми їх просвіщати будемо... Хочу відверто сказати таким панам — прокиньтесь! Ми представляємо велику країну соціалізму... А дехто з вас дивиться на нас, як на людей, які, так би мовити, повзають у сільському господарстві. Той, хто стоїть на такій позиції, хворіє на національну обмеженість... Можна прямо сказати тим, що хворіють на таку хворобу: лікуйтесь і чим раніше вилікуєтесь, тим краще для вас».

Погрози Нікіти будуть більш зрозумілими, коли взяти до уваги приховану жадобу Нікіти пожитися данським добром. У голові психопата, мабуть,

роїлося від думок, як би то «визволити» данців від їх «національної обмеженості» і залучити до «інтернаціонального» московського царства.

Неврожаї колективного господарства в СРСР Нікіта пояснив... браком мінеральних добрив. А бракує їх, як і хліба, мовляв, тому, що це «наслідки спадщини минулого, коли сільське господарство через помилки Сталіна довгий час перебувало в дуже занедбаному стані». Ось, мовляв, «коли б ми мали можливість вносити стільки ж мінеральних добрив на гектар (як вносять данці, — О. Д.), то, запевняю вас, ми мали б такий самий і навіть більший врожай, ніж ви! Ми б вас, так би мовити, за пояс заткнули...»

«Так, справді, — признавався Нікіта, — ми закупили близько 12 мільйонів тонн зерна в Канаді, у Сполучених Штатах Америки, в Австралії і в деяких інших країнах. Причина полягає в тому, що в ряді основних зернових районів у нас була посуха... Ви, мабуть, чули, що коли ми шукали ринок, щоб купити хліб у минулому році, канцлер Аденауер виступив із заявою — не продавати Росії хліб, хай вона піде на політичні поступки. Я б сказав таким розумникам, нашим політичним противникам: скоріше їх хробаки з'їдять у землі, ніж Радянський Союз піде на поступки в корінних принципіальних питаннях... Ми заткнемо глотку тим, що зводять наклепи на соціалізм, твердячи, що в соціалістичній системі не справитися із завданнями сільського господарства...»

Можемо собі уявити, як почували себе прем'єр-міністр Данії, студенти, професори і наукові працівники данської агрикультури, слухаючи зухвалих погроз та ідіотизмів «глави Радянського Союзу». Мабуть не один із них подумав так, як каже українська приказка: «Якби тій свині ще роги, вона б нас усіх поколола».

А тим часом маніяк щораз більше розпалювався і зовсім утрачав глузд. Маячіння маніяка виливалось у безпосереднє хамство і блюзнірство, викликаючи почуття образи й огиди не тільки в християн, а й у кожної чесноі, навіть невірної людини:

«Кажуть, що ось, мовляв, Бог на небі, він все звідти бачить. Щоб перевірити, чи це так, ми й послали в космос нашого першого космонавта, потім другого, третього, четвертого і п'ятого. А потім жінку — вона, як більш дбайлива хазяйка, повинна була краще подивитись. Усі вони дивились, що там у космосі є. Повернулись на землю і кажуть: порожнеча».

Нічого дивного, що після такого фіналу, маніяка далі переслідували свині. Він ще пообіцяв, що данське добро, покищо, не загарбуватиме силою. Буде купувати: «Ми... будемо покупцями — казав він — якоїсь кількості вашої породистої худоби, та й свиней теж, хоч, як я вже говорив, і наші свині не підкачають. Мені говорили, пане прем'єр-міністре, ніби у вас є закон, що забороняє експорт породистих свиней... Це дуже нерозумний закон... Але я не хочу втручатися у ваші внутрішні справи, розбирайтеся самі з своїми законами».

Цю промову Нікіти Хрущова беремо з «Радянської України» (з 20 червня, 1964). Пригадуємо, що вона вже зредагована і цензурована, в ній немає, напр., згадки про обіцянку Хрущова порвати свій партійний квиток, якщо за вісім років він не випровадить з кризи сільське господарство СРСР.

Ось так виглядає «глава Радянського Союзу». Чи міг би ще якийсь інший голова держави, навіть не держави, а просто ватажок якогось півдикого африканського племені, поводитися в культурному світі так, як поводитися московський психопат? Щоправда, на Заході москвофіли затирають це неприємне, огидне враження від промов «глави Радянського Союзу» мовчанкою або несміливим натяком, що ось, мовляв, у містера Хрущова «добрий гумор», але загально західноєвропейська преса аж рясніла кпинами і висміюванням поведінки розперзаного московського ватажка, розгнузданого пошехонця.

Маніяк і . . . привид Мазепи

Сучасна червона московська імперія під керівництвом її «глави» Нікити Сергійовича терпить не тільки економічну, а ще й грізнішу — ідейно-політичну кризу. А вже зовсім виводить з рівноваги московських песиголовців визвольна боротьба поневолених ними народів, що все більше й більше розгортається і виявляється у різних формах, від підпільної до явної. Центральне місце в тій антимосковській, антиімперіяльній і антиколоніальній боротьбі займала і займає непокірна Україна. У вільному світі українська визвольна концепція, яка стала і концепцією Антибольшевицького Бльоку Народів, здобуває все більше прихильників, які визнають її за єдино успішну розв'язку міжнародної ситуації. Ось тому московські песиголовці на чолі з Нікітою зчинили такий галас довкола України і так шалено нападають на «українських буржуазних націоналістів». Не лише т. зв. українська радянська преса, що виконує директиви з Москви, а й центральна московсько-комуністична преса розгорнула широку акцію проти українського визвольного руху, його провідників і діячів, а також чужинців, приятелів України. Останніх московські песиголовці та їх лакеї називають — «скаженими».

Ми вже згадували, що навіть на відкритті пам'ятника Тарасові Шевченкові в Москві Нікіта Хрущов не стримався від лайки і наклепів на «українських буржуазних націоналістів». З таким настроєм він поїхав до Скандинавських країн і, закінчивши свою «візиту» в Данії, подався до Швеції. Тут він зустрів страшне видиво — привиди І. Мазепи, гетьмана України, і Карла XII, шведського короля, союзника Мазепи. Перестрашений маніяк попав у гістерію! Своє психічне збурення він вилив у промові в Готенбурзі.

Що ж, властиво, сталося, що Нікітою затрясло, мов у лихоманці? 22-го червня, себто того ж самого дня, як московський маніяк прибув до Швеції, делегація АБН у складі його голови Ярослава Стецька, генерального секретаря князя Н. Накашідзе і пані С. Стецько, в товаристві шведських та іншонаціональних політиків і діячів, склала на могилі шведського короля Карла XII, союзника гетьмана України Мазепи, вінок від українського народу. Шведська преса, як і шведська громадськість, прихильно відгукнулася на цей шляхетний вчинок, що нагадував дружбу українського і шведського народів та їх спільну боротьбу проти московських тиранів і поневолювачів.

Наслідник московського самодержця Петра маніяк Нікіта Хрущов, не зважаючи на те, що його охороняли сильні відділи шведської поліції, зжахнувся, почувши ім'я Мазепи, українського гетьмана, виклятого Москвою.

Хоч під Полтавою Мазепа і Карло XII зазнали поразки, але дух Мазепи не давав і не дає спокою ні колишнім московським царським сатрапам, ні теперішнім «пролетарським» тиранам. Московські песиголовці всіх кольорів пам'ятають клятву-присягу Мазепи, яку він склав, виступаючи проти Москви, а яка передається все новим і новим поколінням українського народу.

«Я кличу Всевишнього Бога, — присягав гетьман Мазепа, — на свідка і клянусь, що не для почестей, не для багатства або яких інших цілей, а для всіх вас, що остаетесь під мою владою, або для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського народу, для помноження його прав і повернення вольностей я хочу, з Божою допомогою, так чинити, щоб ви з жінками вашими і рідний край наш не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли ж це я роблю ради якихнебудь приватних користей, то хай покарає мене на тілі й на душі Бог у Трійці Святий, Єдиний, і неповинна мука Христова».

І хоч Мазепа не живе вже, Москва далі тремтить і лютує на саму згадку про нього, бо живе його дух, живуть спадкоємці його ідей — новітні мазепинці, що продовжують його святе діло.

Чи ж міг сподіватися сучасний московський диктатор-тиран, «глава» московської тюрми народів, кат України, що навіть на чужій, шведській землі він зустрінеться з привидом Мазепи? Чи не досить йому привидів помордованих ним же самим жертв в Україні? Моторошно стало Нікіті, коли перед ним виринули ще й привиди помордованих його надхненником Петром-собакою, тим «первим», що розпинав Україну.

Коли маніякові, «главі Радянського Союзу», прийшлося сказати промову з нагоди гостини (24 червня) у міській Готенбурзькій ратуші, ним трясло, мов у пропасниці. Він вигукував, гістично сміявся, лаявся і погрожував. Половина його «промови» — це гістичний напад на Ярослава Стецька, голову АБН, колишнього прем'єра українського уряду в 1941 році, визначного українського і міжнародного діяча.

Треба сказати, що не тільки присутні шведи були вражені хамською поведінкою маніяка, приголомшені його «промовою», а навіть і перекладач розгубився.

— Я ставлю вам питання, — кричав Нікіта до шведського прем'єра Ерлянгера, — а ви мені прямо відповідайте: Ви хочете воювати з Радянським Союзом, чи ні? . .

Що ж стало причиною такого хамського запитання маніяка? Його «збен-тежив» ось який факт:

«В історії наших народів — бляв він — був один прикрий випадок. Я не хотів би згадувати його, але примушений до того. Ви відповідальні за те, що я згадую цю неприємну сторінку в історії відносин між нашими

обидвома країнами. Карло XII, думаю, король Швеції, нагло захотів покуштувати українських галушок — це українська національна страва. Він появився на території нашої країни, як союзник Мазепи, українського гетьмана, і почав війну проти Росії. Ну, чим це скінчилося, ви знаєте. Закінчилося нещастям для шведів і для нас, бо — обороняючись від нападу — «русскіє» солдати покляли свої голови. Вам також, мабуть, добре відомо, але оскільки я знаю — Карло XII разом з Мазепою утік з-під Полтави до Швеції через Туреччину. Давно це було і від пригадки цієї нема жодної втіхи.

А от тепер я скажу, що сталося за теперішнього (шведського) правительства. Я багато разів запитував вашого посла Зольмана, який на протязі багатьох років добре репрезентував вашу країну в Москві: «Пане Зольмане, — говорив я йому, — одне неспокоїть мене: чи ви справді відмовились назавжди не ходити більше під Полтаву? Він мене запевнив, що так, і я йому вірив. Але коли я сам приїхав до Швеції, я натрапив на факт, що примусив мене думати, чи — повіривши вашому послові на слово — я не зробив помилки. Вчора і сьогодні у вашій шведській пресі повідомлялося, що появилвся якийсь український мертвець, що називає себе Стецьком, і склав вінок під пам'ятником Карла XII на знак вдячності від українського народу...»

Перекладаючи останнє речення маніяка, перекладач заплутався. Московського психопата знову опанувала гістерія і він репетував:

«...Що ж це означає? Може ви заманили мене сюди як гостя, а тут Стецько приїхав, значить, іде заговор проти моєї країни? Розумієте, я можу знайтися полоненим у вас, коли ви розпочнете війну проти Советського Союзу. А це через те, що тепер шлях до завоювання України, як говориться, вже веде не тільки через Полтаву, туди провадить багато шляхів, але всі ті шляхи дуже небезпечні для тих, що хотіли б їх звідувати, тому, що на Москву ходили Карло XII через Полтаву, Гітлер пішов просто, а Наполеон — також просто. Чим це скінчилося, краще не згадувати, особливо для тих, хто хоче повторити ті походи...»

Тут московський маніяк відверто заявив, що боротьба за визволення України — це боротьба проти Москви, бо Україна — це її колонія. Він, як «глава» московської імперії, єдиний має право до України, тому не зі Стецьком чи іншими українськими національними провідниками можна говорити про Україну, а тільки з ним — ватажком імперії. Це цинічне й нахабне зухвальство московського ватажка, що не хоче випустити зі своїх пазурів поневоленої ним України і на саму згадку про самостійність України гороїжиться як кіт, якому відбирають сало.

Іронічна відповідь шведського прем'єра Ерлянгера, що він, «хоч і бюрократ, не потребує тратити часу на передумування таких питань», не заспокоїла маніяка.

— Але що означає цей вінок? — далі гороїжився Нікіта. — Як я поясню це повідомлення у шведській пресі, коли повернуся до Москви? Повернувшись зі Швеції, я думаю їхати на відпустку, але я не знаю — можу я їхати на відпустку, чи ні?

Нам здається, що відпочинок московського маніяка справді пропав. Йому очі не склеяться так довго, аж поки знову не придумає нових засобів терору й шантажу проти українського народу та його національних провідних діячів. Буде знову готувати і нових сташинських, убивців українських національних провідників, бо московським песиголовцям мало ще крові Петлюри, Коновальця, Чупринки, Бандери...

— Але ви будете підтримувати Стецька у війні проти Советського Союзу, чи ні? Будьте щирі, кажіть відверто! — не вгамовувався маніяк і напастливо, як оса, присікався до Ерляндера.

Цих кілька уривків з «промови» Нікити Сергійовича у Швеції яскраво характеризують «главу Советського Союзу» як розперезаного московського хама, ката народів, одного з найбільших тиранів, вірного наслідника кривавого Сталіна.

«Промову» Нікити, очевидно зраđовану й цензуровану, насамперед передало московське радіо, а потім надрукувала і московсько-більшевицька преса, в тому й україномовна. Західноєвропейська преса цю «промову» або замовчала, або висміяла.

Кілька днів пізніше, 3-го липня 1964 року, україномовна «Літературна Україна» надрукувала памфлет проти Ярослава Стецька. Це брудна брехня і лайка. Ми вже цитували один уривок із цього памфлету і спрямували його на властиву адресу, себто, на адресу московського психопата. Подамо ще декілька цитат, щоб показати, як московські песиголовці та їх лакеї затривожені українською визвольною політикою за кордоном. Щоб не повторювати брудної брехні та лайки партійного памфлетиста, вибираємо тільки «найпристойніші» цитати.

«Агонія мертвяка» — так назвав свій памфлет якийсь Д. Гнатенко в «Літературній Україні». І справді його памфлет — це агонія мертвяка, який, вже конаючи, ще гавкає на ворогів московської імперії. Така вже собача доля лакеїв, що навіть в агонії мусять лизати лапті свого пана і робити йому свою останню прислугу. Та від гавкання конаючої собаки живі мертвими не стають.

Конаючому памфлетистові так замакітрилось у голові, що він попере-кручував навіть «історичну промову» Нікити в Готенбурзі, а факти з історії українських визвольних змагань під час другої світової війни і тепер так жакливо спотворив, що не залишається жодного сумніву — писав мертвяк, мозок якого вже перестав працювати.

Зазначивши, що Ярослав Стецько «найближчий спільник Бандери», він немов погрожує, що і Я. Стецька чекає те, що й Бандеру. Висміює він і «зліплєну (Ярославом Стецьком) українську державу» в 1941 році, якої, мовляв, ніхто не підтримував, тільки «давній австрійсько-німецький шпигун мітрополит Шептицький».

«Але через кілька тижнів — шкїрить зуби мертвяк — «державу» оунівських лакеїв лопнула, як миляна булька, під чоботом таки тих же фашистських наставників. Окупанти нагадали своїм вірним посіпакам, що вони можуть виявляти «самостійність» лише в мордуванні непокірного українського населення».

Нагадаємо булькотливому лакеєві, що його характеристика «вірних посіпак» стосується не до українських націоналістів, а до московських лакеїв. Саме їм Москва залишила «самостійність» тільки в мордуванні українських патріотів, кращих синів і дочок українського народу, чого доказом є масові Вінниці, криваві розправи з українськими політичними в'язнями, громадськими, культурними, науковими і церковними діячами, українськими селянами, робітниками і ремісниками. Злочини Москви супроти України такі великі й жахливі, що тепер Нікіта змушений «реабілітувати» помордованих ним же самим і його спільниками українських письменників і культурних діячів.

»Стецько — пише памфлетист-мертвяк — пускається у мандри аж на Тайвань з чолобитнею до самого Чан Кай-ші. Тайванський мертвяк (памфлетистові-мертвякові все померкло в очах і він живих уже не бачить, — О. Д.) не відразу второпав, звідки прибув колега, довго розпитував, де ж та Україна, яку він має «визволяти» разом з гостем. Однак, як зазначало «комюніке», Чан Кай-ші визнав Стецька рівноправним партнером і пообіцяв допомогти в »розгромі інтернаціонального комунізму«.

Тут лакей необачно передав куті меду, бо взявши в дужки »інтернаціональний комунізм«, проговорився, що правдива назва цього »інтернаціонального комунізму« — московський імперіялізм.

»Окрилений дипломатичним »успіхом« на Тайвані, — продовжує він, — голова АБН наносить авдієнції еспанському диктаторові Франціско Франко і болгарському королеві без престолу Сімеонові, дочці колишнього італійського короля Віктора-Емануїла і клубові турецьких мілітаристів...«

Далі мертвяк маячить, йому здається, як і кожному лакеєві, що Я. Стецько своїм партнерам »щось обіцяє з України і за її рахунок«. Але, мовляв, »у значення »міжнародних« акцій Стецька мало вірять і ті, на чії гроші він вештається по світу«. А »на чії гроші« він »вештається«, памфлетист мовчить.

Якби мертвяк-памфлетист ще міг вилізти зі своєї собачої будки й повештатися по світу, то йому вилізли б очі з лоба. Він побачив би мільйони українців у вільному світі, що своєю працею і жертвовністю допомагають українському народові визволитися з московського ярма, прочитав би в українській вільній пресі довжелезні списки жертводавців на українську визвольну боротьбу й політику, а це яскравий доказ, що українська патріотична еміграція іде одним фронтом проти московських окупантів-імперіялістів.

Лакей-памфлетист закінчує свій памфлет словами »дорогого Микити Сергійовича«:

»Мертвякам місце на кладовищі!« — Отже московський маніяк знає, де його місце, а з ним і всіх його лакеїв. Бо в сучасну історичну добу визвольних революцій поневолених народів, московські тирані, колонізатори, імперіялісти і всілякі інтернаціональні маніяки, що їх очолює »глава« Нікіта Сергійович — це мертвяки, що доживають свого віку, борсаються в агонії, а це свідчить про їх близьку смерть.

Константин САВЧУК

АМЕРИКАНСЬКА ЗАКОРДОННА ПОЛІТИКА І УКРАЇНА

Метою нашої статті є показати (на тлі української визвольної стратегії) основні напрямки сучасної американської закордонної політики. Очевидно, нас цікавлять такі вияви міжнародної політики Вашингтону, які — такою чи іншою мірою — мають певне відношення до України, точніше, до її визволення з-під московсько-комуністичного панування.

І. Вашингтон і Москва

Мабуть, не є вже жодною тасмницею, що в зударі з Москвою на полі міжнародної політики — американцям не щастить. Ще з 1945 року, коли кінчилася друга світова війна, американську міжнародну політику характеризують невдачі за невдачами. Ось лише кілька важливіших конфліктів між Вашингтоном і Москвою та їх від'ємні наслідки: Втрата Східньої Європи, в тому й частини Німеччини, Китаю, Північної Кореї, поразка в Ляосі та в Південному В'єтнамі, врешті — неймовірне фіяско з Кубою; все це говорить про величезні промахи й помилки американських державних провідників. Ці поразки й промахи тим болючіші, що з 1945 року США, без сумніву, є найсильнішою мілітарною і економічною потугою світу. Американський всенний потенціал настільки могутній, що його сила нищення (з термоядерною зброєю) є просто застрашуюча.

Наприклад, Римська імперія у часи її найбільшої могутности ніколи не мала такої мілітарної сили і спроможности, як мають тепер США. Але перевага Риму була в тому, що він мав щось сильніше від голої зброї! Маємо на думці його віру в своє покликання, у своє виключне післанництво, в свою культурну й політичну місію. Рим не сумнівався, хто має панувати — він чи Картагена. В період своєї величі він не бажав миру »за всяку ціну« і не відмовлявся від перемоги над ворогом, як це роблять сучасні провідні політики США. Молоде покоління римлян виховувалось у дусі здорової доктрини провідної ролі римської цивілізації.

На жаль, сучасні могутні будівлі у Вашингтоні, споруджені у римському стилі, не містять у собі провідників римського типу. Та, зрештою, американці — не римляни.

Невдала й нещасна політика керівників США супроти кремлівських можновладців викликає зрозумілу тривогу серед думаючих кіл американського народу. Щораз частіше лунають здорові голоси, що перестерігають народ перед дальшим небезпечним ходом і розвитком зовнішньої політики державних діячів США. Вже виразно виявляється прагнення виправити помилки на відтинку американсько-московських взаємин, а разом із тим — і носталгія за втраченими позиціями у холодній війні та у відвертій

боротьбі з московським большевизмом. Такі думки й прагнення знаходимо особливо в писаннях Генрі Кісінджера. В своїй книжці «Необхідність вибору; перспективи американської політики», він пише:

»Щоб збагнути глибину нашого занепаду, треба лише порівняти світ, у якому знаходимося, з тим (світом), який існував наприкінці другої світової війни. В той час ми були найсильнішою нацією у світі; посідаючи атомову монополію, ми були забезпечені, певні себе, переможні. Комунізм тоді панував лише в одній країні, спустошеній війною«.

Далі проф. Кісінджер пише, що хоч східньо-європейські нації були у великій небезпеці, проте, навіть у цьому випадку, результат не мусів бути цілком трагічний. Колоніялізм валився і в світі зроджувалися нові надії. Майже всі нові нації орієнтувалися на Захід, особливо на США. Але все це вже належить до минулого. Кісінджер із сумом стверджує:

»Коли ставимо під сумнів нашу здібність існувати, коли комуністичний пролом став головною проблемою навіть у західній гемісфері, коли ведемо переговори, маючи таку програму, на якій майже кожна точка поставлена з комуністичної ініціативи і під впливом її тиску, — то тільки власні ілюзії відбирають нам змогу визнати стан нашого занепаду«¹.

Автор закликає до тяжкої праці, висуває високі вимоги. Він вірить, що «найгірше не мусить статися», від його слів віє обережним оптимізмом². Але, даремно шукатиме читач позитивної розв'язки в конфлікті між США і Заходом, з одного боку, і «Росією» та комунізмом, із другого. У згаданій праці Кісінджера не знайдете таких звичайних і простих думок, як, напр., необхідність перемоги над комунізмом, розвал московської імперії, визволення поневолених Москвою націй і т. п. «Співіснування» з червоним Кремлем залишається далі одним із важливих постулатів американської закордонної політики. Автор концентрується на питанні дефензивної стратегії і в обсяг його зацікавлення не входять антибольшевицькі, анти-московські офензивні міркування.

В так званій «холодній війні» між Вашингтоном і Москвою американський уряд уже довгий час застосовує відому політику «стримування»³. Загально, ця політика має за мету не допустити до дальшої експансії комунізму. Треба визнати, що ці конкретні намагання американських державних політиків мають і певні осяги. Починаючи з 1947 року, коли вперше було сформульовано згадану американську доктрину, московські червоні володарі не раз зударялись із твердою поставою США. Наприклад, стримано московську експансію у західній Європі, отже врятовано переважливу частину західнього світу. Також у Кореї, де влітку 1950 року розгорівся мілітарний конфлікт, стримано комуністичну агресію. Але саме через помилкову настанову американських політиків корейської війни не виграно і не використано виїняткової нагоди об'єднати збройною силою розшарпане тіло корейської нації. Проте, хоч воєнна розгра в Кореї закінчилася у «нічию», червона Москва зазнала поразки в цьому театрі обмеженого зудару.

Та крім успіхів, політика стримування мала і великі невдачі. В 1949 році втрачено Китай, помилка, що — без сумніву — є одною з найбільш

фатальних помилок в історії дипломатії США. Дещо пізніше, вже після закінчення корейської війни, комуністи опанували частину колишнього Індо-Китаю. А ще пізніше — втрачено Кубу, де не тільки політика стримування, а й стара доктрина Монро зазнали тяжкої поразки.

Цікаво, що під час президентських виборів у 1952 республіканська партія, гостро критикуючи політику «стримування» демократичної адміністрації Трумена, висунула альтернативну політику *визволення*. Даллес, що після перемоги республіканців над демократами став міністром закордонних справ чи, властиво, державним секретарем, говорив, що США:

«Повинні публічно заявити, що вони бажають і чекають реалізації визволення. Навіть саме ствердження цього бажання і надії змінить, драматичним способом, стан почуття поневолених народів. Це, правдоподібно, накладе тяжкий новий тягар на поневолювачів і створить свіжу нагоду для визволення»⁴.

Але політика визволення, що її проповідували республіканці під час виборчої кампанії, не відзначалася відповідною ясністю. Ясним було лише те, що пропонований напрям американської зовнішньої політики не стосувався до поневолених усередині московсько-більшевицької імперії націй. Політика визволення мала на меті тільки т. зв. сателітів, але й тут не можна було бачити якогось конкретного пляну. Мова йшла лише про певну «психологічну й політичну офензиву», але зобов'язуючих слів про мілітарну силу, що єдина могла гарантувати успіх згаданої офензиви, не було. Дотепно з'ясовує це питання Джон Спенієр у своїй книжці «Американська закордонна політика по другій світовій війні»:

«Саме проголошення доктрини визволення не визволить жодного совєтського сателіта; добрі інтенції, не підтримані конкретними політичними і мілітарними засобами, приховують у собі загальновідоме безсилля на міжнародній арені. Але, можливо, це не мало жодного значення тому, що політика визволення була, здається, запланована передусім із метою прогнати демократів у США, а не червону армію у Східній Європі. І для такої домашньої мети — політика визволення була незвичайно вдалою стратегією»⁵.

Після перемоги республіканців, коли ген. Айзенгауер став президентом, прийшла справжня нагода запровадити в життя політику визволення. На нагоду не прийшлося довго ждати. В червні 1953 року в комуністичному секторі Берліну виникло заворушення, але нові посідачі влади в США не підтримали його. Восени 1956 року в Угорщині вибухло повстання, але й цим разом політика визволення залишилась тільки пропагандивною творчістю республіканських провідників. Невмолимі факти наочно показали всю несерйозність цього, начебто нового, курсу американської закордонної політики. Крім безвольних протестів, спрямованих у бік Москви, і висловів співчуття її жертвам, американський уряд нічим не виявив своєї конкретної «політики визволення». З виправданим сарказмом пише вже цитований Спенієр:

»В Берліні вона (адміністрація АЙЗЕНГАУЕРА) замінила східнім берлінцям визволення на харчові пакунки, а у випадку Угорщини вона навіть запевнила Советський Союз, що не має інтенції інтервенювати. Таким чином знову було підтверджено статус кво. Визволення повернулось до коліски стримування«⁶.

Треба виразно заявити, що політика стримування — не залежно від її практичних осягів чи невдач — є в суті речі негативна і шкідлива. Вона має виключно дефензивний характер, її завданням є лише реагувати на події чи на удари противника. В такій схемі боротьби ініціатива завжди залишається в руках московських володарів. Знаний прихильник українських національних аспірацій Джеймс Бернгам, у своїй книжці «Стимування чи визволення» підкреслює, що «виключна оборонна стратегія не може увінчатися успіхом». Покликаючись на німецького воєнного теоретика, він пише:

»Абсолютна оборона«, згідно з теорією фон Клявзевіца, «цілковито заперечує розуміння війни», і наслідком того — також і політичну боротьбу, частиною якої є війна. Оборонна тактика у відповідному місці чи моменті або тимчасова стратегічна оборонна позиція, можуть бути правильними... Але оборонна стратегія завжди мусить бути частиною більшого плану, що має характер офензивний і чекає вирішального моменту, щоб захопити ініціативу та розпочати офензивну кампанію, завжди необхідну для перемоги«⁷.

Бернгам гостро критикує політику стримування, яка залишає поневолені народи Москві на поталу. Він висуває зовсім іншу політичну стратегію, яку також називає стратегією визволення, але його доктрина визволення, крім назви, нічим не нагадує боязливої політики визволення адміністрації АЙЗЕНГАУЕРА. Вона своїми важливими елементами радше збігається з українською революційно-визвольною концепцією.

Бернгам радить покінчити з очікуєчим, пасивним напрямом американської закордонної політики. Натомість пропонує наступ, ініціативу, динамізм. Закликає до офензивних антикомуністичних операцій на економічному, політичному і воєнному відтинках. Рішуче відкидає визволення тільки т. зв. сателітів і беззастережно обстоює концепцію розподілу московсько-комуністичної імперії та політичної незалежності поневолених нею народів. Яскраво й логічно пише:

»Нашою програмою мусить бути свобода для всіх народів: українець має таке саме право на свободу, як поляк чи росіянин. Тільки така універсальна інтерпретація, зумовлена однаково як власною користю, так і справедливістю, звільнить відосередні енергії всіх народів советської імперії, звільнить сили, які — якщо матимуть нагоду виявити себе — зможуть розвалити імперську будову. Видається цілком смішним уважати боротьбу проти комунізму як бій за збереження російської імперії. Якщо росіяни, які вважають себе за антикомуністів, відмовляються поширити право на свободу для неросіян, то мусимо сумніватися, на чiemу боці вони будуть, коли настане проба сил«⁸.

Хоч ці слова не написані українським націоналістом-революціонером, але в них є дуже багато спільного з українською визвольною концепцією.

Також інші автори, беручи до уваги незадовільну босздатність Заходу, на чолі США, в боротьбі проти комунізму, пропонують свої різні ідеї для скріплення фронту вільного світу. В книзі «Затяжний конфлікт», що її колективно написали Стравз-Гюпе, Кінтнер, Догерті й Котрел, читаємо:

»Від 1946-го до 1958-го року світ номінально був у стані миру. Атомової війни не було. Але не зважаючи на це, майбутні історики можуть прийти до висновку, що під час цих двадцяти вирішальних років західні союзники звели вирішальну світову війну, яку, певною мірою, програли«⁹.

Щоб уникнути у майбутньому помилок і перемоги комунізм у затяжному конфлікті двох систем життя, автори закликають США, як лідера західньої коаліції, відкинути нерухому політику *статус кво* і застосувати динамічну політику наступу. Стравз-Гюпе та інші співавтори згаданої книжки є проти тотальної, нуклеарної війни, хоч не мають певности, що такої війни не буде. Відкидаючи коекзистенцію як річ нереальну і уважаючи боротьбу між двома системами (комуністичною і західною) за неминучу, — сугерують виграти затяжний конфлікт такими засобами, які дадуть змогу уникнути світового нуклеарного зудару¹⁰.

II. Американська закордонна політика і доктрина лібералізму

Як бачимо, американська закордонна політика має великі недотягнення. Відповідальні за неї керівники зазнають чимало поразок. Загально американська політика стримування не веде до перемоги, навпаки — засуджує США на повільну стагнацію і розгублення.

Виникає питання: де шукати причини існуючого стану? Чому могутні США виявляють стільки безсилости в зударі з червоною Москвою? Хто, властиво, винен: демократи, республіканці, поодинокі державні мужі, американська система правління чи, можливо, певна політична філософія?

Безперечно, існує багато причин, які зумовлюють невдачі американської політики супроти комуністичної Москви. Одна з них, наприклад, це невідготованість американських президентів до вмілої антибольшевицької боротьби, а президенти США відіграють головну роллю у визначуванні тих чи інших напрямних закордонної політики. Президентів у США вибирається передусім як політиків-діячів, що висувають найбільш сприйнятливую розв'язку внутрішніх (домашніх) проблем країни. Питання закордонної політики під час виборів президента мають другорядне значення. Рузвельт і Кеннеді, що проявили велику активність всередині країни, в конфронтації з Кремлем зазнавали поразок і невдач... Є ще й інші причини невдач американської закордонної політики, але ми зупинимось лише на причині, що має глибший, ідеологічний характер. Маємо на думці доктрину лібералізму з її негативним впливом на теорію і практику американської закордонної політики.

Не будемо обговорювати ідей лібералізму, бо це окрема тема, але з'ясуємо коротко ті елементи ліберальної доктрини, які мають велике значення у формулюванні зовнішньої політики США супроти комуністичної московської імперії.

Слід зазначити, що ідеї лібералізму певною мірою збігаються з ідеями комунізму. Оптимістичний погляд на природу людини, з вірою і переконанням, що вона змінюється на краще, віра в прогрес, заперечення національних традицій і звичаїв, секуляризм, космополітизм, прагнення створити світову державу, — ось декілька ідей-концепцій, що спільні обидвом доктринам. Очевидно, ліберали відкидають і засуджують жорстокі і неморальні методи комуністів, але в засуді засобів не забувають пригадувати і однаковість чи подібність мети і завдань. В затяжній боротьбі проти імперіялістичної Москви, яка для досягнення своєї мети часто послуговується ідеологією комунізму, український націоналізм (і націоналізми інших народів) протиставить фальшивим ідеям свого ворога такі вічні цінності, як Бог, нація, родина, честь, слава, батьківщина. Саме за ці ідеали люди й народи можуть терпіти і вмирати. Але лібералізм усі ті цінності чи ідеали заперечує і висміює. Джеймс Бернгам у своїй книзі «Самогубство Заходу» пише:

«На їхнє місце лібералізм пропонує групу блідих і безкровних абстракцій, блідих і безкровних тому, що вони не мають коріння в минулому, в глибоких почуваннях і терпінні. За винятком наемників, святих і невротиків, ніхто не бажає жертвувати собою і вмирати за цілі прогресивної освіти, ... загального людства, Об'єднаних Націй і десять відсотків підвищення у виплатах соціального забезпечення»¹¹.

Не зважаючи на те, що лібералізм послуговується силою, він у засади ненавидить політику сили ("Power politics") і, взагалі, силу вважає за зло. В конфлікті між людьми і державами найвищим імперативом лібералізму є мирне поладження справи. Війна, в такій схемі мислення, можлива лише в крайнім випадку. Клич «мир за всяку ціну» відображує саме політичну доктрину лібералів. Це впливає з ліберальної теорії раціональності людської істоти, тому, мовляв, що люди раціональні, їхні антагонізми можна поладити розумовими аргументами. Комуністи, очевидно, також люди, раціоналісти, тому порозуміння з ними — це, мовляв, тільки питання часу. До того ж, як думають ліберали, людська природа змінюється на краще, отже треба вірити, що змінюється і природа кремлівських володарів. Ліберали вірять, що ця щаслива драма в історії людства вже відбувається на наших очах. У цитованій праці Спенієра, автор виразно каже, що:

«...стає все ясніше, що американський лібералізм із його сильною нехиттю до «політики сили», перешкоджав — і перешкоджає далі — знайти задовільну відповідь на ідеологічні, суспільні та стратегічні виклики нашої доби».

Автор пише, що відмежовування війни від миру і сили від дипломатії робить неможливим поєднати силу з політикою¹². Лібералізм відкидає війну, як політичне знаряддя, відкидає і дефініцію фон Клявзевица, який вважає війну за продовження політики іншими засобами¹³. Все це говорить про те, що доктрина лібералізму трактує війну і силу, як явища негативні, які повинні якнайшвидше зникнути з лиця землі.

Можна зробити зауваження, що під час другої світової війни американські політики-ліберали не завагалися вжити сили для знищення свого ворога. Вони ж вступили й у війну з Німеччиною, хоч остання не дуже то їм загрожувала. Це правда, але тут можна легко вияснити такі потягнення лібералів. Річ в тому, що засуджуючи війну і ненавидячи всією своєю істотою збройну силу, ліберали, вступаючи у війну, роблять все можливе, щоб цю війну якнайшвидше закінчити. Іншими словами: ліберали беруть участь у війнах тому, щоб знищити війни. Уважаючи війну за зло, вони готові вжити найгірших скрайніх засобів, щоб домогтися «безумовної капітуляції» ворога, а все це робиться ніби для того, щоб знову запровадити нормальний стан у світі — мир. Замість того, щоб трактувати війну і силу як інтегральну частину людського життя, де повинна панувати зрівноваженість (як і в інших ділянках), — настає скрайність. Війни ліберальної демократії стають тотальними, маючи за мету повністю знищити противника і примусити його до безумовної капітуляції. Такі методи війни були застосовані до Німеччини і Японії, але саме вони є великою небезпекою для вільного світу, коли йде мова про боротьбу з московським большевизмом.

Чому? Саме тому, що стратегія тотального знищення ворога з появою нуклеарної зброї стала самогубною, або, принаймні, дуже небезпечною. Значить, що ліберали добре розуміють і усвідомлюють собі, яким ризиком є починати тотальну війну проти комуно-московської імперії у таких умовах. Тому вони т. зв. тотальну війну відкидають. З другого боку вони виступають і проти обмежених, координованих визвольних війн поневолених Москвою народів, проти партизанських акцій у запіллі московської імперії, які могли б обезсилити і довести її (московську імперію) до упадку. Вони не приготовані до таких дій, а такі війни вимагають довгих років постійних зусиль і воєнного планування під час номінального миру. Війна і сила для лібералів є злом і ними можна користуватись, на їх думку, тільки в крайніх випадках, напр., в тотальному конфлікті, який має повернути універсальний мир, або в конфлікті, що його накидає ворог, як, напр., в Кореї чи у В'єтнамі.

Інакше трактують це питання московські комуністи. Уважаючи війну, за Клязевіцом, продовженням політики іншими засобами і використовуючи війни і мир як інструменти для завоювання світу, — постійні воєнні удари вони вважають за нормальне явище. Різного роду революції, заворушення, конфлікти, постійне застосовування сили в політиці, — це для них пригожий ґрунт для поширювання комунізму і завоювання нових країн. Звичайно, кремлівські стратеги зручно лявірують і застосовують різну тактику в боротьбі проти США і західних суспільств. Вони в жодному випадку не хочуть допустити до вибуху тотальної нуклеарної війни, яка принесла б їм смерть. Боротьбу з Заходом планують виграти з допомогою менших, льокальних, війн і революцій, себто методами, що їх — як ми вже згадували — відкидає ліберальна доктрина. А це значить, що Захід, на чолі із США, мусить воювати з московськими комуністами методами, що противні його доктрині. Іншими словами — примушений дотримуватися

правил гри, накиненої йому ворогом. У такій ситуації тяжко вийти переможцем.

Ми навмисне зупинилися дещо довше над питанням війни і сили, бо ці питання займають важливе місце в ідеології лібералізму. Немає сумніву, що з ідеями лібералізму не можна виграти боротьби з большевизмом.

Щоб не було непорозумінь, скажемо наступне. В нашому короткому огляді доктрини лібералізму ми могли допуститись до певних спрощень і занадто загальних уточнень, бо ідеологія лібералізму не є настільки опрацьована й спрецизована, як, напр., ідеологія комунізму. Не всі американські ліберали заступають висловлені тут думки. Зрештою, американці — прагматики і часто діють без жодних теоретичних основ. Але головним є те, що лібералізм є панівною системою у мисленні та в практичних виявах політики державних діячів США, які керують американською закордонною політикою. Лібералізм особливо помітний був в адміністрації Кеннеді, а тепер — Джонсона. Наприклад, члени ліберальної організації АДА*, себто — «американці для демократичної акції», відіграють помітну роль у формуванні державних плянів Білого Дому.

III. США і Український Визвольний Рух

Дотеперішня практика американської зовнішньої політики супроти Москви, поневоловача України, не віщує нічого доброго українському визвольному рухові. Політика «стримування», коекзистенція, зближення і пакти з Кремлем, все це розминається з головною лінією української визвольної концепції. Ідеї американського лібералізму, що панують у США, а які не спроможні побороти лівих течій, включно з комунізмом, не сприяють українським національним змаганням. Лібералізм, як зазначає Бернгам, бачить свого головного противника в правих колах¹⁴, тому для ліберала, напр., Тіто — приятель, а Франко — ворог.

Український Визвольний Рух у сучасну пору знаходиться у тяжкому становищі. Україна знайшлася поневоленою в рамках такої імперії, яка нічим не нагадує західніх імперій, які, до речі, вже в процесі розпаду. Користуючись «універсальною» ідеологією комунізму з його фальшивим, але голосним апелем до всіх народів світу, московські володарі прикривають їхнє голе поневолення волелюбних народів фразами про «братерство» і «національну рівність». Ця їхня облудна, нечуваних розмірів пропаганда розкладає часом і українську людину, хоч вона (ця людина) щиро бажає політичної незалежності і волі для своєї нації.

Українська визвольна стратегія, головною метою якої є розвалити московську імперію, відразу зударяється з напрямними американської закордонної політики. Бо постулатом політичної стратегії США не є розвал, а збереження московської імперії. В той час, коли український націоналізм пропагує державну незалежність для поневолених московським большевизмом

*) Див. д-р В. Савчак: «АДА — невидиме правління у США» у «Виз. Шляху», кн. X, за 1963 рік, стор. 1104.

народів, Стейт департамент висуває ідеї «непередрішення». Коли націоналістична доктрина говорить про визволення з-під московського панування усіх народів, то провідні архітекти американської політики висувають застереження проти «втручання» у внутрішні справи чужої держави. Українська революційно-визвольна стратегія проголошує в боротьбі з Москвою наступ, офензиву, а стратеги Вашингтону висувають політику «стримування». Націоналістична концепція підкреслює важливість таких формацій як АБН, а політики США наголошують, що спасення для всіх — це оборонні союзи. Український націоналізм проголошує свободу для всіх народів, а провідники США ділять свободу на штучні категорії.

Отже, як бачимо, американська закордонна політика ґрунтується на зовсім інших, часто зовсім протилежних позиціях, ніж позиції Українського Визвольного Руху. І коли б теперішня зовнішня політика США увінчалася успіхом, то національні аспірації мільйонів українців та інших поневолених Москвою народів, ціла довготривала і безмежно коштовна визвольна боротьба української нації — зазнали б болючої поразки. Цей висновок такий простий і елементарний, що його часто переочується, але тим не менше він правдивий.

Український націоналізм, що черпає свої сили з лона нації, наголошує боротьбу за визволення власними засобами. Незалежно від того, визвольна боротьба української нації потребує і допомоги, яка може прийти і від США, але не тоді, коли американські керівники будуть продовжувати свою дотеперішню, вже з'ясовану нами, політику супроти Москви. Тільки зміна стійки у Вашингтоні, зміна персоналу і ідей, одним словом — прихід нових людей і нова доктрина можуть нам обіцяти, хоч, на жаль, не гарантувати, потрібну допомогу. Можливо, що одного дня американські вибори президента здивують нас своєю оригінальністю.

ПРИМІТКИ

1) Henry A. Kissinger, *The Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy* (Garden City: Doubleday and Company, Inc., 1962), 2.

2) *Ibid.*, 6, 7, 8.

3) George F. Kennan, *American Diplomacy 1900-1950* (New York: The New American Library, 1955).

4) John W. Spanier, *American Foreign Policy since World War II* (New York: Frederick A. Praeger, Publishers, 1960), 100.

5) *Ibid.*, 101.

6) *Ibid.*, 102.

7) James Burnham, *Containment or Liberation* (New York: The John Day Company, 1952), 34-35.

8) *Ibid.*, 236.

9) Robert Strausz-Hupe, William R. Kintner, James E. Dougherty, Alvin J. Cottrell, *Protracted Conflict* (New York: Harper and Brothers, Publishers, 1959), 110.

10) *Ibid.*, 147-148.

11) James Burnham, *Suicide of the West: An Essay on the Meaning and Destiny of Liberalism* (New York: The John Day Company, 1964), 291.

12) Spanier, *American Foreign Policy since World War II*, V.

13) *Ibid.*, 11.

14) Burnham, *Suicide of the West*, 289.

В. ЧАПЛЕНКО

ТВОРЧІ ШУКАННЯ В МИСТЕЦТВІ

Pro domo sua

Спочатку декілька слів про самого себе. Хоч люди з табору т. зв. модернізму, та й дехто з наших критиків, називають часом мене як письменника традиціоналістом, із, переважно, доганим розумінням цього слова, але тема «шукання в мистецтві» невідлучно супроводить усю мою літературно-творчу й теоретично-критичну діяльність на протязі вже більш як сорока років. Ще літерально на перших ступнях цієї діяльності, десь у 1921 чи 1922 роках, коли я був студентом Вищого інституту народної освіти в м. Катеринославі, я робив доповідь на цю тему на зборах студентської «Просвіти». А що теоретизування в мене йшло впарі з письменною практикою, то я й писав тоді вірші в формі верлібру, зокрема написав був таке (пригадую з пам'яті, бо це ніколи не було надруковане, а пізніше й затратилось):

Як я писав,
я не читав,
лише лежала на столі 'дна книжечка Вергарна...
Еміль Вергарн, Еміль Вергарн...

Далі — скільки пригадую — йшла мова про людину, що в неї був «ніс на пенсне», а не навпаки. Тоді мої симпатії були цілком скеровані вбік «ламання всяких традицій». Але пізніше я почав критичніше ставитися до цієї проблеми. А року 1931 в харківському журналі «Літературний архів», ч. 1, була надрукована моя теоретична стаття «Мовно-стилістичні можливості письменника», що в ній я усвідомив уже залежність творчих шуканнів від «можливостей», від тих законів, що лежать в основі самої природи мистецтва, зокрема в поезії від соціальної природи мови. Цю тему я розробив ширше і — думаю — глибше в статті «Межі й можливості мово-стилю», надрукованій у ч. 3 «МУР»-у (1947 р.). Але ще перед тим, 1943 р., я надрукував у львівських «Наших днях» статтю «Що на часі?», в якій розглянув такі «обмежені можливості» не тільки в літературі, а й у інших видах мистецтва. У тій же статті та в зв'язку з цим поглядом на шукання в мистецтві я вперше натякнув на теорію широкого або збагаченого реалізму. Виразніше я виклав цю теорію в статті «Збагачена дійсність», що була надрукована в ч. 1 журналу «Сьогодні» (Авгсбург, 1947 р.).

На тему про шукання в мистецтві я робив доповіді в нью-йоркському Літературно-мистецькому клубі (1954 р.) та в товаристві «Козуб» у Торонто (1961 р.).

Частенько зачіпав я це питання і в деяких своїх рецензіях, наприклад, на книжки В. Гайдарівського, Діми й ін.

У цій статті я повторюю основні думки цих останніх доповідей, але з чималим їх розширенням та із збільшенням фактичного матеріалу. Як читач побачить далі, ці мої думки, в основному, спираються на невмируще

визначення мистецтва у великого грецького філософа Арістотеля. Якщо дехто, може, скаже чи подумає, що навряд чи можна тепер шукати в мистецтві на підставі теорії такої давности, то я на це скажу: можна. У вселюдському надбанні багато зберігається того, що здобули ще стародавні греки, напр., Евклідова геометрія, що її не похитнула теорія Лобачевського та інші такі спроби, основні категорії граматики тощо, але ми не нехтуємо ними, бо це відкриття, наявні в дійсності і через те незаперечні. Так і з теорією мистецтва Арістотеля: її не можна заперечити, її можна тільки розвивати далі. Звичайно, децю в його теорії вже й застаріло, напр., теорія трьох єдностей у драмі.

МИСТЕЦТВО — ОБРАЗНО-НАСТРОЄВЕ ПІЗНАННЯ ДІЙСНОСТИ

Для того, щоб говорити про творчі шукання в мистецтві, треба спочатку сказати, що таке мистецтво, яка його природа, тобто дати загальне визначення мистецтва.

Один із заступників «модернізму», чи абстрактного мистецтва, Кир. Милонадіс у своїй статті «Про раків у мистецтві» («Нові дні», ч. 135 за 1961 р.), мавши на увазі різні його визначення, навів як слушне Жерардове (А. Жерард) «визначення»: «Мистецтво — це те, що його вважає мистецтвом найдовше найбільша кількість людей, яких уважають знавцями». Але це парадокс, а не визначення.

А тимчасом добре визначення мистецтва як такого, ми знаходимо ще в стародавніх грецьких філософів. Серед цих філософів були поширені два основні погляди: один погляд на мистецтво висловив Платон, який уважав, що мистецтво — це гра, забавка, і ставився до нього зневажливо, другий погляд висловив і розвинув Арістотель у своїй «Поетиці» (на жаль, вона збереглася не повністю), визначивши мистецтво як *наслідування природи*. Власне, так досі, словом «наслідування», перекладали в українській мові грецьке слово «мімесис» (mimesis), хоч його краще було б перекладати українським словом «удавання». Можливо, що в отому «наслідуванні природи» відбився вплив російської мови, що досі перекладала це грецьке слово словом «подражание». Але редактор останнього російського видання Арістотелевої «Поетики» А. Ахманов зазначив, що це слово краще було б перекладати словом «воспроизведение», тобто відтворення¹. Ахманов зазначив у примітці до цього слова так: «У нас немає окремого слова для повної передачі грецького слова «мімесис» у тому значенні, в якому його вживає Арістотель. Це наслідування, що з нього випливає творче («поетичне») відтворення об'єкта наслідування». Я думаю, що в українській мові є таке слово — оте «удавання», і тому я надалі вживатиму вислову «удавання природи».

Але справа, звичайно, не в одному слові, бо воно, як і всякий термін, необов'язково повинно давати повну характеристику чи визначення явища (поняття), а в зрозумінні справжньої природи мистецтва.

¹) Арістотель. Об искусстве поэзии. Москва, 1957 р.

Уже в наші часи можна почути заперечення погляду, що мистецтво — удавання природи: удавання — це, мовляв, тільки копіювання дійсності чи фотографування її, а не творчість. Так, фотографування, як поверхнева фіксація випадкового, не мистецтво, а мистецтво не просте повторювання природи. І Т. Шевченко не вважав «дагерротипу» за мистецтво та був тієї думки, що «в справжньому мистецькому творі є щось краще за саму природу»². Ув Арістотеля ми знаходимо думки, які свідчать про те, що його удавання природи означає ще й *пізнавання* її. «Удавання властиве людині змалку; одна з її переваг над нижчими тваринами лежить у тім, що вона (людина) — створіння, яке більше за всі інші створіння в світі, може удавати, а в процесі удавання здобувати й перші *знання*». Далі він пише про те, що «людині властиве з природи насолоджуватись у процесі удавання» і що «причина насолоди від споглядання зображення в тому, що це водночас ще й вивчання суті речей»³

Але ми знаємо, що такі пізнавальні цілі щодо дійсності має ще й *наука*, тим то логічно виникає питання: чи не ототожнюємо ми в даному разі мистецтва з наукою? Ні. Різниця між наукою й мистецтвом у тім, що наука пізнає дійсність з допомогою точних понять, цифр, вимірів, а мистецтво — за допомогою *образів*. У цьому специфіка мистецтва, і це мав на увазі О. Потєбня, коли визначав мистецтво як «мислення образами».

Звичайно, тут треба умовитися, що ми розуміємо під мистецьким образом. Уже з отієї згадки про фотографію, як фіксацію випадкових «поверхневих» зображень, можна зрозуміти, що така фіксація ще не є мистецьким образом. Але вже кіно, що скористувалось фотографією як *технікою*, — це вже, безперечно, мистецтво. І не випадково на Заході останнім часом почали називати кіномистців «письменниками з фотоапаратами в руках». Про одного з таких «письменників» — про шведа Бергмана — француз Трюффо сказав: «Він пише фільми так, як романіст пише книжки. Тільки замість пера він уживає фотоапарата»⁴. А це значить, що техніка для створення мистецьких образів може бути різна, вона в цьому розумінні вирішального значення не має, вона не змінює *єдиної суті* мистецького образу в різних видах мистецтва. Арістотель зазначив це ось так: «Якщо одні вживають кельорів і (скульптурних) форм (у властивому мистецтві чи в щоденній практиці) для удавання чи зображування багатьох речей, другі користуються для цього голосом, то треті, для вищезгаданих мистецтв, яким властивий ритм, користуються мовою й гармонією, кожним засобом зокрема чи в їх певних комбінаціях»⁵.

Якщо техніка не має вирішального значення для суті мистецького образу, то що в такому разі створює цю суть? На це питання є теж відповідь у того ж таки Арістотеля. Ми знаходимо цю відповідь у його міркуванні про

²) Твори в трьох томах, т. II, стор. 504. Київ, 1955 р.

³) The Works of Aristotle, v. II, p. 682.

⁴) Time, No. 12, Sept. 20, 1963.

⁵) Згадане видання, стор. 681.

різницю між поезією (властиво, драмою) та історією. »Із сказаного ясно, що завдання поетове — описувати не те, що сталося, а те, що могло б статися, тобто що можливе з імовірности чи неминучости«. Різниця між Геродотом і поетом у тім, що »перший говорить про факти, що були, а другий про те, що могло бути«. З огляду на це він говорить, що в поетичному творі можуть бути »винаходи«. »Поезія філософічніша й поважніша за історію, оскільки поезія говорить про загальне, а історія про поодиноке«. »Загальне« в його контексті означає оте »можливе з імовірности чи неминучости«. Ми б тепер ужили слова »типове« на позначення цього поняття, протиставляючи його поодиноким фактам, що їх »поверхнево« схоплює звичайна фотографія. Тим то звичайна фотографія (не кіно) й не є мистецтво. Але »загальне« чи »типове« в мистецтві мусить мати риси живих, конкретних речей, не бути якимись абстракціями. Арістотель каже, що »поет, укладаючи свою фабулу та шукаючи для неї мовного вислову, повинен дбати про те, щоб вони були як живі перед його очима. Тільки таким способом, бачивши все як живе, неначе він був самовидцем цього, поет зможе знаходити властиве, а також уникати недоречностей«⁶.

Проти такого розуміння специфіки мистецтва на початку 20-их років нашого сторіччя російські »опоязівці«⁷ висунули були міркування, що, мовляв, мистецькі твори не завжди мають образність, інколи вони прикметні тільки настроєвістю, як от, наприклад, ліричні поезії. Тим то вони на протигагу образності висунули загальніше — техніку, засіб (чи, може, краще по-нашому спосіб; по-російському »приём«), що допомагає »учуднювати« дійсність (по-російському »остранять« від слова »странный« — чудний). »Треба повернути річ, як дровину в вогні, — писав один з найвидатніших теоретиків »опоязівства« В. Шкловський, — щоб вона яскравіше спалахнула« (цитую з пам'яті). На Україні цього погляду додержувався О. Полторацький, що видав тоді книжку »Літературний засіб«. У цих міркуваннях є щось від добрих спостережень, але »теорія засобу« не може усунути »теорії образности«, з її підкреслюванням ваги образу як специфічної ознаки мистецтва. Бо, поперше, образність наявна в більшості мистецьких творів, а подруге — і ліричні поезії рідко бувають безобразні, а якщо в них і переважає інколи настроєвість, то ця настроєвість майже неминуче викликає в уяві читача чи слухача певні »картини« дійсности. Напр., у Шевченкових »Думи мої, думи мої« повно таких образних уявлень: »сумні ряди« дум, що »стали на папері«, »думи-діти«, »дівоче серце, карі очі, що заплачуть на ці думи« тощо. А з другого боку, і образні твори звичайно настроюють читача чи глядача, впливають на їхні емоції. Але є мистецтва, сказати б, чистої настроєвості. Це передовсім музика (симфонічні твори тощо), яка може тільки іноді й тільки приблизно подавати деякі слухові образи, як от шум моря, а здебільшого вона пізнає дійсність, викликаючи в слухачів тільки ту ритмо-мелодіку, що властива людині з

⁶) Згадане видання, стор. 690.

⁷) Абrevіятура від »Общество поэтического языка«, діяльність якого була скерована, головним чином, проти поширеного тоді потєбніянства.

природи. Сюди ж можна віднести й «зорову музику» — орнамент, чи стилізовані під орнамент зображення (напр., у полінезійських дикунів, ув американських індіан, у мусулманських народів — арабески), що являють собою зорові *ритмічні побудови*. Щось аналогічне з музикою є в формах архітектури, бо й вона тільки в окремих моментах «удає» образи природи (як от пальми та лотос у колонах єгипетських будов чи листя аканту в капітелях старогрецьких колон), а в основному це «зорова музика» — симетрія тощо. Тим то, як побачимо далі, й модерна (сучасна) архітектура має найбільші шанси закріпитися, як і т. зв. абстрактне мистецтво певного типу (творчість Бавмгартена) в *декоративному аспекті*.

Отож, узявши на увагу пізнавальну ролю всіх цих форм та різновидів мистецької творчості, я й *можу визначити мистецтво як образно-настрове (емоційне) пізнання дійсності*.

ДІЙСНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ МИСТЕЦЬКОГО ПІЗНАННЯ

Дійсність — це не тільки те, що існує поза нами, існує в найрізноманітніших явищах світу, а й сама людина, з усім її зовнішнім і середовим життям, з її здібністю фантазувати, творити ідейний світ, бачити сни, марити. Це все об'єкти для мистецького пізнання, і їх мистець розкриває у своїх творах, пізнає чи то за допомогою образів, чи то за допомогою настроєвості або за допомогою того й того разом. Звідси походять не тільки реальні картини дійсності, а й фантастично-казкові, ці останні — комбінація відомого із спостережень та із снів чи марень-галюцинацій. Адже, наприклад, боги в творах стародавніх грецьких та римських письменників — це люди з вифантазованими прикметами всемогутності та безсмертя, а наш І. Котляревський у своїй «перелицьованій» «Енеїді» оголив їхню людську природу. Легко пояснюваних прикладів на фантастику із мистецтва всіх часів і народів можна б тут згадати багато, але я згадаю тут «найсвіжіший» факт із нашого еміграційного письменства — фантастику в оповіданні В. Гайдарицького «Мерехтливій зорі». Якщо в тексті оповідання поява привида — діда Шубина в шахті із зрозумілих «белетристичних» причин подана як «таємниця», то в листі до мене з 17 вересня 1963 р. автор пояснює це так: «Галюцинації в шахтарів — поширене явище... Мені доводилось розмовляти з шахтарями, що були відрізані (завалені, — В. Ч.), і всі вони бачили не когось іншого, тільки Шубина. Бо для того психологія була підготована заздалегідь. І бачили того Шубина навіть з такими подробицями, як колір сорочки його й штанів».

Про явища галюцинацій у шахтарів, завалених ув одній із шахт Пенсильванії (США), писала американська преса. Ось як про це написано в «Time» з 6-го вересня 1963 р.: «У підземній в'язниці Феллін та Трон повзали в темряві, трусились від холоду... Перелякані, вони мали галюцинації. Раз вони «побачили» ще двох, що нібито були з ними в печері, та як вони засвітили світло, ті привиди зникли. Другий раз вони «побачили» двері, освітлені блакитним світлом, з мармуровими сходами за ними. Трон навіть

закричав: »Давиде, я йду додому! Я йду додому сам, якщо ти не хочеш іти«⁸...

Але, крім того, мистець може творити й цілком довільні умовні комбінації, надаючи їм певного значення. От, наприклад, в українського маляра-символіста Ю. Михайлова всі твори являють собою таку »фантастику« (»Музика зірок«, »Крихке дитинство«, »Чайка« тощо).

З цієї причини й гротеск та мистецькі шаржі, як також і інші »технічні умовності«, також не випадають з мистецтва (якщо вони, дійсно, мистецькі, тобто, якщо вони допомагають пізнавати дійсність). От я пригадую дружній шарж М. Левицького на проф. Я. Рудницького: лінія потилиці й крапка, що нею зображено око (шарж був у профіль), давали вірне уявлення про портрет цієї людини. І, навпаки, різні декоративні фігурки, що їх іноді масово виробляють на фабриках, при всій »красивості« (напр., фігури балерин), — це тільки звичайні прикраси. Коли я говорив у Брукліні з одним фабрикантом таких гіпсових фігурок, він сказав мені: »Це не мистецтво, це тільки декорація«. »Якже в зображенні не можна впізнати дійсну річ (»бачену раніш«), — пише Арістотель, — то насолоди удавання не буде, а буде тільки виконання, фарбування чи щось інше, схоже на них«⁹.

Якщо об'єктом мистецтва можуть бути всякі явища дійсності, то це значить, що в ньому може бути не тільки краса як така, а й усякий, сказати б, бруд життєвий. І коли цей бруд розкрито в розумінні його пізнавання у мистецькому творі, то й це дає нам *насолоду пізнання*. І це відзначав ще той таки Арістотель: »Правду цього останнього (насолоди в удаванні, — В. Ч.) можна перевірити на досвіді: хоч об'єкти можуть бути й болочі для зору, але ми насолоджуємось, бачивши їхне реалістичне зображення в мистецтві, — наприклад, нижчі тварини або трупи... Причина цієї насолоди в тім, що ми, дивлячись на зображення, водночас вивчаємо суть речей«¹⁰.

Справді, хіба ми не поділяємо риторичного запитання й вигуку. Т. Шевченка:

Правда, рай?

А подивися та спитай,

Що там твориться, у тім раї!

А далі, як відомо, поет говорить про те, що там »кров та сльози, та хула, хула всьому«.

⁸ Про те, що всі такі видива не є щось містичне, свідчить можливість свідомо робленого »містицизму«, чи, як висловився автор однієї статті в "Time" з 25 жовтня 1963 р., *instant mysticism-у* (отже, як *instant coffee* тощо). Ще здавна примітивні народи вживали різних рослин, зокрема певного роду грибів для викликання релігійних видив, християнські аскети досягали цього надмірними молитвами, безсонням та іншими способами виснаження тіла, а деякі сучасні американські секти (християнські) вживають для »легкого шляху до негайного містицизму« *mescaline-у*, *psilocybin-у* та *LSD-25*.

⁹ Те саме видання, стор. 682.

¹⁰ Те саме видання, стор. 682.

Тим то дуже помиляються ті з наших мистецьких критиків (маю на увазі еміграційних), що шукають у мистецтві тільки краси в життєвому розумінні цього слова. Коли я, як редактор недільного видання «Свободи» надрукував Фотієве Мелешкове оповідання »Жебрак і щурі«, редакція журналу »Київ« (ч. 4 за 1952 р.) засудила це оповідання як »бруд«, а натовість висунула свою тезу, що, мовляв, письменники повинні втікати »від життєвого бруду в чарівний світ мистецтва«. До речі буде тут згадати, на заперечення погляду таких »естетів«, відомі слова з віршованого послання І. Франка до »естета« М. Вороного:

Так не жадай же, друже милий,
Щоб нас поети млою крили,
Рожевих пестоців туманом,
Містичних візій океаном.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МИСТЕЦТВА

З огляду на те, що мистецтво — одна з природжених у людини здібностей, то можна думати й казати, що мистецька творчість зароджувалась і розвивалась разом із самою людиною. І цю думку можна б уважати за аксіому, якби... якби нашими вже часами деякі історіософи не висували теорії історичних циклів, тобто не говорили про те, що людство в своїй культурній історії фактично тупцюється на місці, а людські цивілізації зароджуються, розвиваються і неминуче занепадають. Як відомо, це думки Шпенглера, Тойнбі й інших, близьких до них мислителів. Внесли плутанину в це питання й сучасні »модерністи«, що своєю практикою, дійсно, свідомо й несвідомо повертаються до примітивізму, як про це в нас буде мова далі. Але всі відомі нам факти, нагромаджені за тисячеліття людської історії, свідчать про те, що розвиток мистецтва як такого — *незаперечна історична дійсність*. Як сама людська свідомість розвивалась ступнево й висхідно, так і мистецькі шукання дедалі більше збагачували його, підносили на чимраз вищі щаблі розвитку. Бувши спочатку *синкретичним* (думка О. Веселовського), з перевагою в ньому релігійних, магічних елементів, пізніше мистецтво розшарувалось на різні види його, і в кожному з тих видів почала вироблятись своя специфіка, поєднана з тими чи тими можливостями *техніки* творчості. І саме розвиток та вдосконалювання техніки мистецької творчості свідчать найпереконливіше про історичний розвиток мистецтва. Почавшись ув індивідуальних шуканнях творців, такі чи такі технічні досяги стають пізніше (через наслідування, передавання від учителя до учнів тощо) загальними досягами, стають вищим щаблем у розвиткові мистецтва так, як окремі струмочки, зливаючись у більші потоки й річки, утворюють велику ріку, з її певним »оформленням« у берегах, певною потужністю в течії тощо. Загальне враження від »історичних річок« таке, що давніші з них слабкіші й гірші, а пізніші сильніші, якісно вищі. Це можна легко показати на фактах, порівнюючи раніші з пізнішими. У *ліриці*, наприклад, примітивна пісня якогось там туркмена, що імпровізує — галалакає, побачивши європейця, »я побачив росіянина« —

і літературна лірика Гайне, Шевченка, Олеся чи Тичини. У літературній прозі, наприклад, казки та легенди дикунів — і європейський роман, як от «Війна та мир» Л. Толстого чи «Соняшна машина» В. Винниченка. У драмі, наприклад, первісний синкретизм — і трагедії Шекспіра. У малярстві, наприклад, «дитячі малюнки» дикунів — і «Запоріжці» І. Репіна. У музиці, наприклад, оте галалакання туркмена (мелодія — не слова) — і сучасна європейська опера чи симфонія. У скульптурі, наприклад, фігурки чи й величезні фігури богів (напр., Будди) — і творчість О. Родена. Ув архітектурі — примітивний курінь дикуна — і хоч би ульмівський собор або американські хмаросяги.

Звичайно, багато переконливіше показує розвиток мистецтва вивчення всієї історії мистецтва. Бо тоді стає видно, що не тільки первісний синкретизм, а й античні драми стоять нижче від трагедій В. Шекспіра. Якщо в античних трагедіях за вирішальну силу правлять боги та Мойра, то в Шекспірових трагедіях вирішальна сила — сама людська природа. У перших менше пізнання дійсності, а в другого без порівняння більше. Якщо взяти малярство, то, наприклад, єгипетське зображення людини могло бути тільки в профіль, з неприродним перекрученням тіла, а пізніше малярство може зображувати людину в будь-якому вигляді й позиції. Коли взяти такий деталь, як зображення ока, то в єгиптян профіль поєднувався з «анфасним оком», та й не тільки в єгиптян, а й наприклад, на фресках у Софійському соборі в Києві. І чи ці очі не стоять на «дитячому рівні» в порівнянні з божевільними очима Івана Лютого на картині І. Репіна?

Як відомо, перспективу в малярстві вперше винайшли тільки малярі Відродження¹¹. Якщо взяти малярство клясицизму першої половини XIX стол., то можна згадати, наприклад, «Останній день Помпеї» Брюллова, де каміння неначе висить у повітрі, а не падає на землю, у Шевченкової «Катерини» (він же був учень К. Брюллова) стрічки не рухаються, хоч він намалював так, ніби вітер розмаює їх. Пізніше реалістичне малярство перевищило клясицизм у зображуванні всяких явищ дійсності, напр., у того ж таки Репіна «Запоріжці» — це не тільки живі людські типи, а й сказати б, симфонія людського сміху. У скульптурі можна порівняти античну скульптуру з творчістю хоч би О. Родена. Якщо в грецькій скульптурі всі людські постаті стилізовані під красивість, майже так, як у сучасних нам декоративних фігурках, то в Родена камінь розкриває живе життя, глибини людської природи. От його «Мислитель», от «Вічна весна» (жага поцілунка), от «Іван Христитель» (фанатизм), от «Буря» (прагнення руху), от «Стара куртизанка» (запалі груди) і ін. І таких прикладів можна б навести багато більше.

Але було б неправильно, якби ми все зводили тільки до розвитку техніки образотворення, ні, історія мистецтва свідчить про те, що дедалі більше

¹¹ Напр., єгипетське зображення ставка чи озера з птахами на ньому (його можна бачити на зображенні, зберіганому в нью-йоркському Метрополітальному музеї) зводилось до розміщення птахів над птахами, і всі птахи «нормального» (а не «перспективного») розміру.

вироблялася і *світоглядово-пізнавальна суть мистецтва*. Якщо первісний синкретизм майже цілком був магічний (напр., магичність, скерована на полювання), а мистці — то були маги або пророки, то пізніше мистецтво спекалося магичности й містики і стало суто-людською діяльністю, з усіма притаманними живій людині завданнями, скерованими на пізнання дійсності.

Але говорячи про історичний розвиток мистецтва і заперечуючи теорію циклів, треба сказати, що цей розвиток *не був прямолінійний*. Бо не можна заперечувати й того, що в розвитку мистецтва були певні зупинки, затримки в розвитку, зв'язані з занепадами чи виникненнями держав та певних суспільно-політичних режимів, що гальмували цей розвиток. Занепад Римської імперії та перетворення християнства на державну релігію припинило розвиток античного мистецтва, призвело було навіть до іконоборства, а потім до заборони в православному християнстві скульптури, а в західному — до творення одноманітних розфарбовуваних постатей святих. У мусулман заборонено будь-які релігійні зображення, залишено тільки орнамент (арабески). В наші вже часи на одній шостій земного суходолу ось уже понад 40 років панує мертвоючий «соцреалізм», що гальмує вільний розвиток мистецької творчості¹². Але після занепаду розвиток мистецтва звичайно відновлюється, мистці використовують попередній досвід (як це було за Відродження з античним мистецтвом), і мистецький розвиток таки підноситься на вищий щабель. Як відомо й більшовицький «соцреалізм» як певна «зупинка» затримується покищо тільки поліційною силою. Як зникне більшовизм, то й вільний розвиток відновиться.

Тим то висхідну лінію мистецького розвитку можна б визначити як *свідчастість*.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА

На мою думку, розвиток мистецтва, висхідні зміни в ньому, в основному стимулюють три чинники: а) нагромадження історичного досвіду, б) психологічна потреба оновлення й в) творчі амбіції мистців.

Перший чинник майже не потребує пояснення, бо всякому ясно, що за наявності певного рівня досвіду, опинившись при самому початку своєї діяльності на певному історичному щаблі, мистець не потребує починати з самого початку, а зразу спинається на вищий щабель. Звідси випливає закон неминучості зв'язку новатора з попереднім розвитком, хай би те новаторство й було дуже відмінне від попереднього розвитку. Позитивний

---

¹² Про те, що «соцреалізм» — це відмовлення від реалізму як такого, свідчить заява одного з найказенніших українсько-«радянських» «соцреалістів» О. Корнійчука. У розмові з співпрацівником «Вітчизни» він сказав: «Пригадайте античну культуру. Хіба всі греки були такі прекрасні? Що, цей народ був без зизооких і взагалі потворних? О, ні, в своїх комедіях вони висміювали людські вади, і як блискуче вони це робили. Але прагнули вони насамперед показати, виховати в народі почуття до величної краси душі та тіла людини» («З Корнійчуком наодинці», «Вітчизна», ч. 8, за 1963 р., стор. 163). Отак, мовляв і «радянські» мистці повинні робити!

герой роману В. Винниченка «Соняшна машина» д-р Рудольф Штор висловлює в цьому розумінні таку думку: «Радикально ніщо в житті не відрізняється від того, до чого близько стоїть, усе виходить із попереднього, є його розвитком. Методи думання так само мають своїх батьків і родичів, як і живі організми. Крик революціонерів у мистецтвах чи наукових дисциплінах про радикальний розрив із своїми попередниками подібний до крику новонародженої дитини, що розриває з пупцем своєї матері. Не більше» (стор. 34).

Взагалі сказавши, це той закон, що зумовлює розвиток людини на Землі, хоч і з отими, відзначеними вище історичними затримками, зупинками, що зумовлюють східчастість розвитку.

Другий чинник — потреба оновлення виникає в пляні сприймання готових мистецьких цінностей, які (це суто-психологічний момент) від частого сприймання перестають діяти на уяву «споживача», певним робом притуплюються (напр., декілька разів прослухана пісня набридає і не здається вже такою приємною, як спочатку), і тоді виникає потреба вжити інших засобів творчості. Але для справжніх мистецьких творів таке притуплення — явище тимчасове, пізніше наступні покоління можуть знову до них звернутися і сприйняти їх як повноцінні твори, а також використовувати для дальшого розвитку, як це можна бачити, наприклад, на фактах стилізації під давніші стилі — під фолкльор у Шевченка чи в П. Тичини («Дума про трьох вітрів»), чи під старі «штихи» в графіці Г. Нарбута. (Реабілітація античного мистецтва за часів Відродження — явище іншого порядку: там розвиток обірвало зруйнування античного світу й тотальне поширення християнства, з його теоретичним аскетизмом тощо, а не іманентно-мистецьке притуплення).

Третій чинник можна легко зрозуміти в світлі багатьох даних з творчих біографій мистців та письменників, сказати з творчих амбіцій одиниць, коли кожен із них хоче сказати щось своє, *таке, якого до того ні в кого не було*.

Кожен із нових здобутків, що виникають внаслідок усіх цих спонук і чинників, стає новим щаблем, і так загальний розвиток мистецтва йде вгору та вгору. А як «старе» зберігається, а «нове» до нього присднується, то так і складається єдиний історичний процес розвитку мистецтва.

ЯК ТВОРЯТЬ І ШУКАЮТЬ МИСТЦІ

Романтики кінця XVIII та першої половини XIX століть уважали, що натхнення дається «згори», від Бога («Його надхнуло Небо», писав О. Пушкін про А. Міцкевича), а поетів прирівнювали до біблійних пророків. Таке розуміння мистецької творчості говорило й про те, що мистці творять *несвідомо*, що вони тільки знаряддя якихось творчих сил — Бога, природи. Романтик В. Гете писав: *Ich singe wie der Vogel singt* — «Я співаю, як пташка».

Але мистецька творчість — суто-людська діяльність, один із виявів властивих людині психічних здібностей. Деякі філософи говорять про

інтуїцію як джерело чи шлях мистецької творчості. А. Бергсон визначив інтуїцію у «Вступі до метафізики» так: «Інтуїцією називаємо той рід інтелектуального вчування, з допомогою якої переносимося всередину даної речі, щоб знайти їй властиве, те, що звичайно не виявляється»¹³. Інакше сказавши (це вже мої слова) — *пізнаємо річ*. І цього, такого інтуїтивного проникання в річ, у дійсність не можна заперечувати: інтуїтивно мистець, справді, часто виявляє те, що його ніякими зусиллями розуму не можна виявити (якщо, звичайно, мати на увазі мистецьке пізнання дійсності, а не наукове). Я б навіть сказав так: інтуїція творить, а розум здатний хіба тільки на... плягіят. Але інтуїція — це жадне натхнення в романтичному розумінні цього слова, це тільки певний психічний стан, певне нервово збудження, коли наш асоціативний апарат працює інтенсивніше, як звичайно. Про це переконливо свідчать численні відомі нам «секрети творчості».

Ось як написав Т. Шевченко свої шедеври «Доля», «Муза» та «Слава». «Після безпутного проведеної ночі я відчув бажання повіршувати, спробував і без найменшого зусилля написав цю річ», — записав він у «Щоденнику» 9 лютого 1858 р. — «Чи не наслідок це подразнення нервів?»¹⁴

А ось як виник відомий вірш (а тепер уже пісня) «Журавлі» в Б. Лепкого: «Я вертався в Кракові з театру, де йшла драма Висп'янського "Noc listopadowa". Під ногами шелестіло пожовкле листя, а над головою нісся крик відлітаючих журавлів. Вірш склався немов сам із себе, без мого відома й праці» (подаю за «Свободою», ч. 209, з 1 листопада 1963 р.).

Леся Українка писала тоді, як їй не спалось, а після цього в неї наступало повне нервово вичерпання, вона ставала, як «порожня торба» (як про це вона писала в одному з листів до матері). У такому стані писав І. Франко. Крім того, відомо, що мистецькій творчості інколи сприяє заживання збудливих засобів, зокрема алкоголю. Взнявши участь у обговоренні питання про «негайний містицизм» (що про нього я згадував вище), один читач "Time"-у (китаєць) писав: «На Сході багато відомих філософів заживало «ліків», що викликають видива, і потім фіксували те, що «бачили». Наші китайські поети Лі По та По Чу-І були відомі тим, що свій «творчий інстинкт» підсилювали вином, і в такому стані свідомості понаписували чудові поезії. Цей досвід не такий уже новий для Сходу й Заходу, тим його й слід трактувати з більшою серйозністю»¹⁵. Мабуть, не без підстав «п'яною музою», М. Максимович також казав (ревноючи свою дружину до нього), що він «писав у п'яному стані». Як відомо, О. Олесь теж «заохочував» себе пивом.

Проте це не значить, що, з одного боку, всякий п'яниця чи наркоман можуть бути мистцями, а з другого — люди, що не заживають наркотиків, не можуть бути ними (прикладом з творчістю Лесі Українки й Івана Франка заперечують це). Це значить тільки те, що мистцями можуть бути люди,

¹³ Цитую за українським перекладом, але, не мавши напихвати того видання, не можу зазначити бібліографічних даних, а також сторінки.

¹⁴ «Твори в трьох томах», т. 3, стор. 275.

¹⁵ "Time", ч. 19 за 8 листоп. 1963 р., стор. 14.

які легко збуджуються, чи інакше сказати, з природи мають хист до цього. Це розумів ще Арістотель, коли писав: »Поезія вимагає людини із спеціальним до цього обдаруванням або навіть з певною дозою божевілля; вона повинна легко піддаватись потрібним настроям, навіть ставати несамовитою від тих емоцій«¹⁶. Недаремно й пізніше серед людей був поширений погляд, що геніяльність у видатних мистців часто межує з божевіллям, і це підтверджує хоч би факт із творчістю М. Гоголя, Івана Франка, маляра Врубеля, що свої творчі шляхи закінчили божевіллям. Але нормальна мистецька творчість все таки не божевілля, і ці люди нормально творили доти, доки були нормальними. Тим то треба сказати, що й за розумом як таким у цій творчості залишається важлива функція — функція «контролера», що пізніше «проціджує» (як сказав Шевченко) створене інтуїтивно. Де розум-контролер відсутній, там можна мати тільки такі недосконалі речі, як у Т. Осьмачки пізнішого віку («Поет», «Ротонда душоубців» тощо).

Крім того, розум відіграє велику роль в *підготовчих стадіях творчості*, під час свідомого нагромадження матеріалу для інтуїції. Вона ж бо, інтуїція, може творити тільки тоді, як у свідомості чи підсвідомості мистця є *якесь знання дійсності* чи об'єкту мистецького пізнання. З свого дуже раннього дитинства я пригадую один факт, що підтверджує для мене цю думку. Почувши розмову матері з іншими жінками, що оповідали про те, як вони їхали «машиною» (поїздом), я намалював олівцем на березі єдиної, що була в нашій хаті книжці (молитовник чи євангелія), ту «машину» у вигляді кубиків, поєднаних цілком фантастично. Отже, це було цілком фальшиве уявлення, хоч не виключене, що й форму кубиків підказав якийсь спис у тій розмові вагонів, без цього я міг би намалювати кружальця або щось інше вигадане. Тільки після того, як мистець здобув якесь попереднє знання дійсності, образні уявлення можуть впливати на поверхню його свідомості, як у сні, інтуїтивно оформлені в таку чи таку картину. Оце «як у сні» теж має якийсь сенс у процесі творчості, бо ж у сні ми все бачимо в дуже яскравому окресленні, і, може, через це сюрреалісти зробили сновидива навіть основою своєї творчості, а теоретично обґрунтував це Брентон. Але ж і сновидива без контролю розуму не можуть бути сприймані як пізнання дійсності, вони часто бувають цілком абсурдні, як і творчість сюрреалістів.

Про потребу для мистців вивчати за допомогою розуму об'єкти своєї творчості свідчать і так звані «муки творчості», болочі шукання адекватного вислову, а також постійні незадоволення здобутим. Ось як казав про це Леонардо да Вінчі: »Якщо наш твір задовольняє наш розум, це сумне свідоцтво для розуму, якщо чарує нас — інше гірше. Тільки якщо ми знаходимо в найкращому хиби — це знак, що ми ростемо«. М. Гоголь по сім разів переписував власноручно свої твори. Можна згадати ще М. Коцюбинського, що теж висловлював незадоволення своїми творами (напр., у листі до М. Мочульського з 1905 р., в листах до дружини). Але було б хибно думати, що мистці люблять, коли інші вказують хиби в їхніх творах, — ні, їм потрібний тільки позитивний суспільний відгомін, а не

¹⁶) Згадуване видання його праць, стор. 690.

критика¹⁷. І те, що колись висловив О. Пушкін — «Ти сам собі найвищий суд», можна прикласти до кожного мистця.

Коли говорити про підготовче вивчення дійсності, то можна б навести багато фактів із творчості мистців і письменників. Можна б згадати хоч би підготовчу роботу М. Коцюбинського для «Тіней забутих предків», але вона загально відома. Тим то я спинюсь більше на таких попередніх шуканнях великого маляра І. Репіна — на збиранні матеріялу для «Запоріжців». Він працював над цією картиною 12 років (1880-1891). І як працював! Тричі їздив на Кубань, щоб придивитись до чорноморців як нащадків запоріжців, замальовував козацький одяг, зброю й інше по музеях (зокрема в чернігівському), те саме робив у Качанівці Тарновського. Збереглися висловлювання самого Репіна та його сучасників про його роботу. На запитання Журкевича він відповів: «Задумавши картину, я шукав у житті таких людей, у яких було б щось таке, що мені було потрібне для картини». А в листі до Суворіна він писав: «Якби ви бачили всі метаморфози, що відбувалися в обох кутках картини! Чого тут тільки й не було! Була й коняча морда, була й спина в сорочці, був сміхун, пишна фігура, — все не задовольняло, поки не зупинився на оцій дебелий, простій спині, — вона мені вподобалась, і з нею я вже швидко довів картину до повної гармонії». Іноді він шукав тільки окремих деталей. Мамін-Сібіряк згадував у листі до матері: «Він малював з мене для своєї майбутньої картини «Запоріжці» дві години: йому потрібні були мої очі для одного, а для другого — повіки лише, для третього запоріжця — поправити носа». Відомо, що він написав багато етюдів для цієї картини, а деякі з них були справжні шедеври, як також декілька разів ґрунтовно переробляв усю картину. Про те, як він збирав цей матеріял, багато розповідав свого часу Д. Яворницький, що, як відомо, підказав Репіну й тему її¹⁸.

Звичайно, в розуміння творчих шуканнів у мистецтві виходить не тільки підготовча робота, а й *таке чи таке виконання задумів*, жанри, стилі тощо.

І от тут треба сказати, що ці *шукання обмежені певними законами людських психічних можливостей*, а також законами матеріялів, уживаних у різних мистецтвах: у красному письменстві — законами мови, в малярстві — законами поєднання кольорів, перспективи тощо, у скульптурі — законами тривимірності, у музиці — законами поєднання тонів, у кіно — будовою людського ока, його здібністю затримувати на мить зображення і т. д. Т. Шевченко мав це на увазі, коли писав у своєму «Щоденнику»: «Мені здається, що вільного мистця так обмежують закони природи, як її саму обмежують незмінні вічні закони»¹⁹.

Як обмежені поети в своєму матеріялі — в мові, це я, як мовознавець, спробував з'ясувати в теоретичній статті «Межі й можливості мовостилію» («Дещо про мову», Нью-Йорк, 1959 р.). Про інші мистецтва в такому плані мали б написати фахівці відповідних фахів.

17) Ширше я пишу про це в статті «Для кого потрібна літературна критика?», «Нові дні», ч. 168 за 1964 р.

18) На жаль, не маючи напохваті відповідного видання, не можу тут подати бібліографічних даних.

19) Твори в трьох томах, т. III, стор. 145, Київ, 1955 р.

Але така обмеженість мистецької творчості не значить, що мистці не можуть шукати, ні, в рамках тієї обмеженості, в кожному з мистецтв, є великі можливості для щораз нових «відкриттів», як от у сонеті, мовляв, К. Тетмаєр, поети можуть знаходити «у вічно незмінних розмірах щораз нові зразки».

Ці можливості творчих шуканнів я мав на увазі, висунувши свою теорію широкого або збагаченого реалізму, побудовану на викладених вище історичних та теоретичних передумовах.

ХИБНІ ШУКАННЯ В МИСТЕЦТВІ

Я б не вичерпав матеріалу своєї теми, якби не зупинився й на хибних шуканнях у мистецтві. Що я вважаю за хибні шукання? Ті т. зв. «шукання», що порушують оті, щойно згадувані закони мистецької творчості та історичний її розвиток. Якщо поминути ті «застійні» періоди в історії мистецтв, що їх створювали зовнішні, позамистецькі чинники — релігійні (мистецтво європейського Середньовіччя), мертвуща закостенілість східніх традицій (китайського, японського тощо), терористичні політичні умови (мистецтво в СРСР), то «найвиразнішими» прикладами хибних шуканнів і зупинок у розвитку мистецтв будуть усякі футуризми, кубізми, дадаїзми, сюрреалізми, абстрактне мистецтво, все те, що через непорозуміння перманентно називається «модерним мистецтвом».

Це останнє явище відзначав ще В. Винниченко на початку ХХ віку (в романі «Рівновага»): «Полотно уявляло з себе рівне однотонне фіялкове поле. Його вкривало рожеве прозоре небо — теж в одному тоні. По один бік поля височенна гора, стилізована, подібна на мурашник. А на горі дерева росли, теж стилізовані, вони нагадували травинки, де-не-де повстромлювані в цей мурашник. По другім боці поля, вища за гору на зріст, стояла жінка. Стояла вона наче в профіль, але обидві руки її було видно, як на малюнках єгиптян. Була вся гола й шестигруда, причім тіло одливало жовтим промінчастим світлом, а триярусні груди були сині з зеленими кільцями. Посередині між жінкою та горою, далеко край обрію, під рожевим небом стояло самотнє деревце, похоже на щітку до чищення лямпового скла».

Це так малював Аркадій, емігрант з України, що перебував у Парижі, жив, як і більшість невизнаних паризьких мистців, у мансарді. На незвичайність такого малювання звернув увагу Аркадіїв співмешканець Адольф і запитав:

— «Вибачте, Аркадію, але чому в неї вже шестеро грудей? Учора було тільки четверо, а сьогодні вже шість».

Аркадій відповів:

— Я змінив... Це більше підкреслює. Та, крім того, гармонія плям повніша²⁰.

²⁰) «Твори», т. VI, стор. 145, В-во «Дзвін». Відень, 1919 р.

Якщо мати головніші течії нових шуканнів у мистецтві (а не тільки т. зв. модернізму), то їх, на мою думку, краще класифікувати не за їхніми назвами, що здебільшого нічого не кажуть, а за їхніми, з дозволу сказавши, «стилевими» ознаками: це може дати виразнішу картину цих шуканнів. Ці «стили» подаю за спадною послідовністю — від кращого до гіршого.

1. Повернення до перейдених етапів мистецької творчості — до стародавнього єгипетського, до середньовічного європейського, до старокиївського нашого. Цей стиль прикметний робленістю й трафаретністю поз та повторюваністю деталей. Це єгипетська «безперспективність», профільність та іконописна умовність. Як приклади з нашого мистецтва, можна тут згадати поставу Лисенкової опери «Тарас Бульба» в 20-их роках, коли, наприклад, мати, співаючи арію «Сини мої», тримала руки, як Богородиця на іконах. У малярстві цей візантійський стиль був поширений у Галичині, а тепер серед еміграції. Навіть у танку Рома Прийма створила «ікону». У поезії 20-их років такий стиль виявився в поезії П. Тичини «Сотворіння світу».

2. Наслідування сучасного народного мистецтва культурних країн, того, що побутує як *gesunkenes Kulturgut* — опущене вниз мистецтво (Нойман) давніх способів творчості, а тому прикметне майже тими самими рисами, що й попередня течія, тільки з більшим спрощенням техніки. Сюди можна віднести бойчукізм, що його іноді неправильно називають візантинізмом (у «Трактористах» самого Бойчука немає справжньої іконописности; автопортрет Седляра — це народне малювання «жовтою глинкою»). Сюди ж можна віднести й глиняного голуба, з покладеним усередину яйцем, Я. Гніздовського. Такого характеру шукання в малярів т. зв. «мексиканської школи» (Рібера, Ороско, настінне малювання на стінах нью-йоркського Інституту мод).

3. Орієнтація на мистецтво сучасних примітивних народів (Матіс, Гоген, з його таїтянками).

4. Наслідування дитячого малювання, з його деревами, «схожими на щітки до чищення ляпкового скла» (Винниченко), з димом у вигляді спіральок тощо. Приклади: «Байда» Г. Мазепівни (в журн. «Арка»), «Центральний парк» Я. Гніздовського, реклами молока в Нью-Йорку (1959-60 роки).

5. Абстрактне мистецтво, прикметне відсутністю образів природи й наявністю різних геометричних фігур, плям, ліній, закрутів тощо. Це творчість В. Бавмгартена в Німеччині, О. Архипенка в Америці (скульптури, що тільки почасти щось нагадують, а часто й нічого не нагадують). Цікаво, що Архипенко в своїй теорії відзначив правильно, що закони мистецтва закладені в самій природі, але на практиці з цієї правильної теорії зробив неправильний висновок: його творчість суперечить законам природи й законам людської мистецької творчості.

Тут треба сказати, що не можна ототожнювати цього «модерного» абстракціонізму з орнаментальними творами давніших епох (у дикунів тощо): це тепер свідомо претенсійність, що намагається усунути образо-

творче мистецтво як таке, а то була єдина «стихійно-неминуча творчість», що впливала з примітивної «містичної» чи магічної свідомости.

6. «Свідоме» кривляння, «деформація» образности, «епатація» серйозної творчости. Це в нас робив у поезії М. Семенко та й уся група «Нової генерації», в театрі — Лесь Курбас (його «Вій» тощо), у малярстві (європейському) — Пікассо, цей, може, найбільший дурисвіт у мистецтві, Руо, Марк Шагал і інші. У нашій еміграційній літературі І. Костецький, В. Барка (в поезіях), а також «теоретик» цього напрямку Ю. Шерех. Цей останній виправдує алогізми в Барки, а також підніс до «вищих проявів» сучасної поезії один кількярядковий віршик без будь-якої поезії й змісту. А сперся він у цій позі на вислів одного з американських поетів, який сказав, що «поезія не повинна щось означати, а мусить бути нею» (Мак-Лейш). (Див. його «Велика стаття про малий вірш», «Нові дні», ч. 37, за 1953 р.). А тимчасом Ю. Шерех як мовознавець, напевно, знає, що матеріал поезії — мова, неможлива без змісту (семантики), а тим самим і поезія безмістовна неможлива. Реалістичне ж мистецтво йому тільки «вступає в ноги», як він писав у своїй статті про паризькі музеї («Нові дні»).

7. Цю «течію» можна б приєднати до попередньої (шостої), але вона «заслугує» й на спеціальне відзначення, бо це вже звичайна квацянина фарбами, пір'я, мотузки, ганчір'я, поналіплюване на дереві чи полотні — в малярстві, дріт, намотаний на цурпалок дерева, сухий очерет тощо — в скульптурі, — те, що його не можна розглядати інакше, як глум із нормального людського глузду. Ця «творчість» безіменна, бо ніхто не буде запам'ятовувати цих дурисвітів. Згадаю хіба тільки «камбрум» Костецького та «заумну мову» футуристів.

Я дав цю класифікацію в убутній (спадній) послідовності, щоб було видніше спадання якости, спадання технічних зусиллів для створення мистецьких цінностей. Якщо справжні шукання в мистецтві пов'язані з «муками творчости», взагалі трудні, то ця «творчість» надзвичайно легка, без будь-яких зусиллів. Взагалі сказавши, мистецька творчість — це якась *техніка, умілість, те, що його треба перемагати*, щоб дати певну ефективність у творі, а в цих «мистців» немає ніякої техніки або вона тільки гадана (у головах снобів). Тим то й можна бачити, що в шуканнях, наведених під ч. 1, є ще чимало від справжнього мистецтва, бо там ще є певна техніка наслідування колишніх творчих зусиллів. А коли в цій течії наявне не тільки повторювання старої техніки, а й творення нового на цій старій основі, то вона, ця течія, може дати навіть такі шедеври, як творчість Г. Нарбути, П. Тичини. Як приклад гаданих (хибних) шуканнів можна згадати кривляння Е. Андієвської, в якій «на городі ростуть гарбузи й м'ясорубки» разом. Не берусь з'ясувати, як це сталося, що ці її «винаходи» (особливо в «Джалапіті») збігаються з народними «нісенітницями». Ось уривок з такої нісенітници: «Як пішов я тими волами орати, та наорав на припічку на три горшки кваші. Та вродили верби, та зацвіли раки, та поспіли в'юни». Різниця тільки та, що в фольклорі це зветься нісенітницею, а в Андієвської — «модерною поезією».

»Технічний бік« малярського »модернізму« охарактеризував колишній сюрреаліст Кіріко ось так: »Новітні малярі не вмюють ні рисувати, ні малювати, ні користуватись кольорами, вони все роблять, як діти, що не знають ані пропорції, ані перспективи і починають від простих геометричних фігур. Таке малярство надзвичайно легке для людей без хисту. Ці люди проголошують створення нової форми — і фокус готовий« (»Paris presse«).

Найчастіше повторюваним аргументом »модерністів« є твердження, що, мовляв, люди не приймають його тому, що ще не звикли, а нове завжди здається чудним, от, наприклад, музику Вагнера спочатку відкидали, а потім прийняли. Таку думку висловив і К. Милонадіс у згадуваній статті »Про раків у мистецтві« (»Нові дні«, ч. 135 за 1961 р.). Але Вагнерів романтизм не виходив за межі законів музики, а тільки заперечував один з напрямків у ній — класицизм. Реалізм у всіх мистецтвах, що прийшов на зміну романтизму теж був новим, але ця новість була переходом на вищий щабель розвитку супроти попереднього. А крім того, вік сучасного »модернізму« вже такий, що, здавалося б, уже можна було »звикнути«. Тільки модерна архітектура, через відзначену вище специфіку, справді, стає вже до деякої міри »звичною«.

Звичайно, не можна заперечувати, що цей чудернацький напрямок — факт, та ще й дуже експансивне в наші дні явище. Адже воно, це явище, має тенденцію захопити навіть СРСР, де стримано його появу тільки поліційною силою. Проте Пікассо там називають іноді »великим«. А вже, наприклад, у »ліберальній« Польщі воно буває на повну силу, як про це свідчить хоч би »популярність« дитячого малювання дегенерата Никифора Криницького, що його виставку влаштували були навіть у Парижі. Отже, мусить бути якесь пояснення його, цього напрямку, наявності. Але той факт, що для цього пояснення не можна використати отієї трисидної основи розвитку мистецтва, визначеної вище (в розділі »Основні чинники розвитку мистецтва«), свідчить про те, що це не нормальне явище в цьому пляні (в пляні розвитку), а певне збочення від того пляну. Справді, »модернізм« не спирається на попередній досвід, а його заперечує, він не впливає з суспільно-психологічного чинника — потреби оновлення, бо суспільство чинить йому опір, вияву творчої амбіції в ньому теж добачити не можна (як про це свідчить хоч би заява П. Пікассо, що я її наведу далі).

Для цього »збоченого мистецтва« доводиться шукати спеціальних причин. Однією з них — але не найголовнішою — може бути... переляк перед фотографією. Тут можуть бути такі міркування: »Навіщо здалися малярі-реалісти, коли кольорова фотографія з більшою точністю може передати картини дійсності? Тож краще малювати так, щоб не було схоже на фотографію!« (Але, як уже казано, фотографія тільки техніка, що »сковзається« по поверхні, і потрібне ще мистецтво кіна, щоб вона перестала бути такою). Другу причину треба шукати в сучасних соціальних умовах Заходу. І її, цю причину, добре визначив сам Пабло Пікассо в розмові з Джовані Папіні. Ось як він сказав: »У мистецтві люди не шукають більше розради

та зворушень, а пересичені життям багатії, ледарі, пережовувачі квінтенсій шукають нового, дивацтва, оригінальності, екстраваганції та скандального. Я забавляв меценатів і критиків усіма мінливими дивовижами, які тільки спадали мені на думку, і що менше вони їх розуміли, то більше мною захоплювались. Бавлячись тими жартами, ломиголовками, загадками й арабесками, я тріюмфував. А для мистця тріюмфувати — значить, мати добрий продаж, щастя й багатство. Я тріюмфую, я багатий. Та коли я залишаюсь сам із собою, то я не відважуюсь уважати себе великим мистцем у такому сенсі, як це розуміли давніше. Джьотто, Тіціян, Рембрандт і Ґоя — це були великі мистці. Гірко це усвідомлювати й сумніше, ніж може здаватись, але це ціна за щирість із собою»²¹.

Третю і, може, найголовнішу причину з'ясував згадуваний уже Кіріко, що писав так: «Чимало наробили тут шкоди торгівці картинами, що, властиво, й створили увесь цей ярмарок та роздмухують його й далі. У Франції цим трудно вже дурити людей, але в Америці ще чимало ентузіястів такого «мистецтва»: там люди думають так, як люди думали 20 років тому».

Отже, на мою думку цілком ясно, що цей напрямок створили позамистецькі чинники, а найбільше підприємницькі сили Заходу, що торгують цією квацяниною, видають на виставках нагороди за нікчемні витівки. От як пригадую, як у Метрополітальному музеї в Нью-Йорку на виставці скульптури першою нагородою нагороджено дві камінні довбні, а чудові скульптури (напр., «Два побратими») не були навіть відзначені. У Нью-Йорку нещодавно англійці на своїй виставці виставили таку «скульптурну» гідоту (та ще й з релігійною тематикою), що не можна було дивитись. Уже в 1963 році я був на ярмарку в м. Монтереї, де були й мистецькі виставки, — і там я спостерігав те саме: усяка квацянина була нагороджена, а добрі твори — ні. Показово, що навіть ота заява Пікассо нічого не змінила в його «успіхах»: комерційні сили Заходу сильніші за його слова. У «Life» (друга половина 50-их років) дві великі сторінки заповнені «портретами» його нової жінки Жакеліни, повне спотворення людського обличчя, а в техніці навіть таке «явище», як анфасне око на профільному портреті.

Тепер дійшло навіть до того, що в Нью-Йорку в модерних хмаросягах вестибюлі обвішують «прикрасами» у вигляді снопів сухого очерету тощо. Найбільша крамниця Мейсі, у відділі меблів, «модерною» мазаниною оформлює спальні.

Усе це могло б скидатись на божевілля, якби це не були дії нормальних людей, що... заробляють гроші.

Але, мабуть, годі. Наостанку треба тільки сказати ще, що, не зважаючи на такі, здавалося б, могутні успіхи «модернізму», його загибель неминуча, і кінець-кінцем справжнє мистецтво візьме таки над ним гору.

---

21) «Quick» з 14 липня 1952 р.

КРИТИЧНІ ВІДГУКИ

Д-р Дмитро КУЛИКОВСЬКИЙ

СОЦІОЛОГІЧНА СТУДІЯ НА ОСНОВІ ОДНІЄЇ ПОВІСТІ

(«Три Покоління» — д-ра Ф. Мелешка)

(Продовження, 2)

4) «Брав участь у російсько-турецькій війні» (себто Савченко, стор. 175), — знаходить автор «нове смішне», щоб було далі з чого реготатися. Насправді ж за участь у війні Ф. Т. Савченко заслуговує принайменше тихої пошани за його там страждання, бо ж і самі добре знаємо, що то означає — «брати участь у війні», навіть незалежно від того, чия це війна і проти кого.

«Освободжали» від «іга» християнську Болгарію!» — іронізує автор повісті і ціла 175 сторінка повісті рясніє такими знаками наведення, іронією і глумом.

Ми всі знаємо, що тодішня московсько-турецька війна провадилася зовсім не за визволення Московщиною якихось «єдиновірних» болгарів, бо ж Москва в той час мала у своїй «православній неволі» чимало інших слов'янських народів. Знаємо дуже добре й те, що тодішня московська «християнська» неволя нічим не поступалася (якщо не була ще гіршою!) перед «бусурменською неволею». Відомо нам усім, що сьогодні вже «старенькі» неволі нічим не поступаються перед «молодою» безбожницькою комуністичною неволею сучасної червоної Москви. Отже, знаємо, що тодішня московсько-турецька війна була задумом московського і турецького імперіялізмів за панування не тільки над Болгарією, а й над Босфором, Дарданелськими протоками, Середземним морем і над Балканом.

Так, знаємо це все!.. Але, при чому тут Ф. Т. Савченко, волосний старшина з Болотяної? Чому автор обговорюваної повісті використав всі ті події на те, щоб насміятися із Савченка? Хіба ж Ф. Савченко був представником тих сил, що провадили згадану імперіялістичну політику Москви? Чому за примусову участь у московсько-турецькій війні з нього треба кепкувати і виставляти його на посміховище?! Адже Ф. Савченко лише поділяв долю свого поневоленого селянського народу і він, так само як мільйони його інших безталанних братів, мусів брати участь у чужій війні й за чужі інтереси платити найтяжчі з усіх податків — податок крові московському молохові. Чи автор усвідомлює собі таку «дрібничку», що він, властиво, насміхається з цілого українського народу, бо чи є на світі бодай один українець, який відбув військову службу і більшою чи меншою мірою не був у такому самому становищі, як Савченко? А хіба сьогодні мало є українців, що відбувають свою військову службу і знаходяться проти своєї волі в примусовій ролі, подібній до ролі Савченка?

»Взводом« там »командував«, — продовжує автор повісті. »Взвод« — це чота, команда з шістдесятьох вояків. З чого ж тут сміятися? А що, коли ця чота, а це дуже правдоподібно, складалася з самих українців? Ф. Савченкові було довірено долю тих шістдесятьох наших братів. Це ж поважна справа! Я певний, що не одному з тих, які глузують із чотових Савченків, люди не хотіли б довірити навіть шістдесятьох овець.

»Гори Балканські там брали...«, »Варну »штиками« добували«...» Сам попереду й турків на штик (багнет) нанизую, нанизую!» — так автор повісті далі заохочує читача реготатися із Савченка, ніби переповідаючи дослівно його власні оповідання про себе. Але з таких слів Ф. Савченка можна б насміхатися лише тоді, коли б ми знали, а зокрема бачили з повісті, що ті »геройства« оповідає про себе, напр., Сенкевічів пан Заглоба або чеський »добрий вояк Швейк«. Але ж у Савченка — кожне слово правда! Він — добрий вояк, має велику силу, відвагу і велике серце. Він іде попереду всіх, не ховається за інших, і своєю силою, розумом та відвагою не одному врятував життя! Та для автора повісті все це смішні речі...

5) »Я ще й сьогодні устав (статут, — Д. К.) знаю на всю пам'ять«. І знову, згідно з інтенцією автора, треба б сміятися з Ф. Савченка. Але з чого ж тут сміятися, коли немає причини? Чи багато людей т. зв. вищої кваліфікації та з інтелігенції можуть похвалитися відповідним своїм фаховим знанням, так як Савченко? Іде ж, властиво, про високу духову прикмету людини — здібність пам'ятати, і Савченко, напевно, так само »знав би на всю пам'ять« і медицину, і право, і технічні науки, коли б їх придбав, бо здібність є здібність!

6) Досі ми мали можливість дивитися на Ф. Савченка, як на вояка, якого малює нам письменник. Немає найменшого сумніву, що Савченко був досконалим вояком і не його провиною було те, що він мусів витратити свої здібності в чужій, ворожій, а не у своїй армії. Це була і є трагедія не тільки всіх наших Савченків, а й цілого нашого народу. І з чого тут сміятися?

Взявши це до уваги, можемо сказати, що автор »Трьох поколінь«, висміваючи Савченкове унтер-офіцерство у гвардії московського царства, став на становище, окреслене нами в першому аспекті, коли в поневоленого народу національна свідомість або ніяка, або дуже слаба, і в останньому випадку можемо признати йому рацію, але кажемо, що письменник капітально помилився, взявши »на мушку« для свого висміювання Ф. Савченка, бо з самої повісті видно, що Савченко, використавши ворога так само, як і ворог його, не продався йому і повернувся до своєї Болотяної, як її вірний син.

А тепер подивімся на продовжений, чи поданий у повісті в іншому аспекті, образ Ф. Т. Савченка. Коли він із примусу відслужив свою регулярну військову службу для Москви, мав право йти додому, але ворог-гнобитель, пізнавши за шість років служби Савченка, які в нього великі духові вартості, вирішив ліквідувати цього доброго сина України і використав

для цього один із ста своїх засобів: пропонує йому перейти на плачену в нього службу — чи то в ролі кадрового підстаршини у гвардії, чи в ролі жандарма. І коли б Ф. Савченко був душею і тілом відданий ворогові-гнобителю, його системі поневолення і утотожнився з ними, то він усім своїм еством учепився б ворожої пропозиції і тоді письменник мав би повну рацію глумитися з нього. Це цілком натурально й логічно.

Але погляньмо на відповідь, яку дав Савченко на пропозиції ворога, і тут нам відкриються дальші великі душевні поклади цього українського багатиря. А він відповів: »... З повинности служив вірою і правдою царю і атечеству, а служить за деньгі продажной шкурою, благодарю покорно, не хочу!«; або — »На жандарма-христородавця, гицля ви мене не купите ні за которис деньгі!«

Що ж бачимо в цих відповідях? Ф. Савченко військову службу вважає за непродажну повинність громадянина. А це, сам по собі, високий ступінь соціально-громадської свідомости. Хто має очі, той може бачити тут і міцну потенціальну національну свідомість, себто таку, для якої вистачить одна іскра вогню великого, щоб перетворити її в могутньо-полум'яну кінетичну національну свідомість, бо й самі поняття »царя і батьківщини« він розуміє і уявляє собі, як певні філософічні категорії, значить — абстрактно. В цьому не сумніваємося, аджеж до конкретної московської держави, московського народу й царя, режиму та всіх цих сил, що все це утримували, Ф. Савченко ставиться негативно. Тому він навіть і за гроші не хотів служити ні в підстаршинських кадрах, ні в московській жандармерії, які були підпорою московської імперії. З дальшого викладу ми побачимо Савченкову ворожість до московських атрибутів, проявлену ним в інших аспектах, і проявлену з такою яскравістю, яка мусить цілковито вистачити, щоб переконати всіх у правдивості наших тверджень. Значить, що Савченко мав своєрідну загальну формулу для сприймання і оцінки цих речей. І справді, йому не треба було багато душевної праці й зусиль, щоб зрозуміти нову ситуацію, яка утворилася б тоді, коли б у формулу »служба для царя і батьківщини« замість »царя« поставити »українського цісаря чи короля«. А про те, що його батьківщиною є Україна і Глодоси, він і без цієї рахункової операції цілком певно здогадався б. Коли ж, приблизно, через чверть століття так і сталося і, на жаль, закінчилось катастрофою, то не Савченки не дписали, а хтось інший і щось інше.

Виникає цікаве питання: чому ворог запропонував Савченкові перейти на постійну службу до нього? На це є єдина розумна відповідь: тому, що з точки погляду ворога Савченко посідав такі властивості, які видавалися ворогові великими скарбами і він намагався експропріювати їх для себе. На жаль, український письменник, що подає нам Савченка як персонаж своєї повісти, не бачить тих властивостей і проходить повз них.

Тут пригадаємо цю обставину, яку загально знають усі ті, що пам'ятають »царські часи« з-перед 1917 року. Йдеться про »засаду«, на підставі якої відбувалася »міжнаціональна дистрибуція« у колишній царській москов-

ській армії. Опинившись у тій армії: жид прагнув дістатися до шпиталю, москаль (тоді казали «руській») — на кухню, а українець — в «учебную команду» (у школу підстаршин). Звідси виникла майже приказка, що армію московської імперії тримають українські підстаршини («Русскую армію держат малоросійськіє унтер-офіцеры»).

Але йдімо далі та погляньмо на образ Савченка в інших аспектах. Подивімось, як письменник подає нам Савченка в цивільному житті, себто — як волосного старшину.

7) Отже, замість того, щоб залишитися на постійній службі ворога і скріпляти своїми здібностями його панування, Савченко, відбувши з примусу військову службу, йде з війська (тут не забуваймо українського терміну — «з москалів») до свого народу. — «Дуже вже мене тягло між своїх людей!» — каже він. Навіть, коли б брати образ Савченка дослівно так, як його зображує письменник, то й тоді — пропустивши всілякі яви — рішуче виключасмо можливість запідозрювати Савченка в комедіанстві, у фарисейській нещирості та в брехні. Ми знаємо, що його слово — це правда, може, деколи наївна, але завжди правда. Значить, у його словах про тягу до своїх людей, треба вбачати його твердий український характер і, в кожному разі, вірність своєму народові. І яким же незмірно-глибоким і безвідповідальним зубоскальством видається нам «пояснення» автора повісти, коли він пише, що притягальними факторами для Савченка були... баштан, дині й кавуни.

Український народ уже певно пару тисяч літ і донині провадить свій титанічний бій зі всілякими злодійськими ордами саме за ті баштани, дині, кавуни, пшеницю, сало, вугілля, залізо, манган, нікель, живе срібло, цукор і т. п. («Немає в світі України, немає другого Дніпра...»), а ось український письменник, замість того, щоб шляхом найвищого усвідомлення і піднесення цих речей на ступінь найбільших національних чеснот і добродійств, не спромігся на ніщо інше, а тільки на те, щоб реготатися з них. На перший погляд йому може здаватися, що він має рацію, бож, справді, — що таке кавун? — «Дрібниця і гріш йому ціна в базарний день!» — Добре, може воно й справді так з тим базарним кавуном, але яка ціна тому вічному кавунові, що знаходиться на рідній землі і без якого й думати не можна про отой базарний кавун? Яка ціна тому вічному кавунові, за який впродовж тисячоліть наш нарід поклав гекатомби своїх жертв, пролив море крові своїх найкращих синів? Отже, вже найвищий час нам зрозуміти, що поняття Батьківщини складається з морального принципу та господарських дібр рідної землі, які від себе невіддільні і за які кожний член національного суспільства в потребі мусить віддати і своє життя.

8) «Федір Трохимович був не тільки добрий оповідач про свою «усердну» службу царю і «атечеству», але й не поганий старшина», — кпить собі далі з Савченка автор (на 179 сторінці). Ми можемо з цілковитою певністю заперечити авторові «Трьох Поколінь», що Ф. Савченко, якому, як сам письменник свідчить, московська мова була *осоружна*, ось так залюбки

пересипав свою українську мову осоружними московськими словами. На тій підставі твердимо, що Савченко ніколи не висловлював оте слово «атечество» (батьківщина) та ще з такою московською «чистотою»! Думаємо, що автор, бажаючи досягнути якомога більшого сміховинного ефекту, в цьому місці сам себе з цілком зайвого «переусердя» перевершив. Поставивши оті осоружні московські «усердіє» та «атечество» поруч із милостивим твердженням, що «Савченко був не поганій старшина», автор повісті мав інтенцію применшити в читача враження від того, будь-що-будь, позитивного твердження. Дивна й даремна в'їдливість, бо якщо і знайдеться між читачами якийсь споріднений дух і трохи поскалозубить до тих москалізмів, то напевно, натомість, нікого не розсмішить письменникова оцінка Савченка, як «не поганого старшини», бо Савченко був не тільки «не поганим», а був таки добрим волосним старшиною і то саме з погляду національних і соціальних інтересів українського народу.

Ось послухаймо, що сам письменник у своїй повісті каже про Савченка, як волосного старшину.

«Коли папери посилалися вищому начальству, тоді він велів (Савченко, підкреслення моє, — Д. К.) писареві всі його кровно заслужені в царя титули виписувати», — пише автор. Перша річ, оте слово «в царя» поставлене тут, як єдиний чудодійний фактор, метою якого є викликати «експльо-зію сміху», але кільканадцять літ після того, як уже не було й тіні царя. Друге, що притягає нашу увагу в цьому реченні, це те, що волосний старшина Ф. Савченко своєму писареві велів, а це означає, що в нього була своя воля і твердий характер, бо в деяких випадках у волостях було навпаки. Третє, а саме те, що Савченко наказував писареві виписувати всі свої титули, підписуючи папери до «вищого начальства», базуючись на принципі: «Ти пан і я пан!» З цього виходить, що Савченко виступав перед вищим начальством не як гнучкошиєнко, не як істота, сповнена рабським страхом, а навпаки — як людина, повна сильного почуття власної гідності. З науки психології знаємо, що цю характерову якість людини не творять жодні її титули. Навпаки, знаємо дуже багато прикладів і то, на жаль, з нашого ж таки українського історичного життя, як наші земляки, навіть нащадки гетьманських родів, одержавши з рук ворога України без порівняння вищі титули, ніж Савченко, не відчували жодного «тягнення до своїх людей» і залишалися в тій самій ворожій гвардії, щоб за ті титули «вірою й правдою» охороняти свого потентата — «царя-батюшку». А «до своїх людей» їх лихо принесло щойно тоді, коли цареві буревій зривав із дахом і голову; а прийшовши, вони не охороняли «свій» український народ, а на смерть його катували «карательними отрядами» і, проголосивши «національну єдність» України з її ворогом, Москвою, віддали останній і українську державу. Якби Ф. Савченко мав ті титули ясновельможних і «високородних» генералів, то будьмо певні, що він говорив би з царями мовою Полуботка: «Ти, царю неситий, що зробив із козаками?!»... Бо Полуботки і Савченки — це українська скала, а оті

високотитуловані — це «варшавське сміття, грязь Москви», зрадники і ренегати.

«Ох, і добрячий же був покійний, царство йому небесне, імператор Олександр II — все стояв за простий народ!»... «Ну, я тоже навчився від нього стояти за мій волосний народ...» (стор. 180). Це чергова риса, якою письменник характеризує Савченка, як волосного старшину, з «надихом» помітного гумору, що міститься у формі вислову цих двох речень та в «зухвальстві» Савченка робити себе безпосереднім учнем «самого царя» і прибирати позу ніби «волосного царя». Можна сперечатися про сумісність чи несумісність цього гумору, але поставимо питання так: Хіба важливе те, від кого навчився Ф. Савченко? Вирішальне тут те, що він учився, щоб засвоїти собі добрі властивості, та справді навчився твердо стояти за свій не тільки «простий», а й за весь «волосний народ».

Лишаємо набоці проблему переємства і знання адміністрування у соціальному процесі, яку письменник ненароком порушує, бо є велике питання, чи волосний старшина учився від царя «стояти за свій народ», а чи навпаки — всі царі на світі спочатку вчилися науки адміністрації, як волосні старшини. Проте уважаємо пстрібним занотувати тут той непорушний факт, що Ф. Савченко з Болотяної був дуже добрим волосним старшиною: він горою стояв за свій народ і «нікому не давав його в обиду» (стор. 180). Між «вищим начальством» і «волосним болотянським народом» завжди стояла богатырська постать волосного старшини Савченка, яка брала всі «гріхи» своєї області на себе, але народу свого «нікому в обиду не давала».

Хіба ж так тяжко зрозуміти образ, що його малює в повісті її шанувний автор? А виходить, що так! Письменник не усвідомлює собі того, що в системі політично-адміністративної влади колишньої царської «Росії» інститут волосного старшини в Україні був: 1) українською старовинною інституцією, яка пережила всі перипетії довжелезної нашої історії і примусила навіть ворога шанувати її; 2) засадничо, цей інститут був репрезентований суто-українським елементом. Фактично, це була майже єдина в українській житті позиція, якась ніби «табу», на яке ворог-гнобителі не міг вступити своїми лаптями. Щоправда, цю недоступність він усіма імперіальними середниками намагався знеутралізувати і обійти, щоб мати там вплив, але це вже інша тема, яка ніяк не змінює попереднього стану речей. З цього всього ясно випливає, що волосний старшина на Україні був дійсно головою, виборним володарем, був дуком, провідником, отже, був еліто-тузом свого волосного народу-селян. Тому нам і на думку не може спасти якась розумна причина чи потреба, щоб з того всього реготатися чи брати його на сміх. Навпаки, з великим респектом сприймаємо слова, що їх вимовляє один із цілої класи волосних старшин в Україні, а саме Ф. Савченко, кажучи: «У волості робиться, мої дорогі, не те, що він захоче (себто, волосний писар, — Д. К.), а те, що я велю, бо я в ній командир, а не він!»

9) Для завершення образу волосного старшини Ф. Савченка, треба ще й розглянути його українську національну свідомість.

Письменник намагається позбутися цієї проблеми жартами, висміюванням і принижуванням особи Савченка: так просто й видно, що він має за мету довести, що його герой був зонайбільше «хитрим малоросом», але насправді ж справа з національною свідомістю Савченка не була такою трагічною і безнадійною. Ми вже розглядали й показували багато високопозитивних рис його характеру, а тепер, у зв'язку з новою проблемою, послухаймо, що той волосний старшина сам каже про цю справу. На 183-ій сторінці повісти Ф. Савченко запевняє нас, що він добре знає, де кінчиться Московія і де починається «Малоросія». А далі каже, що знає, що «Малоросія» зветься також Україною. Звідси можна зробити позитивний висновок, що Ф. Савченко легко й цілковито усвідомлював і своє особисте українство.

На тій же сторінці, кілька рядків нижче, Савченко запевняє своїх слухачів, що цареві не вдасться «дубів (себто — високих, дужих українців, — Д. К.) у Малоросії хахоньками викорчовувати» (москалями, — Д. К.). З цих слів бачимо, що Савченко не був ані «усердним» прихильником царів, ані, тим більше, їх вірним служакою. Натомість був українським національним опозиціонером до царя за його політику супроти України, ставився з погордою до москалів, називаючи їх «хахоньками», був свідомий української сили й могутности (українці — це дуби!) і був гордий цим. І дивно, що письменник, намалювавши ось таке тло, іронізує з рішення Савченка післати в гвардію і свого середущого сина. Невиправдана й недоцільна іронія! Виходить, що сили і значення цієї гвардії не розуміли не тільки московські царі, а не розуміє і український письменник. Але зрозумів її Ф. Савченко, сам гвардієць, і не помилився, доказом чого була ось така собі «дрібниця»: в 1917 році це була саме ота гвардія, що перша догори цапки перекинула московський царський престол!

Коли командир Савченкової роти (сотні) Цепков, підслухавши, що Савченко, зібравши своїх українців-вояків, розмовляє із ними по-українському, дуже насміхався з нього, з української мови, назвав його «хохлацькою мазницею» та ще й погрожував усілякими репресіями, то Савченко, згадуючи багато літ пізніше ті ганебні моменти, з гіркістю казав, що «Ціпкові» цього не забув і «не забуде до гробової дошки». І тут нема з чого іронізувати, це ж бо натуральна реакція: Савченко, свідомий українець, відчув національну образу, яку вчинив йому ворог, і мав настільки міцний характер і почуття національної гідности, що він безкомпромісово поставився до ворога і не міг йому цього ніколи простити. Потрібна була лише відповідна нагода, щоб ця національна свідомість і безкомпромісова затаєність зреалізувалися. Савченко невинний, що та нагода не прийшла.

Правда, в обговорюваній повісті ніде не видно, що волосний старшина Ф. Савченко мав вищу українську політично-державну свідомість: він ніде не говорить про українську державність. Але скажимо собі правду в вічі: яка кількість українців, навіть високовишколених, говорила в часи малограмотного Савченка про українську державність? Проте не виключається можливість, що й Савченко вже мав українську державну свідо-

мість, яку перед тим був дав Пророк України в універсальній формі: «В своїй хаті — своя правда і сила і воля!» З другого ж боку, не слід забувати, що й безконечні розмови про державу ще зовсім не означають правдивої глибокої державної свідомості: бідний і голодний ціле своє життя тільки й мріє про сити їжу, але... вмирає з голоду. В кожному разі маємо відвагу твердити, що Ф. Савченко, коли б йому український Наполеон надав функцію маршала або якусь іншу високу функцію в державнім апараті, справився б з нею багато краще, ніж який-небудь «патентований спец чи політик» тому, що до людей категорії Савченка вища свідомість приходить *нараз*, моментально, в'їжджає блискавкою, у той час, як до інших людей вона доходить шляхом довгих роздумувань і студій.

Отже, підсумовуючи все, що стосується до образу волосного старшини Ф. Савченка, мусимо сказати, що образ цей цілком всебічно додатній. Ф. Савченко походить із заможного українського селянського роду, він по-своєму і для свого часу цілком національно свідомою людиною. Свого українського народу ніколи не зраджував і не цурався. До національного ворога завжди ставився з гострою опозицією. На ворожій службі, яку відбував із примусу, як і весь його народ, тримався з незвичайною українською гідністю, значно більшою, ніж маса українських відірванців-інтелігентів. Набуті на службі у ворога досвід і знання він використовує максимально для свого народу, — таким чином, як людина і як волосний старшина, Федір Трохимович Савченко без закиду.

Ось такий образ Ф. Савченка бачить наше око, утворивши його з цілої суми того матеріялу, що його подав автор «Трьох Поколінь» у своїй повісті. І треба сказати, що не є ані заслугою, ані провинною шановного письменника, що цей образ вийшов у нас всебічно позитивним. А проте багато читачів побачать його так, як письменник усіма силами намагається його змалювати, і ми думаємо, що з цього виникне для суспільства шкода.

Х. ПРОБЛЕМА «ПАНСЬКОЇ МОВИ»...

Треба думати, що в обговорюваному нами творі, його автор пише про українське суспільство і для українського суспільства. І тому, на нашу думку, в цім творі оце українське національне суспільство мало б бути основною і головною справою. Якщо такого суспільства нема і його не було, тоді всіляка писанина про нього буде чистою фантазією. Якщо таке суспільство є і перебуває щойно в потенціальному стані, тоді завданням українського письменника (і взагалі кожного національного письменника) є перевести те суспільство з потенціального в кінетичний, діяльний стан. Якщо ж те суспільство вже є в діяльній формі, лише недосконале і з великими дефектами, тоді письменник повинен своєю творчістю провадити його до кращих, досконаліших форм, вказуючи йому його дефекти, але в тих своїх «очищувальних» заходах він не сміє наслідувати тих «санаторів», що з брудною водою виливають і викупану дитину.

Українське суспільство, про яке пишеться у повісті «Три Покоління», це українське селянство з його верхніми і середніми шарами та з низами, словом — це було таке суспільство, до форм якого московський ворог у своїй винищувальній боротьбі з ним міг втиснути силоміць нашу, перед тим повноцінну й повноформенну, націю. При тій нагоді скажемо, що й сучасна трагедія нашого українського народу саме в тому, що ворог, не зважаючи на нашу боротьбу, вспів знову насильством захопити у свої лабети організацію нашої державности і цілковито знищити те українське національно-селянське суспільство, про яке йде мова в повісті «Три Покоління», зіпхнувши його, більшу частину, на найнижчий ступінь соціально-національно-господарської піраміди, бо перетворив його на масу голодних і обшарпаних поденників. Іншу ж частину того суспільства розігнав по всіх-усюдах ним же накраденої пустині, ставлячи собі за єдину мету — фізичне знищення українського народу. І ця трагічна обставина імперативно наказує українському народові: з усіх сил і цюнайшвидше та всіма засобами звільнитися з неволі, поки ще не пізно.

Якже ж вчинив автор «Трьох Поколінь»?

З усіх складників тодішнього українського селянського суспільства він одних висміяв, а інших подав в негативному наświetленні. Йдеться, властиво, про минувшину, про яку читатиме тепер нове українське суспільство, яке — як ми вже згадували, — знаходиться в ще гіршій стані, ніж оте попереднє. Вільно запитатися: чи така лектура може бути виховною і, головне, спасенною силою для нинішнього нашого дуже-дуже ослабленого суспільства, а ми ж маємо на увазі цілий український, тяжко поневолений народ? Адже ж кожний літературний твір для такого ж упослідженого суспільства мусить бути життєдайним бальзамом на всі ті рани і спустошення, що їх за той час накоїв, і коїть далі, лютий ворог. Цього автор, на жаль, не мав на увазі і, мабуть, вирішив, що найідеальнішим майстром був таки «ротний кравчина», з якого Савченко сміявся.

Малюючи образ волосного старшини Савченка, автор поставив перед ним і проблему «панської мови». Об'єктивно взявши, явище т. зв. «панської мови» існувало, існує та буде існувати доти і всюди там, поки і де один нарід пануватиме над іншим. Отже, це явище не є виключно українським. Щоправда, воно в Україні набрало майже клясичних форм, але ж треба знати, що український народ, завдяки самому собі, в першу чергу, і завдяки своїм сусідам, у другу чергу, переживає вже довший час найстрашнішу трагедію, якої світ не бачив (і не бачить!)... Кількасотлітнє панування над нашим народом сусідніх із ним народів, створило і в Україні явище «панської мови». В теперішній час, можливо, в Україні цієї назви немає, і вона, як така, мабуть, поволі зникне з лексики нашого народу, але не з його психіки. І нехай нас не милить ця лексична обставина в існуванні самого явища, бо, хоч назви такої тепер немає в Україні, зате є інша — «язык великавого русскаво народа». Назва інша, але суть та сама, може ще й гірша.

Одначе, коли б сто літ тому або й тепер хтось запитав би нашого селянина (і не селянина), чому він польську чи московську мову називає

»панською«, то він напевно, без вагання відповів би: »А тому, що тими мовами балакають між собою, і зі мною деколи, мої пани — дідич, адміністрація, у війську, в школі та навіть у церквах«. Таким чином, бачимо, що для нашого селянина та »панська мова« не є жодною проблемою, а лише, і то в залежності від ступеня його свідомости, неприємним і ганебним явищем, бо ж ту »панську мову« він ненавидів саме так, як і самих »панів«, себто — її носіїв. Тому запитуюмо: хто з наших людей не зумів би відповісти так, чи приблизно, на питання щодо »панської мови«? Не вчинила б цього хіба тільки людина упосліджена Богом щодо розуму і натурального свого розвитку.

Чи ж таким упослідженим був Савченко, волосний старшина в Болотяній? Автор »Трьох Поколінь« у своїй повісті змалював нам його (правда, нехотячи), як людину, що має блискучі психічні й фізичні властивості, і на тій лише підставі зараховуємо Савченка до дуже розумних людей. Тому проблематику »панської мови«, яку автор кинув на карк Ф. Савченка, треба просто відкинути, як непродуману автором справу, як його власне непорозуміння, бо ж, справді, як такий мудрий Ф. Савченко не міг у своїй голові знайти відповіді на питання, чому »панська мова є »панською«? Він, що знав і любив свій український народ, що знав, де кінчається Московія і де починається Україна, що прожив шість років у Петербурзі серед чужого і, головне, серед отого для українського селянина »панського« оточення, серед моря отієї »панської мови«, він, що за тих шість довгих років міг бути кілька разів удома на відпустці і, їдучи залізницею в один і другий бік, бачив і пізнавав різних людей, хоч би, напр., бідних і багатих москалів, які однаково вживали московської мови (в проблемі — »панської«), він, що побував і на Балканах, бачив молдаванів, румунів, болгарів і турків, він не знав, що таке »панська мова«? Як же ж можна людину з таким багатющим життєвим досвідом деградувати на ступінь придуркуватої людини? Не інакше — це повна нісенітниця! А все це сталося лише тому, що автор утворював цього свого літературно-побутового типа методом Гоголевого Плюшкіна: він стягнув до одної копиці всілякі предмети і властивості, зауважені ним, не дбаючи про те, щоб цілість-твір мав внутрішню гармонію, щоб у його організації кожне коліщатко западало, куди слід, і щоб все в нім мало свій сенс і логіку.

Ми кажемо, що явище »панської« і »мужицької« мов в Україні було впродовж довгих століть та є ще й тепер. І якщо письменник задумав зробити з нього у своєму творі проблему, то він мав допровадити її (проблему) до логічного кінця, себто — вивести в повісті відповідну особу (міг бути і Савченко), наділити її вмінням проаналізувати ту проблему, вмінням знайти причини її виникнення та позитивну для українського народу розв'язку цієї проблеми. Йдеться ж про поневолення нашого народу, яке і є причиною виникнення цієї проблеми, йдеться ж про визволення українського народу, яке і буде розв'язкою, а разом із тим і ліквідацією згаданої проблеми. Насправді ж автор, як ми вже вказали, без усякого логічного обґрунтування і без будь-якої потреби кидає цю проблему на шию Савчен-

кові, примушуючи того свого наймудрішого героя безцільно мучитися над нею і все — безрезультатно. Безсенсовна, безпотрібна продукція, якщо оцінювати повість «Три Покоління» поважно.

Інакше виглядає справа, коли робити оцінку повісти легковажно: тоді сенс і потреба в тім усім безумовно є. Ми їх вбачаємо виключно у внутрішній наснаженості автора, в його бажаннях — інвестувати до свого літературного твору весь назбираний ним матеріял-«капітал». Ось так постала тут і проблема «панської мови».

Продемонструємо один із багатьох випадків такої «інвестиції». Під покришкою бажання приємно пополоскати в читача його українське національне самолюбство і гордоці, автор або справді десь спостеріг, або ж сам собі сконструював незвичайний випадок, поданий ним на 182-ій сторінці повісти. Дієвими особами є: як герой, старший унтер-офіцер гвардії Ф. Савченко і звичайний солдат, москаль. Між ними провадиться розмова, змістом якої є ота проблема «панської мови», але форма розмови — це шедевр мистецького напруження письменника. Послухаймо тільки, як у московському війську, в царській гвардії, дозволяє собі унтер-офіцер Ф. Савченко промовляти до солдата-москаля.

— Скажи мені, сучий кацап, де ти, отакий голодранець, навчивсь попанському цвенькати? — а він:

— Цвенькать, цвенькать... как же его, господін взводный, цвенькать? — І тут Савченко довершив свою «юпітерську могутність»:

— Та говорити, кажу, гаспиде ти кацапський!

Насамперед нам хотілося б сказати авторові повісти таке: «Взводный» у московським царським війську справді був для солдатів своєї чоти «великим паном», але не сміється при тім забувати й того, що й «гаспид кацапський» був таки гаспидом, особливо тоді, коли чотовий був «хохлом». І далі — в той час, коли слова солдата-москаля сприймаються якось нормально і без застереження, слова і ціла поведінка чотового-українця, з погляду фактичної можливості й потреби, роблять враження незмірної гіперболічності, без жодної переконливості. Правду кажучи, нам ця сцена видається «несотворенною річчю», а від цієї «української величі» робиться якось ніяково.

Щоправда, в колишній «Россії» москаль міг досхочу прозивати українця «хохлом», а українець, відгризаючись, вже обережніше міг назвати москаля «кацапом», але це не було абсолютним правилом, себто — українська сторона не могла так само оборонятися за усіляких обставин. У війську, в Петербурзі, у гвардії, а до того ж чотовий, щоб ото старший унтер-офіцер міг дозволити собі отак говорити до москаля-солдата, — це виключене, неможливе! Якби це було правдою, то «Росія» Олександра III належала б до найліберальніших імперій у світі.

Натемість, наскільки легше нам, Ф. Савченкові та авторові повісти було б додуматися до ось якої можливості: Ану ж отой солдат, москаль-голодранець, піде з доносом на Савченка хоч би до того самого «Ціпка»,

скаже, що Савченко, мовляв, »розпалює національне роз'єднання«, лає »великій рускій народ« непристойними словами. »Ціпок«, що й без того запідозрював Савченка у »сепаратизмі«, маючи в руках уже наявні докази, міг легко прийти йому і... »мазепинство«.

Тут, до речі, хочеться взагалі поставити питання: Навіщо автор повісти вкладає в уста Савченка оту страшенно покалічену московську мову? До того ж, а це найгірше, примушує його »цвенькати« тією мовою і до своїх же, таки болотянських, одноплемінників. Цією »панською мовою« говорили в Україні, а може й ще говорять, тільки дві категорії наших людей: абсолютно національно несвідомі наші люди і національно-свідома наша інтелігенція. Перші вживають її для того, щоб ніби маскувати своє »мужиче походження« та показати свою приналежність до »панів«, а інтелігенція »культивувала« цю мову, щоб насміхуванням дошкулити ворогові, а може й вірила, що від цього »ворог згине«.

Автор »Трьох Поколінь« у своїй повісті багато дечого зробив навідворіт: от хоч би, напр., поставив особу Ф. Савченка в таку позицію, у якій він мусить відігравати роль громадського посміховища. Якщо автор хотів у своїй повісті глузувати з московської мови, він міг це вчинити шляхом створення для такої ж ролі відповідної дієвої особи, окремого персонажу, бо особа Савченка до цієї ролі абсолютно не надається.

Ми вже казали, що цією покаліченою московською мовою в Україні балакав або темний, несвідомий український покруч, або свідомий український інтелігент-сміхун. Але Савченко не був ані тим, ані тим, не був і любителем московської мови взагалі. Він цю мову просто ненавидів і у своїй голові ніби й не міг пояснити собі, чому-то отаке »цвенькання« може зватися якоюсь »панською мовою«. Очевидно, відбуваючи військову службу в Петербурзі або, вже як волосний старшина, ведучи офіційні розмови з »начальством«, особливо з московським, він мусів уживати московської мови. Нам ясно, що та його мова, хоч би з природи речі, не могла бути чистою московською літературною мовою, бо він не мав ні середньої, ні вищої освіти, проте не могла бути й такою покаліченою, як це подає письменник, бо Савченко не був і якимсь темним покручем.

Сам же автор пише, що Савченко дуже любив свою українську мову. Пригадаймо, як він ще у війську в Петербурзі використовував кожную нагоду й хвилину, щоб із своїми вояками-земляками поговорити »по-своєму«, по-українському. Навіть наражувався на небезпеку, от хоч би тоді, коли його розмову підслухав »Ціпок« (ротний командир Цепков). Той же »Ціпок«, підслухавши розмову Савченка з своїми земляками, назвав Савченка »дурнем«, а його українську мову — »хохлацькою«, і саме цієї образи Савченко не забув йому до смерти.

Коли додамо, що ця »панська мова« була для самого Савченка »московським цвеньканням« (вираз самого Савченка), то вживання її Савченком є абсолютно неправдоподібне. Особливо тому, що дія цілого розділу, в якому автор примушує Савченка продукуватися саме в цьому »цвеньканні«, від-

бувається у його рідній Волотяній, серед рідних йому людей, а не в Петербурзі, не серед московського начальства. З якої ж внутрішньої чи іншої спонуки Савченко в тій своїй родинній стихії, де він свідомо почував себе володарем, мав би по-московському »цвенькати«, »какать« і »чтокать«, як він сам з цієї мови насміхається?

Отже, думаємо, не вистачить письменникові, назбиравши копицю хоч би і найкращих спостережень, »інвестувати« цей свій »капітал« у свій літературний твір без розмислу про гармонійність, узгідненість і припасованість цих спостережень до дій і дійових осіб. Для поважного літературного твору така »інвестиція« неможлива без зниження його вартости.

Ми бажали б, щоб український письменник (а також, щоб і кожний українець) був вихований так, щоб про українські справи він був спроможний думати тільки органічно. Органічно думати — це означає думати не відірвано, не спорадично, не ад гок, а зв'язано з цілістю, і то так, щоб кожна думка, слово і чин у загальній справі були в повній гармонії, припасовані до інтересів українського народу. Оця здібність органічно мислити і діяти, між іншим, є однією з найважливіших ознак зрілості національного суспільства. Наш Іван Франко освітлив цей феномен своїми словами: »Кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть, що за долю мільйонів мусиш дати ти одвіт!«

Коли цю правду добре засвоїмо собі, тоді пізнаємо і зрозуміємо, що суспільно-національний процес провадять головні і різних ступенів другорядні факти. Тоді пізнаємо, що в житті народу існують і діють, з одного боку, непорушні принципи, зосереджені в національним Святим Святих, і, з другого боку, другорядні чинники; і щойно тоді навчимося їх розрізняти одні від одних. Тоді й Дух Святий прийде до нас, оселиться всередині наших і створить у нас ту внутрішню силу, яка вестиме нас серед життєвих хапів, наповнятиме наше ество його екстазом, трепотом і почуттям вищої пошани до основних речей нашого національного життя. Тоді пізнаємо, що можна критикувати, з чого можна насміхатися, а перед ким і чим маємо завжди стати в непорушній пошані!

Та вернімося ще на хвилину до тієї »розмови« чотового Ф. Савченка з гвардійським солдатом-москалем. Ми вже казали, що читаючи цю »розмову«, робиться ніяково й маркотно, і тому, що письменник вкладає в уста Савченка слова, які виявляють його примітивну зарозумілість, і намагається показати нам Савченка, як найпатентованішого дурня. Людина, що прочитає цілий XXII-ий розділ повісти, мимовільно утворює собі незвичайно дивне й подвійне враження: Ф. Савченко природно-мудрий український селянин, чесний супроти себе й інших, український патріот *sui generis*, богатир тілом, відважний і сміливий, повний почуття власної гідности і в той же самий час (завдяки письменникові), дурень аж до бридкости. Видається, що ніби якась тяжка, фатальна покривка покриває його мозок і не дозволяє його думці піднятися вгору, бодай трішечки, щоб хоч дорівнятися ось такому найнижчому соціально »голодранцеві, сучому кацанові«. Цей

останній в креації українського письменника розумніший, тактовніший і взагалі ліпший, зріліший від нашого дуки-«хохла».

Кажуть, що від поважного до смішного є завжди лише один крок, але письменникові »Трьох Поколінь« у його образі розмови Ф. Савченка з москалем вдалося створити щось більше, ніж ця сентенція, а можна його передати хіба словами: мудрість і дурнота завжди неподільно співживуть в одному мозковім черепочку. Бо й справді, якщо б Ф. Савченко був у своїй ролі в ситуації необмеженого наказодавця, тоді його »юпітерська могутність«, виявлена в словах до солдата-москаля, хоч і залишилася б грубіянською, але була б принаймні розумною; одначе тому, що він був тоді в московському війську, в ситуації скованого залізного московського дисципліною поневоленого українця, — подана в розмові його могутність і зарозумілість можуть бути витлумачені тільки, як необмежена дурнота плюс теж саме грубіянство. Дивоглядом тут є те, що читачеві доводиться сприймати нараз двох, взаємно себе заперечуючих, вражень (або одне з двох: мудра людина або дурна, але... мудро-дурна, що це за категорія?). Ось такого »двообличного українського Януса« в постаті Ф. Савченка створив нам автор »Трьох Поколінь«.

А проте це явище креації письменником ось такого, а не іншого, Савченка треба вяснити, бо в іншому разі ця наша праця розминулася б із своєю метою. На нашу думку, тут ідеться про психологічний стан, у яким знайшлися, як сам автор, так і його креатури. Цей психологічний стан не є для нас жодною таємницею, це та духовна форма і зміст, словом — це той тип українця («малороса»), що його вже кілька століть творить москаль, примовляючи собі тихо при тій роботі: »Таким тебе хочу бачити і мати«, а одночасно репетуючи на всю Україну: »Ну, і хитрий малорос (чи »хохол«)!« Що такий »хитрий малорос« немає нічого спільного з хитрістю, то це очевидне кожному, але, мабуть, не кожному вже так ясно, що *хитрий москаль* усю цю свою процедуру провадить із розрахунком детермінувати всю поведінку українця на підставі формули: »Я тебе хвалю, а ти дурний, і тим більш хвалитиму, чим більше турнітимеш, а як здурієш цілком, тоді перестану з тією комедією«.

Отже, це типи українців, яких потребує імперіялістична Москва і цих типів вона старанно виховує собі всіма доступними для неї засобами вже довгий час...

На закінчення цього розділу припустімо собі навіть таку можливість, що автор »Трьох Поколінь«, як український письменник, малював образ волосного старшини дійсно з непідробленої натури. Але і в цьому випадку (ще раз кажемо — гіпотетичнім!), коли б автор органічно думав, під час творення цього образу (та інших!) його рука мусила б затруситись і зупинитись, і він мав би побачити та усвідомити собі, що творить беззаконня. У »Трьох Поколіннях« український письменник із всього насміхається, зі всього регочеться — з цілої Болотяної та її людей. Але ж не забуваймо, що в той час Болотяна та її люди були мініатюрним образом тодішньої України і її народу. Та що з того — в повісті все виставляється

на посміховище та на регіт. А де ж Святе Святих, де непорушні принципи, де національний ґрунт, на яким у народі все стоїть і зі знищенням якого все в народі падає — та з яких не вільно нікому насміхатися?!

Наш письменник нічого цього в Болотяній не спромігся знайти, — це тим гірше для нього. Бо, якщо припустимо, що цього всього в Болотяній справді не було, то письменник (сам же болотянський родак) повинен би створити, тому що без того всього ніщо неможливе та й непотрібне. А подивімся: Савченко на сміх, Таран на сміх, Штельмах на сміх, Гнат на сміх, громада болотянців на сміх, Оксана на сміх і вся безіменна голога теж на сміх! На що ж письменник опирається, для кого творить, де ґрунт, на яким ставить свою будову? Повна несоціябельність, повна відсутність органічного мислення.

Та ми це все, як уже сказано вище, лише припускали, маючи при цім добру мету: знайти бодай одну позитивну рису в повісті, себто — сконстатувати безоглядний натуралізм письменника, який, беручи матеріал для своїх образів із непідробленої української природи, подав нам фотографію об'єкту з усіма його реалістичними рисами — позитивами і дефектами. Але коли б так і було в дійсності, то й тоді треба б вказати письменникові на помилковість цієї методи, і ми цю помилковість були б доводили правильним поступованням, яке подає сам автор повісти, «поставщика Його Імператорської Величності, який у випадку, де бракувало в царя тіла, там давав вату». Але припущення є лише припущенням, а не дійсністю. У дійсності ж Болотяна та її люди, так само як ціла Україна та її нарід, не потребують жодних штучних припущень, — вони мали і мають свій ґрунт: своє багатство, своїх Таранів — конденсаторів багатства, Штельмахів — рушіїв техніки, та Савченків — своїх дуків, вождів. Тому й жаль, що український письменник тут не дописав.

Лев БИКОВСЬКИЙ

В ПЕТРОГРАДІ

(Спомини з 1912-1915 років*)

Професор Олександр Лотоцький¹ у другій частині своїх «Сторінок минулого», що їх видав Варшавський Науковий Інститут², описав життя української колонії в Петрограді. Писав він ті спогади на основі зібраних ним матеріалів і своїх спостережень, бо ж упродовж довшого часу був одною з центральних постатей згаданого середовища. Подробиці він збирав, мірою можливості, шляхом опитування окремих осіб, у тому числі звертався і до автора цих рядків. Звичайно, вичерпати теми він не міг, бо його заміри були обмежені надміром і пливкістю матеріалу.

Мої спомини особистого характеру можна вважати начеб доповненням щільної праці проф. О. Лотоцького в деяких подробицях, що не позбавлені подекуди і загального значення**.

На початку літа 1912-го року я закінчив Звенигородську комерційну школу з відзначенням — був нагороджений «за успіхи в науці» срібною медалею. Тоді постало питання дальших моїх студій. Я не знав, що робити? До Київського комерційного інституту я чомусь не хотів іти, а батько намовляв мене вчитися далі по лісовому фаху, бо й сам був лісничим. Я ж схилився іти до своєї життєвої кар'єри медичним шляхом, але для цього треба було скласти вступні іспити до університету. При тому ж вимагалось знання грецької і латинської мов, яких у програмі комерційної школи не було. Знайомий студент університету, брат директора Звенигородської жіночої гімназії, священника Бусигіна, погодився через літо допомогти мені вивчити грецьку й латинську мови, але швидко виявилось, що переважно додатковими навчальними заходами змусила мене залишити підготовку до університету.

З інформаційних публікацій про вищі школи в колишній Російській імперії я довідався, що деякі з них приймають абсолювентів середніх шкіл-«матурантів» без вступних іспитів, лише на основі конкурсу дипломів (атестатів). Це мені, як «медалістові», відповідало. Після довгих вагань, я вибрав гірництво, бо становище «гірничого інженера» мене приваблювало.

*) Доповідь, прочитана на черговому засіданні Денверської Групи УВАН у США 20-го червня 1964 року.

***) Відомості про Українську колонію у Петербурзі до 1912 року подає також І. П. Мазепа в III-у томі своїх споминів «Україна в огні і революції» (В-во «Прометей», Новий Ульм, 1957, т. III, стор. 123-135).

Про події, головню в 1915-1918 роках, пише С. Жук у статті «Українська громада в Петербурзі і її роля в будіванні Української держави» («Визвольний Шлях», Лондон, 1964, кн. II, стор. 149-156 та кн. IV, стор. 396-402.

1) Лотоцький, Ол. — Див. Проф. Євг. Онацький: «Укр. Мала Енцикл.», кн. VII. Буенос-Айрес, 1960, стор. 863.

2) Лотоцький, Ол. — «Сторінки Минулого», част. друга, Варшава, 1933, стор. 482.

На мої прохання, з залученням диплому, мене відразу прийняли аж до двох високих шкіл — на металургічний відділ Варшавського політехнічного інституту і на металургічний відділ Петроградського політехнічного інституту. Успіх завернув мені голову і, звичайно, я вибрав Петроград.

Восени 1912-го року я виїхав до Петрограду в супроводі старшого товариша по комерційній школі — Миколи Єфимова, який вже від минулого року студював на механічному відділі Петроградського політехнічного інституту.

В Петрограді ми замешкали разом із М. Єфимовим на передмісті «Лесной», на Старопарголовському проспекті, головній вулиці цієї підміської частини. «Лесной» сполучався з центром міста малим паровим потягом. Тут були розташовані дві високі школи: Політехнічний інститут і Лісний інститут.

Політехнічний інститут ім. імператора Петра I-го був новозаснованим. Енергійний міністер фінансів, а згодом прем'єр-міністер тодішньої російської імперії, граф С. Ю. Вітте, впродовж свого урядування (1892-1906) заснував кілька високих технічних шкіл: у Томську (Сибір) Технологічний інститут ім. імператора Миколи II (1896-1900 рр.), у Варшаві Політехнічний інститут ім. імператора Миколи II (1898), в Києві Політехнічний інститут ім. імператора Олександра II (1898), в Петрограді Політехнічний інститут ім. імператора Петра I-го (1902). Розпочав він і заснування Олексієвського (Донського) політехнічного інституту, але цей інститут був відкритий вже після його урядування в 1907 році³.

Зі зрозумілих причин Петроградський політехнічний інститут був найкраще споряджений. Мав гарні будинки, добру професуру й відповідне устаткування, розташований у великому парку на згаданому передмісті «Лесной». В парку було кільканадцять кількаповерхових будинків загального і спеціального призначення. Тут приміщувалася і посібна бібліотека та власна електростанція; одним словом — це було окреме самовистачальне політехнічне містечко, в околиці «Лесного» п. н. «Сосновка».

Працювало в інституті біля 220 осіб добірного й уславленого на полі науки персоналу різних ступенів і спеціальностей, на чолі з директором проф. Ф. Скобельциним. Навчалася в той час 5.215 студентів на шести відділах: економічному, механічному, будівельному, електро-механічному, судно-будівельному і металургічному. Останній мав два підвідділи: металургічний і електро-хімічний. Курс навчання тривав від 4 до 6 років. Абсольвенти діставали титул інженера з зазначенням спеціальності, наприклад, інженер-економіст, інженер-металургіст і т. п.

Мене зарахували на перший семестр металургічного підвідділу. Я пильно взявся до науки, вчащаючи на виклади вибраних предметів і на вправи. Разом зі мною студіювало біля сотні студентів з усіх кінців тодішньої московської імперії, абсольвентів середніх шкіл, переважно гімназій, що були різного національного походження. Порівнюючи себе до них, я відразу

³ Новочеркаський Політехнічний Інститут. Див. MINERVA, Jahrbuch d. Gelehrten Welt, 1913/14.

відчув, що Звенигородська комерційна школа дала мені кращу підготовку для студій у вищій школі, і це мене підбадьорило. Я не відчував так дошкульно своїх перших недотягнень, що виникали наслідком розгубленості в цьому новому, чужому мені академічному світі, серед багатьох будинків, відділів, предметів тощо. Не знав я і вдачі професорів і тому, як виявилось, деякі студенти були спритніші за мене.

Наприклад, ми мали двох професорів, що викладали креслення «деталів машин». Один із них — професор Х. — був лагідної вдачі і не ставив великих вимог до студентів. Другий — професор Верещагін, що обладнав своїми верстатами кілька гірничо-металургічних заводів на Уралі й мав свою велику славу, — був суворой вдачі й ставив високі вимоги. Не знаю, як мої товариші дізналися про це, але біля 80 осіб відразу записалося до професора Х. Він не приймав більше і решта студентів, у тому числі і я, попали до проф. Верещагіна. За три місяці креслярі в професора Х. вже мали зараховані години і студювали інші предмети. А наша група креслила і прекреслювала свої завдання продовж двох семестрів, поки закінчила їх у різних реченцях. Підписуючи мені індекс (матрикул), проф. Верещагін сказав: «Я знаю, що ви потратили на це багато часу, але в майбутньому не пожалуйте цього. Покличтеся на мене!» Ці його слова пізніше справилися.

З вищою математикою і теоретичною механікою я, покищо, давав собі раду, хоч у цих предметах завжди був слабкий. Мінералогічні предмети, із вправами, мені навіть подобалися. Інші ж предмети, такі як хемія, фізика тощо, також з лябораторійними працями, я сприймав нормально. Студюючи таким способом впродовж двох семестрів, я мав під кінець 1912-13 академічного року навіть більше за приписаний мінімум годин і був допущений на третій семестр 1913-14 академічного року. Я був вдоволений, хоч в душі відчував, що ті предмети чужі моїм прагненням, наслідком чого в мене було й деяке розчарування...

Одночасно з поступом у студіях я познайомлювався щораз більше зі своїм оточенням — зі студентами і їх життям в інституті. А було воно дуже розвинене й жваво бурлило, як загальне, так і групово-національне. Існувало загальне студентське товариство, до якого належали всі студенти інституту. Установи цього товариства займали окремих кількоповерховий будинок. На двох поверхах розташувалась простора студентська їдальня із кав'ярнею, кухнею і т. п. В підземеллях — комори на продукти. Страви різноманітні, смачні й дешеві. В тім же студентським домі були лазні та голярня. Окремий поверх займала студентська книгозбірня і читальня, що мала біля сотні різних назв періодиків. Унизу була студентська крамниця, в якій, поруч усілякого краму, продавалися скрипти викладів і підручники. На найвищому поверсі містилися в окремих кімнатах сотні різних студентських організацій, фахових, групово-національних тощо. Тут зберігалося і майно тих організацій — архіви, книгозбірні, та відбувалися наради їх членів. Ширші сходини студентських організацій відбувалися в актовій залі, вужчі — по аудиторіях і клясах.

Політехнічний інститут користувався високошкільною автономією. Академічний заряд був досить ліберальний і студентське життя в мурах цієї

вищій школи розвивалося досить вільно. Це було протилежністю до того, що в той час діялось в Україні, напр., у вищих школах Києва.

Серед тих студентських організацій існувала також «Українська Студентська Громада», що об'єднувала понад 50 національно-свідомих членів. Одночасно значна кількість студентів українського походження, але менш національно-свідомих, заповнювала регіональні земляцтва: Київське, Подільське, Волинське, Кубанське та інші. Дехто зі студентів брав участь і в житті Громади, і в житті свого Земляцтва.

Після двох-трьох місяців перебування в інституті, коли я познайомився із студентами і вони вже знали мене ближче, на рекомендацію Миколи Єфимова мене прийняли в члени Української Студентської Громади. З того часу я брав активну участь у її діяльності, а згодом став навіть бібліотекарем, бо Громада мала свою книгозбірню. Назовні діяльність Української Студентської Громади виявлялася у влаштуваних вечірках і академіях, в нарадах її управи та в періодичних сходах усіх її членів. На засіданнях читались також доповіді та відбувались дискусії. Перед вели в Українській Студентській Громаді старші студенти, переважно з економічного відділу інституту: Іларіон Косенко⁴, Олександр Ковалевський⁵, Д. Ісаєвич, Базилевич, Ганжа, М. Єфимов та інші.

Приїхавши восени до Петрограду, я потрапив на великі вчистості. В 1912 році Петроградський політехнічний інститут святкував десятилітній ювілей свого існування. В головному будинку інституту відбувся величезний баль, а в актовій залі, після ювілейного засідання з відповідними доповідями, влаштовано танці. Окремі аудиторії і класи були освітлені різнокольоровими лампами. Буфети та різні атракції, як, напр., т. зв. «кунст-камера» з несподіванками, за вхід до якої платилося окремо. Пригадую собі кілька точок із того репертуару: На великому столі, вкритому білою скатертю, лежав один волос, — «Це волос із голови Бейліса», пояснював студент-«гід». На стіні висіла пересічна картина з намальованим на ній кущиком, — «Це Наполеон під Ватерльо», пояснював той же студент. «А де ж Наполеон?» — питали його. «Йому зробилося недобре і він пішов за куц», відповідав той. Група відвідувачів зупинилася перед відчиненим вікном, — «Петроград уночі», картина відомого славного мистця», пояснював студент.

Баль був організований прекрасно, численні гості — професори з родинами, студенти інституту та інших високих шкіл із своїми знайомими і дівчатами — громадно заповнювали яскраво освітлений будинок. Святкування протягнулося аж до ранку. Я мав нагоду зустрітися із студентами й професорами, розмовляти з багатьма на різні теми і таким способом познайомитися ближче з академічним життям інституту.

Різдво 1913-го року я провів у Петрограді, оглядав місто і нав'язував нові знайомства. А на Великдень 1913 року відвідав, на доручення батьків,

⁴ Косенко, Іл. — Див. «Енци. Українознавства», III, стор. 1145; «Тризуб», Нью-Йорк, ч. 5, 1960, стор. 5-6.

⁵ Ковалевський, Ол. — Див. «Е.У.», III, стор. 1060.

тітку Марію, старшу мамину сестру. Вона жила в Бронніці біля Москви, де працювала фельдшеркою в повітовому земському шпиталі.

По дорозі я спинився у Москві, відвідуючи професора А. Кримського, відомого сходознавця⁶. Він працював в Орієнтальному інституті. Походив із Звенигородки на Київщині. Мої батьки зналися з професором, але я вперше мав нагоду познайомитися з ним, бо він увесь час перебував поза Звенигородкою. Він радо прийняв мене й ми говорили понад дві години, а потім я всів до льокального потяга й подався до Бронніці.

Вся родина моєї матері, українського напівселянського походження, була дуже здібна й чинна в житті. Тож і тітка Марія, після хатньої самоосвітньої підготовки, пішла «у світ». Спочатку вчителювала, а потім впродовж кількох років була вихователькою дітей відомого генерала Міценка, українського походження. В той час він керував військовою округою в Туркестані й жив у Ташкенті. Коли діти Міценка вирости, тітка вирішила бути незалежною. Пішла на фельдшерські курси, закінчила їх і влаштувалася на працю у шпиталі. А коли моя мати вийшла заміж за мого батька, вся сім'я Славінських, особливо після продажу родинної садиби в селі Вільхівцях та смерті мого діда Феодосія Славінського, купилася біля тітки Марії. Вона залишилася самотньою, жила для своїх батьків і братів. В 1912-13 роках при ній жили наша бабуня Одарка і два моїх молодших дядьки, що вчилися в Московському комерційному інституті.

Погостювавши в тітки біля двох тижнів, я виконав таким способом родинний обов'язок і, одночасно, мав нагоду пригланутися ближче цьому суто московському краю на березі річки Москви, з його мовою, звичаями тощо, а який дуже відрізнявся від українського довкілля.

Вернувшись до Петрограду, я далі продовжував студії і, крок за кроком, у вільні від науки дні, оглядав місто. Відвідав чудовий усередині Ісакієвський собор та інші церкви, царський Зимовий палац, побував у музеях, особливо в Ермітажі, в Російській академії наук, бачив головні вулиці — Невський проспект, Садову, — і визначні будинки, зокрема палац балерини Кшесінської. Був і на надбережжю Неви, оглядав визначніші пам'ятники, побував і в театрах.

Загально я відчув розчарування. Перед тим я багато читав про Петроград, оглядав чимало ілюстрацій в книжках і альбомах, що зображували архітектуру його будинків. Отже, все ідеалізував. Тепер, зіткнувшись із дійсністю, в умовах непривітного північного підсоння, я бачив брудні від дощів і снігу великі й тяжкі будівлі касарняного типу, від яких віяло холодом. Всі їхні мистецькі прикраси і композиції затрачувалися, а свідомість того, що це місто стоїть на безчисленних кістках українських козаків, які згнули тут на каналських примусових роботах, викликала огиду й несмак.

⁶ Кримський, А. Ю. — Див. «Нові Дні», Торонто, ч. 51, 1954; «Е.У.», III, стор. 1184; «Укр. Мала Енци.», VI, 1960, стор. 765-766.

На літні вакації 1913 року я поїхав додому, на Звенигородщину. Пройжджаючи через Київ, я відвідав місто. Побував у св. Софії, в Купецькому саду, заскочив по книжки до українських книгарень — «Київської Старини» і «Часу», — відвідав товаришів у гуртожитку на Тургеневській вулиці, що студіювали в київських високих школах.

Моя блискача студентська уніформа з «золотими» гудзиками і «пагонами», робила велике враження на провінціяльне оточення. З цього незабаром скористали мої батьки. виряджаючи мене до роличів у Китайгород, на Поділля. Мій дядько Володимир, молодший брат матері, провадив гуляще життя і мусів одружитися з донькою якогось місцевого багатія, яку перед тим звів. Я був на тому весіллі представником його «панської» родини, якою він гордився, і мусів відогравати примиренську ролю між ним і його оточенням. Цю місію я виконав успішно саме завдяки своїй уніформі, але моя симпатія була на боці того оточення. Менше мені подобалася літепла наречена дядька, а вже зовсім непривабливим був сам дядько, з яким я мусів «політикувати», як з родичем. Це подружжя, як і передбачалось, було нещасливим. Мало дитину, а згодом дядько, під час першої світової війни, загинув.

Вернувшись наприкінці літа до Петрограду, я продовжував студії на 3-му семестрі. З головних позаінститутських подій того часу було святкування в Петрограді 300-ліття (1613-1913) царського роду Романових. Величезні натовпи глядачів заповнили вулиці, на яких відбувалася парада. Всі вікна обабіч того шляху були обліплені людьми. Мені вдалося випадково, завдяки знайомим, дістати місце на поверсі у вікні і я бачив усе від початку до кінця. В супроводі конвою кубанських козаків, що їхали на білих конях, у червоних черкесках, з золотими аксельбантами, у відкритій кареті їхав цар Микола II. За ним — уряд і дипломатичний корпус. Потім парадували гвардійські полки в багатих мальовничих уніформах (гусари, кірасири та інші). За ними йшли військові сухопутні й морські частини. Це був незвичайний показ «могутности» московської імперії для зовнішнього світу, а одночасно це була і відповідь «внутрішнім ворогам», які твердили, що ця імперія стоїть на «глиняних ногах». Парада символічно закінчилася безконечними колонами поліції, які рухалися по своїх округах... Хто з присутніх пересічних глядачів міг тоді передбачити, дивлячись на цю «потугу», що п'ять років пізніше московська імперія справді розвалиться у вогнях та бурях війни і революції?..

Одночасно зі студіями я все більше й більше втягався в національно-громадське життя української петроградської колонії. Крім моєї праці в Українській Студентській Громаді, я познайомився з відомим українським професором Хведором Кіндратовичем Вовком, що вернувся із Франції і з 1905 року викладав антропологію в Петроградському університеті⁷. Він був батьком Юрія Хведоровича Вовка, улюбленого нами вчителя у Звенигородській комерційній школі. Запровадили мене до нього Микола Єфимов і Пахлов, мої старші товариші з комерційної школи. Тут я заізнався з

⁷) Вовк, Федір — Див. «Е.У.», I, стор. 294; «Укр. Мала Енци.», II, 1958, стор. 188.

Левком Чикаленком, Олександром Алешо⁸, А. З. Носівом та іншими українськими студентами університету, що були найближчим оточенням професора і, студіюючи, допомагали йому в його науково-дослідній праці. Хведір Вовк, викладаючи в університеті, був одночасно одним з консерваторів Етнографічного відділу Музею ім. імператора Олександра III, заснованого 1895 року. Цей музей був не для публіки, але ми мали вступ до нього і навіть виконували деякі доручення професора, комплетуючи там етнографічні збірки. Пригадую, що я бачив прекрасну збірку кожухів зі Слобожанщини, незвичайну збірку української кераміки з Полтавщини та інші цінні речі. Час від часу я відвідував професора і підтримував зв'язки із згаданими його слухачами та співробітниками.

Другим осередком української колонії в Петрограді був у той час Український клуб «Громада». Він об'єднував, переважно, старших громадян. Я був на сходинах «Громади», на її академіях тощо. Крім мистецьких програм, тут завжди були і якісь доповіді. В «Громаді» я познайомився з Олександром Лотоцьким, що в той час був високим урядовцем міністерства фінансів, а одночасно і українським письменником та діячем, виступаючи під псевдонімом Білоусенко. Бував і в Павла Стебницького, також високого урядовця в міністерстві фінансів і, одночасно, українського діяча, що виступав під псевдонімом П. Смуток. Тоді ж в Українському Клубі я познайомився з Михайлом Корчинським⁹, Павлом Балицьким, Григорієм Голоскевичем¹⁰, Валентином Садовським¹¹, Павлом Зайцевим, К. Широцьким, О. Шульгином та іншими. Вони пскінчили в Петрограді навчання в університеті або в політехнічному інституті й тепер працювали на різних становищах, а одночасно не занедбували і української національно-громадської праці. Бував я і в мистця Сергія Жука та його дружини, зукраїнізованої татарки з Криму¹². З багатьма з них, згодом, часто перещецувалися мої шляхи в Україні й поза нею.

Третім, може найбільш діяльним українським осередком у Петрограді була «Українська Книгарня» (офіційно під іншим шильдом). Провадив її за моїх часів Фотій Крекотень, людина селянського походження (з с. Козацького на Звенигородщині), самотня й ідейна. Він добре знав околиці Звенигородщини і ми швидко знайшли між нами спільну мову. Потім приїхала ще і його сестра Софія. Книгарню утримувало українське видавниче товариство, засноване ще 1898 року під довгою і чудернацькою (для «димної заслони» перед поліцією) назвою: «Благотворительное Общество...»¹³. Офіційно воно провадило жваву видавничу діяльність, а неофіційно — українську національно-громадську освідлюючу працю. Його численні (понад 80 назв) публікації розповсюджувалися по всій Україні. В Книгарні, поруч із виданнями Товариства з ділянок ветеринарії, ріль-

⁸) Алешо, Ол. — Див. «Е.У.», I, стор. 37.

⁹) Корчинський, Мих. — Див. «Е.У.», III, стор. 1143.

¹⁰) Голоскевич, Гр. — Див. «Е.У.», II, стор. 407.

¹¹) Садовський, Вал. — Див. «Свобода», ч. 226, 1957; «Тризуб», ч. 5, 1960.

¹²) Жук, Єлисавета — Див. «Е.У.», II, стор. 700; «Визвольний Шлях», Лондон, ч. 6, 1963, стор. 643-648.

¹³) «Благотворительное Общество...» — Див. «Е.У.», I, стор. 140; П. Феденко: «Український рух у XX столітті», Лондон 1959, стор. 38.

ництва, садівництва і т. п., були також книжки з інших ділянок, наприклад, з історії України (М. Грушевського, Г. Коваленка), твори українських письменників, картини, портрети, листівки тощо. Приймалась тут і передплата на українські часописи. Старші громадяни, а особливо студенти української колонії в Петрограді постійно відвідували книгарню, набуваючи і продаючи тут книжки та часописи. Книгарня була і зв'язковим осередком, бо її каталоги і адреса були відомі по всій Україні. Тому приїжджі до Петрограду українці насамперед потрапляли в Книгарню. Я також відвідував Книгарню, купуючи книжки й часописи для книгозбірні Української Студентської Громади в Політехнічному інституті. До того ж брав книжки в коміс, а потім розповсюджував їх між знайомими під час літніх вакацій в Україні.

Ця українська національно-громадська діяльність була мені багато ближчою, ніж студії в Політехнічному інституті. Тут я знаходив своє рідне оточення, але одночасно праця в цьому оточенні забирала мені багато часу і відтягала від прямих обов'язків-студій, на які батько давав мені засоби. Наслідок був такий, що — починаючи кінцем третього семестру — я щораз більше занедбував студії, пропускаючи виклади і лабораторійні вправи. Спочатку я намагався наздоганяти своїх товаришів, але згодом переконався, що для мене вже немає порятунку. Відвідуючи час від часу виклади вищої математики, втративши тяглість, я вже нічого не міг зрозуміти. Це саме, згодом, сталося і з викладами теоретичної механіки в професора К. Е. Реріха, підручник якого мав аж три томи. Доконали мене вправи на четвертому семестрі зі спеціального відділу кристалографії, яким керував проф. Ф. Ю. Левінсон-Лессінг, визначний науковець у тій ділянці. Я поволі почав розуміти, що зробив велику помилку, вступаючи на металургічний відділ інституту, бо розминувся із своїм заінтересуванням. Вибрана на швидку руч кар'єра гірничого інженера була не для мене...

Це знеохочення я намагався вирівняти участю на викладах інших відділів, зокрема економічного. Вчав на виклади професорів Максима Ковалевського¹⁴ (соціолога) і Михайла Туган-Барановського¹⁵ (економіста). Обидва професори були українського походження. Тому, що на їх викладах була численна аудиторія, вони відбувалися в актовій залі Інституту. Тут я почував себе ніби краще і почав думати про перехід на економічний відділ Інституту. Але пощо ж я їхав до Петрограду? Адже такий відділ був і в Київському комерційному інституті. Батько вірив, що я студіюю, що з того щось буде, постійно допомагав мені фінансово, сам тяжко працюючи.

Мою розгубленість, моє почуття зробленої помилки і вини супроти батьків, поглиблювала зростаюча носталгія за Україною. Завжди непривільний петроградський клімат впливав на мене пригноблююче і я психічно захворів. Пробував лікуватися, але це мало помагало.

¹⁴) Ковалевський, Максим — Див. «Е.У.», III, стор. 1059.

¹⁵) Туган-Барановський, М. — Див. «Аннали Укр. Вільної Академії Наук», Нью-Йорк, том. III, ч. 3, 1954, стор. 803.

Наслідок був такий, що наприкінці 1913-14 академічного року я не виконав приписаного мінімуму годин і не був допущений на черговий п'ятий семестр. Мусів або повторювати або залишити Інститут.

В такому жалюгідному стані, напівхворий, я поїхав на літні вакації додому на Звенигородщину. Поспішний потяг Петроград—Вітебськ—Київ за 36 годин переніс мене з постійного холодного й мрячного північного клімату у соняшно-теплий південь. Я сидів при вікні, стежив за нецікавими бідненькими московськими краєвидами підмоклих низин, зарослих хаштами. Щойно на Чернігівщині, коли потяг опинився на українському боці, краєвид змінився на багаті, привабливі для ока хвилясті простори. Несподівано на шляху, що вів повз залізничну лінію, я побачив гурт дівчат у вишитих сорочках. Вони, співаючи, йшли на роботу, а побачивши потяг, спинилися і проводжали його сміхом, вигуками та помахами рук. Я, мов божевільний, кинувся до вікна, ридаючи... Махав їм у відповідь руками, щось кричав і... нараз відчув, що я здоровий. Відчув і зрозумів, що я цілим своїм еством, з крові й кости — українська людина. Тільки тут моя земля, мої рідні краєвиди, моє оточення, моя мова, моя підсвідомість і свідомість... Що все зло походить від московської півночі, що моє місце й доля моя — тільки на півдні, в соняшній, рідній Україні!..

З такими думками я зупинився в Києві, а потім змінив потяг і добився додому. З'ясував батькам мій стан і настрої, каюся, що зробив помилку, просив простити мені, що вчинив їм прикрість. Батьки безмірно любили нас, дітей. Особливо батько поза заробітковою працею і родинним життям не знав і не бачив світу. У відповідь на моє каюття, він сумно, але спокійно відповів, що не треба турбуватися, що я молодий і зможу змінити свої студії. Він радить перейти до Лісного інституту й допоможе мені всім, чим зможе...

Я сподівався гіршого і був глибоко зворушений таким любовним і жертвним ставленням батька до свого «блудного сина». Почував себе винним і тому підпорядкувався бажанню батька. негайно вислав прохання, залучивши диплом Комерційної школи, до Лісного інституту, що приймав обмежену кількість слухачів на основі конкурсних атестатів.

Чекаючи відповіді, я відпочивав, а трохи працював серед природи, в лісничівці. По кількох тижнях з Петрограду прийшла відповідь, що мене прийняли на перший семестр Лісного інституту, із зазначенням речення, коли маю з'явитися для виконання остаточних формальностей.

Тепер, на пропозицію батька і за дозволом надлісничого, я охоче взявся за лісову таксацію в трьох більших лісництвах: Приворотті, Жидівському і Гупському. Працюючи впродовж літа 1914-го року, я заробив трохи грошей на студії і на оплату дороги до Петрограду.

За той час познайомився з новими лісничими в двох останніх лісництвах. У Жидівському місці лісничого Л. Садковського зайняв Гавлічек — спольонізований чех, середнього віку, одружений. Він був фаховим лісником, але зовсім не знав ні української, ні московської мови. Тому за його урядування, не зважаючи на дбайливість і порядок у лісництві, було чимало всіляких прикрих і комічних подій та непорозумінь з місцевим населенням і владою. Гавлічек постійно хворів, у взаєминах із людьми був прикрий і дуже

скупий. Працюючи в Жидівському біля двох тижнів, я жив і харчувався в нього. За це, згідно зі службовим правильником, відраховували мені з моєї платні піврубля денно за харчі, бо помешкання було урядове. Добродій Гавлічек скористався з цього, додаючи мені на обід, понад встановлений харч, пиво і ковбаси, що їх ми пили і їли разом. Я не був привик до таких »люксусів«, але пояснював собі це гостинністю з його боку. Яке ж було здивування батька і моє, коли в поданих надлісництву рахунках було три чверти рубля за мій щоденний харч, зарахувавши до нього згадані »понад норму« додатки... Через рік Гавлічек помер.

В Гупському старий лісничий-практик Цьонглінський (поляк) помер. Його син був колись моїм товаришем в Комерційній школі. Тепер лісничим був п. Х., фаховий лісник, польського походження, самітний, молодий і інтелігентний, приїхав із Польщі. Української мови також не знав, але був товариською вдачі й це рятувало його становище. Дім провадила куховарка, молода селянська дівчина з поблизького села. Вона була з »характером«, робила і варила, що вміла й хотіла, »тримала пана в руках«, але на певну віддаль. Її рідня майже щодня навідувалася до неї і завжди брала щось із лісничівки додому. Молодий лісничий поза працею нудгував, часто їздив у Звенигородку і привозив із жидівських заїздів різних »кузинок«, що гостювали в нього іноді й тиждень. Під час моєї праці в Гупському до лісничого приїхали гості з Польщі — мати і сестра. В той час куховарка вийшла заміж і відійшла. Лісничий мав клопіт із гістьми і господарством. Деякий час давали собі раду самі, всі разом.

Наприкінці літа 1914 року я поїхав до Петрограду і зголосився в канцелярії Лісного інституту.

Імператорський лісний інститут¹⁶ належав до найстарших навчальних закладів Петрограду, заснований ще 1803 року. Був розташований на тому самому передмісті — »Лесному«, серед просторого гарного парку, що одночасно правив за ботанічний город. Вздовж вулиці стояв довгий старий, касарняного типу, двоповерховий будинок, в якому містилися всі бюрові та навчальні приміщення Інституту. Господарські будинки були розкинені по парку. Студії тривали чотири роки, а після їх закінчення абсолювенти отримували титул »вченого лісовода«. Слухачів у той час було біля 560. Мірою переходу з першого до восьмого семестру — кількість слухачів у вищих семестрах звичайно зменшувалася. Завданням Інституту було підготувати урядовців-лісників для державних лісів та лісової адміністрації.

На першому семестрі було біля сотні слухачів, абсолювентів середніх шкіл. Професорський склад мав 50 осіб різних градацій, а директором Інституту був проф. Ван дер Фліт, що викладав одночасно вищу математику і прикладну механіку. Серед професорського складу були й визначні вчені, напр., проф. Н. А. Холодковський, що викладав загальну і лісову зоологію. Його підручники вживалися в цілій російській імперії. Одночасно — це була філософічно й поетично обдарована людина, один із його підручників був складений віршами у вигляді великої поеми. Ботаніку викладав не

¹⁶) Лісний Інститут — Див. MINERVA, Jahrbuch d. Gelehrten Welt, 1913/14, Seite 1170.

менш знаний проф. Л. Н. Іванов. Доцент Сілантієв, що не належав до професорського складу, інколи викладав на вищих семестрах біологію лісових звірів і птахів. Він дуже багато подорожував і написав на цю тему прекрасну, великого розміру розвідку, яка правила за підручник. Цей цінний твір, написаний на основі великого досвіду і спостережень, студіювали з захопленням всі, не тільки студенти Інституту.

Програма навчання складалася із загальних і спеціальних предметів, останні, мірою поступу в студіях, переважали. З-поміж загальних предметів (релігія, мови, економіка, статистика, вища математика і механіка, фізика, хемія, мінералогія і геологія) найбільше уваги присвячувалося ботаніці та зоології, з відповідними вправами. Останні дві дисципліни на старших семестрах все більше пристосовувалися до потреб лісівництва. Спеціальні предмети охоплювали, крім вступних (лісове право, ґрунтознавство, садівництво, городництво, мірництво, адміністрація), групу предметів із лісовирощування, лісоохорони, лісовлаштування і, меншою мірою, лісобудівництва, лісової техніки і експлуатації лісу. Лісова промисловість викладалася переважно в політехнічних та технологічних інститутах. Виклади супроводилися лябораторійними працями та вправами в Інституті й поза його мурами. Інститут мав спеціальну книгозбірню, теплярню, ботанічні збірки й архіви та зоологічний і лісовий музеї.

Довкруги затишно й тихо. Все життя Інституту було обмежене, наставлене на вивчення рослинного і звірино-пташиного світу, відповідно до повільного темпа його розвою і перебігу. В цьому відношенні воно дуже різнилося від розмаху та рухливості академічного і студентського життя в Політехнічному інституті. Бо завданням цього інституту було виховати державних урядовців консервативного типу, а не громадських і промислових діячів, що — з природи речі — були поступового напрямку.

Студіючи ще в Політехнічному інституті, я іноді відвідував з товаришами Лісний інститут із його прекрасним парком. І вже тоді він мені дуже подобався. Все ж таки взаємини між студентами цих високих шкіл не були товариськими. Студенти-політехніки звисока дивилися на студентів-лісників і між ними часто траплялися різні непорозуміння. Напр., в тому ж «Лісному» була знана серед студентів обидвох шкіл «кнайпа», властиво публічний дім, який студенти часто відвідували. Тут, на денному порядку, були піятики і «бої» між політехніками і лісниками за дівчат, що «прислуговували гостям». Студенти товкли себе з перемінними успіхами.

Вступивши до Лісного інституту, я все ще духово перебував в атмосфері попереднього студентського і академічного життя Політехнічного інституту. Зустрівши тут зовсім іншу, описану, атмосферу, потрапивши з широкого шумливого шляху на бічну тиху доріжку, я з затаєним побоюванням і сумнівом думав про те, як укладеться моє дальше життя з переходом із ширших у вужчі розміри? . .

Відношення професури до студентів у Лісному інституті було більш прихильне й турботливе; студентів було мало і їм більше присвячувалося уваги. Мені відразу зарахували в «індекс» деякі загальні предмети, складені вже в Політехнічному інституті в ширшому обсягу. Наслідком того я мав

багато вільного часу для студювання ботаніки й зоології та на студентське життя.

Все було подібне до попереднього, але в менших розмірах. Тут також була Українська Студентська Громада, що об'єднувала біля 12 студентів. Головою її був студент Івах, старшого віку. Він вже кінчав Інститут, був одружений, відзначався спокійною вдачею. Мене вибрали його заступником. Відбувалися сходи, читалися доповіді тощо, але діяльність місцевої Української Студентської Громади не могла рівнятися з діяльністю її поестри в Політехнічному інституті.

Згодом мене вибрали представником Громади до Союзу Українських Студентських Організацій Петрограду, званого загальною назвою «Інформаційного Бюра». Це була центральна українська студентська організація, що складалася з представників від майже всіх українських студентських громад вищих шкіл Петрограду. Вона мала за завдання координувати діяльність громад і інформувати їх. У той час перед у Союзі Українських Студентських Організацій вели: Іларіон Косенко, Олександр Ковалевський (слухач економічного відділу Політехнічного інституту) і Євген Неронович¹⁷ (слухач Електротехнічного інституту). О. Ковалевський і Є. Неронович мешкали разом у середмісті. Періодично відбувалися конспіративні сходи «Інформаційного Бюра», кожний раз в іншому приміщенні, переважно на квартирах його членів. Згодом «Союз...» почав видавати періодик «Український Студент», якого вийшло кілька чисел.

Веручи участь у діяльності «Інформаційного Бюра», я мав нагоду познайомитися з багатьма українськими студентами майже з 26 вищих шкіл Петрограду. З-поміж них, як найактивніших, пригадую собі студенток Ганну Пилипчуківну (потім вийшла заміж за І. Крамаренку), сестер Ганну і Лідію Струтинських (дочки священика з Дубна на Волині, потім одна з них одружилася з лікарем П. Роцинським, а друга — з Валентином Садовським), Надію Суровцеву та інших, що студіювали в різних вищих жіночих інститутах і курсах або в Психоневрологічному інституті. Всі вони потім брали активну участь в українському національно-державному будівництві; вже помирали або розстріляні більшовиками і німцями.

З-поміж студентів пригадую собі ще Пилипчука (брата Ганни Пилипчук) і М. Чечеля, обидва студіювали в Інституті шляхів. З Електротехнічного інституту був Каковський (з Полтавщини), з Інституту цивільних інженерів — Володимир Січинський (син священика й професора Юхима Січинського з Кам'янця Подільського), з Технологічного інституту — Видиборець, що восени 1914 року був покликаний на війну, але не переставав цікавитися національно-громадськими справами. Заразившись випадково в лазні (на фронті) венеричною недугою, він з розпачу покінчив самогубством. З Історико-філологічного інституту бували Панас Феденко і Мазуренко. Не пригадую собі представників від Психоневрологічного інституту і Військової медичної академії. Були чутки, що в Православній духовній

¹⁷ Неронович, Євген — Див. «Укр. Мала Енцикл.», IX, стор. 1130; П. Феденко: «Український рух у XX столітті», Лондон 1959, стор. 141.

академії є також український гурток, але з ним ми не мали постійних зв'язків. Багато із згаданих і незгаданих тут брали потім активну участь в українській національно-визвольній війні...

Восени 1914 року вибухла німецько-російська війна, яка згодом перетворилася у першу світову війну. Напочатку ми її майже не відчували. Зокрема автор цих спогадів, як єдиний син, з т. зв. «червоним паспортом», до того ж ще й студент вищої школи, був звільнений від першої мобілізації. Продовжував студії і брав активну участь у національно-громадському житті української петроградської колонії, переважно на студентському відтинку.

Українське студентство в Петрограді зустріло війну антиросійським наставленням. В поразці Росії бачило спасіння України. З тою метою представники «Інформаційного Бюро» їздили потайки за кордон (через Фінляндію) на нараду з Дмитром Донцовом¹⁸. Він приїздив до Стокгольму, інформував їх про перспективи української визвольної справи у зв'язку з війною, давав вказівки для відповідної антиросійської діяльності в інтересах України. Вказівки Донцова були співзвучні з нашим наставленням і ми охоче приймали їх та поширювали між українським студентством, згуртованим у громадах і поза ними.

З тою самою метою ми робили і зв'язки з представниками українського руху серед місцевих солдатів різних військових формацій. Не пам'ятаю, яким способом я познайомився з українським військовим гуртком, який існував у Головному інтендантському управлінні. Його канцелярії були зосереджені в колишньому замку імператора Павла I-го. Серед урядовців і писарів було багато українців. Вони мали тут і свої касарні-гуртожитки. Серед них відзначався військовий урядовець Іван Костьович Герасимів, селянського походження, із Слобожанщини. Це був невеликий на зріст блондин, із вусами, людина вольової, впертої натури. Добрий український патріот, організатор, хоч лівих, соціал-демократичних переконань.

Іван Герасимів мав постійний зв'язок з українськими солдатами петроградської залоги. Там діяли також зав'язки українських гуртків в окремих військових частинах. Їхні зв'язкові приходили до замку імператора Павла I-го, де український гурток під проводом І. Герасимова був для них джерелом інформації і поради. З-поміж цих зв'язкових пригадую собі солдата Шевченка, але особливо вирізнявся між ними Михайло Авдієнко з Катеринославщини, солдат Ізмайлівського полку. Це була вольова, сильна постать справжнього революціонера; мав великий вплив на своє оточення. Згодом він відіграв визначну роль у подіях 1917-20 років в Україні й за це постраждав¹⁹.

Іван Герасимів і Михайло Авдієнко зі своїм оточенням вплинули і на полівіння мого українського національного світогляду. Цьому сприяли й доповіді соціал-демократа Валентина Садовського на суспільно-економічні й політичні теми, що їх він давав для українських військовиків.

¹⁸) Донцов, Дм. — Див «Е.У.», I, стор. 575.

¹⁹) Авдієнко, Мих. — Див. «Е.У.», I, стор. 13.

Внутрішнє життя Української Студентської Громади в Лісному інституті було досить мляве, тому я, використовуючи вільний час, захопився організаційно-національною працею в «Інформативному Бюрі» та в згаданому військовому українському гуртку. До того ж тримав постійний зв'язок з Українською книгарнею і Українським Клубом, діяльність останнього з вибухом війни припинила й перейшла в підпілля.

І знову ж наслідки були такі, що я — у своїй самовпевненості й легковажності — почав щораз більше занедбувати нудні для мене студії в Лісному інституті. Під час кінцевих іспитів на другому семестрі (весна 1915 р.) я провалився і мене виключили з Інституту. Рятуючись тим, що знову склав прохання і мене прийняли ще на перший семестр Інституту.

Але сумління вже не дозволяло мені й далі користуватися фінансовою допомогою батьків, тим більше, що моя сестра Софія скінчила Звенигородську жіночу гімназію і готувалася, з допомогою батьків, їхати до Києва на вищі жіночі курси. Батьки ж не були спроможні допомагати нам обидвом одночасно. Я мав ціле літо вільне від студій і почав шукати в Петрограді за працею, щоб не бути далі тягарем для батьків, щоб стати на власні ноги і заробити на прожиток і дальші студії.

В той час у Петрограді будували репрезентативний палацовий міст, що мав сполучити надбережжя Зимового палацу з протилежним берегом Нєви. Спорудженням цього мосту займалася якась велика приватна фірма, а місто тільки наглядало над справним виконанням робіт. Для того існував відповідний надзірний міський уряд, що його очолював заслужений інженер Х. (польського походження), старша віком людина. На рекомендацію шефа мого батька, надлісничого Йосифа Сідоровича, що був родичем інж. Х., я звернувся до цього уряду за працею. Начальник його прихильно поставився до мене, тим більше, що я мав за собою вже три роки студій у двох вищих технічних школах, але він був дуже зайнятий і в уряді бував тільки інколи, а фактично керував його помічник інж. Тейхман (німецького походження). Ознайомившись із моїми персоналіями, він поставив мені перше і останнє запитання: «В кого вчилися креслення в Політехнічному інституті?» — «У професора Верещагіна», — відповів я. — «В такому разі ви прийняті, приходьте завтра вранці на працю. Будете одержувати місячно 75 рублів», — сказав коротко інж. Тейхман. 75 рублів у той час — великі гроші, втричі більші ніж допомога, яку я одержував з дому.

Я працював 6-7 годин денно. Спочатку креслив у бюрі, а потім мене послали з робітниками на якийсь острів обмірювати глиби червоного граніту, що його доставляли баржами рікою з Фінляндії для облицьовування підвалин мосту. Згодом я разом з іншими наглядав за працею, тоді саме закладали камінні підвалини мосту і праця відбувалася в кесонах, глибоко під водою, де спускалися віндами, як у копальню. Після кількох місяців такої праці я набрався т. зв. «кесонного ревматизму», що дошкуляє мені й досьогодні.

Щоб було ближче до праці на Палацовому мості та української національно-громадської діяльності — я переїхав із «Лесного» до середмістя.

Спочатку мешкав сам, а потім нас трьох найняло велику гарну кімнату на поверсі. Моїми співмешканцями були Фотій Крекотень, книгар, і його знайомий робітник Левко Шевченко, «внук» по лінії брата Тараса Шевченка. Обидва були із Звенигородщини, отже — мої земляки, але цілком відмінні типи. Крекотень — невеликий на зріст, негарний з лица, але ідейний і національно-свідомий, активний. Шевченко — поставний, гарний з лица, на кожному кроці підкреслював свою спорідненість із славним родичем, але національно цілком пасивний. Поза заробітною працею дивився тільки за дівчатами.

Так пройшло мені літо 1915 року, наближався початок 1915-16 академічного року в Лісному інституті. Я заробив собі на утримання, але війна розгорталася і затягалася. Мені стала загрожувати мобілізація. Між українськими студентами в Петрограді ширилася думка, що треба берегти свої сили і своє життя для України, бо всі були переконані, що московська імперія програє війну.

Отже, треба було думати заздалегідь, що з собою робити. Простим піхотним солдатом я не хотів іти на війну. Щоправда, на основі моєї освіти я мав право дістатися «вольноспреділяючимся» до старшинської школи, але вишкіл тривав коротко і потім висилали на фронт. Можна було вступити до саперно-інженерної школи або до т. зв. Михайлівського артилерійського училища, де курс тривав, навіть у прискореному темпі, біля двох років, що давало надію вийти зі школи вже після війни. Але попередній мій сумний досвід з математикою різного роду, яка була основою навчання у цих школах, відштовхував мене від них.

Відтягаючись з остаточним рішенням я дочекався того, що втратив останній реченець запису до згаданих шкіл і мені загрожувала мобілізація. В той час московський уряд почав притягати на поміч фронтовій армії різні громадські й урядові установи. Міністерство внутрішніх справ почало допомагати саперно-інженерним військам у їх чинності в запіллі фронту.

Восени 1915 року російсько-німецький фронт на півночі простягався від Балтицького моря вглиб суходолу річками Аа Ліфляндська і Аа Курляндська, отже на землях сучасної Естонії і Латвії. Підготовлявся черговий відступ російської армії з того відтинка на схід. Саперно-інженерні відділи армії будували нову оборонну лінію укріплень. Міністерству внутрішніх справ доручено прокласти або поліпшити мережу шляхів, з відповідними мостами, від фронту до нових позицій, куди могла б відступати армія.

Тоді організовано т. зв. «воєнно-дорожні відділи», або бригади, що склалися з інженерів, техніків і десятників. Робітників і потрібні матеріали вони діставали на місцях. Оголошено «добровільний запис» фахівців. Довідавшись про це від своїх товаришів, я зголосився і був прийнятий до відділу інж. Саніна в характері десятника.

Пізньої осені 1915 року, після різних формальностей, обмундирування і т. п., нашу групу відправили до Пскова. З того часу починається нова доба мого перебування на землях московської імперії — на північному відтинку російсько-німецького фронту впродовж 1915-1916 років.

Лариса МУРОВИЧ

НА СТАНЦІЇ

Борвій — від світанку до ночі —
Реве, як роз'юшений звір, —
Заплакані в матері очі,
Дітей бо везуть у Сибір!

Везуть, як товар під'аремний,
Щоб ним корчувать цілину . . .
О Боже, на стяг неба темний
Вмереж ім зорю провідну.

Народу на станції — тижби.
При вході стоять гайдуки,
Озброєні крісами . . . Чи ж би
Хтось міг утекти з їх руки?

Ще раз провіряють імена:
— Бракує п'яťох юнаків!
— Та ні, каже мати стражденна,
Чутно ж у вагоні їх »спів«!

Як поїзд рушав у дорогу,
Ще грюкнув озлоблений кріс,
Але тих п'яťох, дяка Богу,
Мов батько — сховав уже ліс!

НЕМОВ У ПРИСТАНІ МАЯК

Навкруг верхів'я серед мряк,
А межи ними полонина, —
Немов у пристані маяк,
Одним-одна стоїть хатина.

Яскрава свічка на вікні
Проміння шле у пітьму ночі, —
Та хто там вештається? Ні,
Іздалеку не бачуть очі.

*Бабуся може в хатці тій
Готує з зел на рани мастку,
А може ворог лютий в ній
Поставив на повстанця пастку.*

*Накрійся, друже, сіттю мряк,
Та йди в ліси, хоч хага в очі,
Немов у пристані маяк,
Привітно сяє серед ночі.*

ЧИ ТРЕБА ЖДАТИ ПРИ ПЕЧЕРІ...

*Чи треба ждати при печері,
Щоби відкрив таємні двері
Ключар — мандрівниці незнаній?
Нечайно увійду крізь щпару,
І темряви зірву котару,
Там іскри кинувши світляні!*

*У сляві їх, насеред ночі,
Мені як люди глянуть в очі,
Чи не впізнають хто я й звідки?
Коли не поясню словами,
Чи на чолі моему шрами
Не будуть правди щирі свідки,*

*Про кам'яні стежки й дороги,
Що їх пройшла я в час тривоги,
Як вихор хльостав у свавіллі?!
Чи не промовлять рідні люди:
»Ми нині тут, а завтра — всюди, —
Будь нашим членом у підпіллі!«*

Я ЩЕ ДО ТЕБЕ НЕ ДІЙШЛА...

*Я ще до Тебе не дійшла,
Та віддаль меншає віднині,
За мною ж пагорок села,
Із баштою тюрми-твердині.
Село й твердиню уночі
Обходила я манівцями,
Коли вартівника ключі
Забрязкали побіля брами.*

Я не дійшла до Тебе, ні,
Бо межі нами ще озера,
І ріки, й на височині
Єхидної змії печера.
Та рідний струм озер і рік
Узяти рад мене на плечі,
І понести на другий бік,
У час погоди чи хуртечі.

До Тебе не дійшла ще я,
Але ігиму без упину,
Бо Ти, прикута до шпилья,
Весь нарід кличеш на вершину!
Та поки не дійду туди,
Рясного поту ще краплини
Позначать ніг моїх сліди,
Усі стрімкі й виткі стежини.

Я ще до Тебе не дійшла,
Змія бо бликає очима . . .
Чи яд її меча-жала
В борні поборе пілігрима?
Хай лицарі, яких Твоя
Снага там міццю надихає,
Забудуть теж своє ім'я, —
Змію ж їх меч — на смерть скарає!

КОГО БОЇМОСЬ?

Кого ми боїмось? Життя?
Чи темряви, як згасло воли сонце?
Світання ж вічне вороття,
На небі знов засвітить сонця гронце!

Чи боїмося ворогів,
І в боротьбі із ними — диху смерти?
За любов землю прадідів,
Як солодко, мов сонце те, умерти!

Чи невідродин боїмось?
Таж духа нашого безсмертну вроду
Вдихне позавтра рідний хтось,
І стяг борні — підійме — за свободу!

Левко РОМЕН

ЛІС ГОРИТЬ
(З «Тирольського альбому»)

Ой, під горою на скелях стрімчастих
(Ліс там сосновий ріденький поріс),
Там у димах — он, клубчасто-гривастих
Полум'ям диким охоплений ліс!

Гляньте: де сосни криві, скалічили
(З каменем-грунтом у змагу-борні!),
Лижуть і скачуть на віти похилі
Жахно-грізні язики вогняні.

З гуком і сиком трава і чатиння
Палажкотять, виділяючи пах.
Скапин жертовних свічок (і пахтіння)
Стільки навколо — на пнях і сучках.

Дим же валує клубками угору.
Хмару он білу в обійми вхопив, —
Звістку навкруг засилає сувору:
Знову офіри Ненатлий зажив!

Он до сосни, що ген скраю, на кручі,
Чаляться, скаляться ті язички,
Сохлу травичку жеруть там, жеручі,
Лижуть долішні їй голі сучки.

Захисту! . . щиро в душі я молюся
(Пахом живиці війнуло на нас!) . . .
Очі заплющу, то знову дивлюся:
Ніби — минає? . . чи знітивсь? . . пригає?

Поруч естетки-пані щось туркочуть
(Кожна — уборів кричущий плякат),
Трохи — жахаються, спорять, сокочуть:
»Що? — порпуровий? . . то чистий шарлат! . .«

Бюргери смокчуть люльки флегматично.
Там — хлопчаки на роверах женуть.
Річка ж під кручею грає, як звично,
Шпарко проносячи хвиль каламуть.

Бачу — квітки: фіялкові і білі
 Ось під ногами . . . Зірвав, пришпилив . . .
 Думка ж — такі вони гожі і милі! . . .
 Нащо — зриваю . . . чого не садив? . . .

Гляну — а сосну димком огорнуло . . .
 Тут я жахнувся: »невже їй — кінець! . . .«
 Дим — відвернуло (десь вітром війнуло).
 Полум'я — схляло . . . Стрибнув камінець . . .

Так — пригасає . . . та пахи офірні
 З димом кадильним на цілий окіл
 Линуть, пахтять, мов ті жертви вечірні, —
 Скарги-благання до Господа сил . . .

Т. МАТВІЄНКО

М О Р Е

Стогне море. Нескінченне море.
 Білопінні рокочуть гребні;
 В них мютує ненависть і горе,
 Хоч — здається — вони осяйні.
 Тінь відчаю, стихійного лиха,
 Шумувань пересолена їдь
 В'ється, зріє, проміниться, диха
 Чорним сумом глибинних безплідь.
 Так ніколи розлючено-дико
 Не кипіло й не грало воно:
 Десь далеко — мигтить сонцелико,
 Біля мене ж розбурює дно.
 Шум і гуркіт важкого прибою
 Безперестану глухо дрижить:
 Пеленою висить голубою,
 Ніжним струмом по тілу біжить.
 Як не мріяють, не марить простором
 Пишних блисків, крижаних свавіль;
 Не зміряти невтомленим зором
 Хуртовину роз'юшених хвиль!

Ось воно, — гомінке і величне —
 Вічне море — нестриманий рух!
 Плескіт мови, ячання незвичне

Крутіжів водяних, завірюх.
 Все б йому ударяться об скелі,
 Вивертати змінні вали,
 І дробити каміння пустелі,
 Що мохами уже обросли;
 Проникати в дірки і щілини
 Сизих брил гіркотою струмків,
 Розсипати на урвищах глини
 Відбризк неба алмазних разків;
 Слизь зелену медуз посивілих,
 Перегнїлі, страшні куширі
 На обривах, од часу стьмянілих,
 Напнати, немов ятері;
 І відсвіжувать спомини брізом,
 На життя надавать їм права;
 І дзвеніти незримим залізом,
 І сталити думки і слова . . .

Неосяжність . . . Стихія . . . Всесила . . .
 Вічне море — ти пісня одна!
 Ти фантазії чуйної — крила,
 Ти чуттів неземних глибина!

1962.

Андрій ЛЕГІТ

* *
 *

Є риси, що вікам не стерти,
 Є звуки, що громом не заглушить,
 Відкрийте сердець конверти:
 Життя — це мить.

Є слово, що як сонце ясне,
 Є усміх, дорожчий рун усіх,
 Любімо все прекрасне,
 Любить не гріх.

* *
 *

Над полями мете завірюха,
 Завиває, реве, невгава,
 Подивися, мій друже, послухай . . .
 І народиться думка жива.

У часи непривітні, лихії,
Коли доля жене, нагина,
Полюбить треба вільну стихію,
Будь таким на путях, як вона.

* *
*

З Сибіру вернувсь і її не застав,
Що променем сяла у мрії,
Упав під розп'яті рамена Христа
І погляд печальний Марії.

Підвівся. Молитву шептали уста,
Не зводив очей із ікони . . .
В той час із їх церкви знімали хреста,
Востанне ридали десь дзвони.

Павло САВЧУК

С Л А В А

Немов коханка, слава осяйна
Гордує тим, хто пада на коліна.
Зате віддасться радісно вона
Тому, хто не просив її уклінно.

Джон Кітс — «Слава»
(переклад Яра Славутича).

Тебе ніколи не просив би я,
Щоб величчю мене вінчала . . .
І щоб підносила моє ім'я —
В зеніті палко цілувала.

Коли здобув заслугу я в людей,
То більшої не треба слави . . .
Бо жив для них у боротьбі ідей,
Гартуючи крицеві лави.

Любов у серці — завжди був мій край,
Йому хотів я волі й слави . . .
І щоб у нім створити справжній рай —
Своєї власної д е р ж а в и !!

Наталія САВЧЕНКО

ОТАМАН ЮНАКІВ

(Історична повість для молоді)

(4)

Хлопці виїхали в степ. Ахмет не міг налюбуватися степом і тішиться, як дитина. Він з насолодою впивався степовим запашним повітрям. А степ саме розцвітав, прокидаючись із зимового сну. Ахмет час від часу вигукував:

— Як чудово, як гарно! Я і не уявляв собі такої краси степу!

Весняні цвіти вже вистрілювали свої головки вгору, визирали з трави, ніби запрошуючи: »Подивіться на нас, які ми чудові!«

Ахмет дивився і захоплювався:

— Так ось, — казав він, — звідки беруться узорі для наших килимів, — степ їх дає.

Він розпитував Дмитра й про Україну:

— Чи Україна справді така гарна, як ти оповідав мені про неї?

— Скоро й сам побачиш, — одмовлявся Дмитро.

Врешті добилися до Дніпра. Тут нове захоплення.

— Який гарний Дніпро! — вигукнув Ахмет. — А пороги — це ж жах! От туди попасти. А це що за ланцюг? Пощо скували старого дідугана?

— Це ж ви, татари, перетяли Дніпро, щоб козаки не могли дістатися до моря, — відповів Дмитро. — Та бачиш, запорожців і це не зупиняє. Ось недавно вони побували і у вас, в Криму.

Ахмет був перебраний за козака. Переїжджали Дніпро, він подав татарській залозі писане свідчення і ханський перстень. Їх перевезли на човнах на другий берег, а охорона Ахмета залишилась на лівому березі Дніпра. Вона вернулася додому, щоб доповісти ханові, що доїхали до Дніпра щасливо, а через два місяці мала чекати хлопців знову ж у тому самому місці.

Тепер степом їхало їх троє — Дмитро, Ахмет і Алі. Чим ближче було до хутора Нечипоренків, тим більше хвилювався Дмитро. Його серце калатало, рвалося з грудей. Він з любов'ю оглядав уже знайомі місця і пояснював Ахметові всі ті події, що відбулись тут два роки тому під час нападу татарів.

І ось вони вже зближаються до зимівника Нечипоренків. Дмитро ще раз пригадує своїм супутникам:

— Пам'ятайте ж, Ахмете й Алі, що ви не татари, а козаки. Не прозрадьте себе перед ніким.

Вечоріло. Дмитро не пам'ятав потім, як вони злізли з коней і опинились у хаті. Мати варила саме вечерю, і йому раптом захотілось пожартувати.

— Здорові були, тітко, — промовив він.

Мати обернулася, але Дмитра не пізнала.

— Звідки Бог несе, козаче? — запитала.

— Від вашого сина поклін привіз.

— О, Господи! — скрикнула мати. — То він живий і здоровий?

— І живий і здоровий, — продовжував Дмитро, — вітає вас і обіцяє... скоро побачитися з вами...

— Невже ж?! — зраділа мати й перехрестилася. Вона вже знала від чоловіка, що їх син у татарській неволі. Після того, як сотник Нечипоренко довідався на Січі від колишніх козаків-невільників, що Дмитро живий і здоровий, він вирішив сказати їй правду. Розповів їй усе.

— Слава ж тобі, Боже, — продовжувала мати, — яка я рада, що мій голубчик живий! Кажете, що приїде? А от батько казав, що він залишився там навіки, рятуючи козаків із неволі... Та стривайте ж, я заговорила... Сідайте ж, любі гостоньки... А ці двоє з тобою?

— Авжеж, це мої товариші. Я зустрів їх по дорозі. Вони втекли від поляків, пристали до мене, а потім разом поїдемо на Січ...

— Ох, щоб так мій Дмитруню був з вами... — тужила мати.

— Кажуть, — усміхнувся Дмитро, — що я ніби дуже схожий на вашого Дмитра, а пригляньтесь лишень, чи справді я подібний до нього?

Мати підійшла до нього близьенько. Дмитро відгорнув чуба й показав їй чорну родимку... Заніміла мати, а потім кинулась йому на шию з радісним криком:

— Дмитруню ж мій, Дмитруню! Це ж ти, мій коханий, єдиний сину! Як же ж я відразу не пізнала тебе?!

Дмитро цілував її руки, лице, тулив до себе, а мати не могла відірватись: то тулиться до нього, то відступить і дивиться, то знову припадає до його грудей.

— Яка я щаслива, яка я вдячна Тобі, Господи, — промовляла вона, — що ти вернув мені сина! Я вже й надії не мала побачити його. Казали, сину, що татари зв'язали тебе, бідного, знущалися з тебе. От іроди, совісті не мають...

Ахмет слухав і червонів, від сорому не знав, куди очі дівати. Він так перейнявся зустріччю матері з сином, їх переживанням, що сльози виступили йому з очей: »От щасливий Дмитро, що має таку матір«... — вирвалося йому з уст.

— А хіба ж у вас матері немає? — запитала Нечипоренчиха.

— Ні, немає, — сумно відповів Ахмет, — моя мати померла, як я був ще дуже малим... Навіть не пам'ятаю її, та батько каже, що вона була дуже хороша, подібна до ук... — і прикусив язика, бо мало не проговорився.

— Бідний ти, козаче, — співчувала йому Нечипоренчиха. — А цей хлопець, теж козак? — і показала на Алі.

— Козак, мамо, — швидко відповів Дмитро. — Я ж казав, що зустрів їх у дорозі. Бачу, хлопці добрі й гарні, хочуть добратися на Січ, а дороги не знають. Заберу їх, думаю, з собою, а потім разом поїдемо на Січ... А батько ж на Січі, правда?

— Еге ж! — відказала мати. — Там такий рух... Багато-багато людей тікає тепер від ляхів. Кажуть, що ніби повстання готується проти них...

— Оце твій сон, Петре, — звернувся Дмитро до Ахмета. Вони умовились, що Ахмет буде зватись тепер Петром. — Може й справдиться?!

Мати подала вечерю — галушки з салом. Ахмет, побачивши сало, не їв, не їв і Алі.

— Чого ж ви, хлопці, не їсте? — забідкалась старенька. — Сало ж не старе, свіже, я цибулькою і окропом його приправила...

— Та ви не турбуйтеся, тітко, — уговорював її Ахмет, — ми в дорозі їли, неголодні.

— Вже пізня пора, — далі бідкалась Нечипоренчиха. — А може, ви постите, бож сьогодні свята п'ятінка?

— Еге ж, еге ж, — радісно вхопився за цей порятунок Ахмет...

Ще цього вечера вирішили, що погостюють на хуторі кілька днів, а потім поїдуть на Січ.

На другий день зібрався чи не весь зимівник до хати Нечипоренків, щоб привітати Дмитра. Прийшов і дід Панас.

— Живі й здорові, дідуню, — зрадів Дмитро.

— Еге ж, спасибі Богові, що ще тримає мене на цім світі, — відповів старий. — А ти ж, козаче, нівроку вирівнявся, мов молодий дубок. Дякувати Богові, що живим залишився, а то стільки наслухався, що й зажурився, чи побачу ще тебе. А ті хлопці, також козаки? — і подивився на Дмитра.

— Козаки ж, дідуню, пристали до мене в дорозі й разом на Січ поїдемо.

— Еге ж, — хитро усміхнувся старий, — та ось той щось трохи на татарина подібний...

— Котрий? — засміявся Дмитро. Алі збентежено спустив очі.

— Та ось той, що очі спустив. Не соромся, козаче, і серед нашого люду різні трапляються. Може, ти з печенігів, що колись водилися на півдні України, — заспокоював дід збентеженого Алі.

— Не знаю... — відповів той, червоніючи.

Люди обступили Дмитра й товаришів. Прибігла й Пріся, його двоюрідна сестра.

— Дмитруню! — прискочила до нього й обняла, — дай же й мені подивитися на тебе. Який ти хорощий!

— Але ж і ти красуня неабияка! — відповів Дмитро, бо й справді Пріся за той час не тільки виросла, а й стала вродливою дозрілою дівчиною.

Задивився на неї і Алі, полонила його її краса.

— Дай же й мені привітатися з тобою, хороша дівчино! — промовив він до неї. — Я ж товариш твого брата.

Дівчина глянула на нього й засоромилася, він теж видався їй гарним юнаком.

— А де ж мої товариші? — дивувався Дмитро, — чому нікого з них я не бачу?

— Еге, — відповіли йому старші, — всі вони вже на Січі козакують! Там щось таке діється, що може й повстання проти поляків буде!

— Бож не можна вже людям жити, — казали інші: — і мостове, і причілкуве, і подимне, і подушне, і горілчане, тьфу! Чого вже тільки не вигадують, аби дерти з людей...

— Та й на панщину женуть козаків! Де ж таке видано? Народ козацький бунтується! Хоче своєї волі та своїх прав!

— Справді? — зрадів Дмитро. — Добре, що народ уже не хоче коритися чужим зайдам...

Довго гомоніли люди, а потім помало розійшлися і залишилась у хаті тільки найближча родина Нечипоренків. Ахмет витягнув гостинці й роздавав їх родичам Дмитра. Гарну, квітчасту вовняну хустку простягнув Нечипоренчиси:

— Оце вам, матусю, а оце на очіпок, — і додав шматок золотої парчі.

— Дякую ж, дякую... Та чого це ви так обдаровуєте мене? — здивовано питала вона.

— Нехай буде пам'ятка від мене. А оце — і Ахмет витягнув намисто з гранатів, — від мого товариша, Івана Нетямущого, — й показав на Алі. Той усміхнувся і притакнув головою.

Нечипоренчиха дякувала, кланялася і в душі дивувалася: «Мабуть, якісь багатії».

Ахмет витягнув ще одну, таку ж саму квітчасту хустку, шматок золотої парчі на очіпок і намисто та простягнув матері Прісі.

— Ось і вам, тіточко! Прийміть від мене на пам'ятку, — сказав він. Вона прийняла і дивувалася не менше, ніж Нечипоренчиха.

Тепер Ахмет узяв шовкову, синьо-червону хустку, коралі та кілька стрічок і простягнув Прісі.

Дівчина засоромилася і не брала. Видно було, що все це їй подобалося, але брати не сміла.

— Чому ж відмовляєшся? — питав Ахмет.

— Та якже ж я братиму від чужого, незнамого хлопця?! — боронилася Пріся.

— Та ж не від чужого, а так як від свого. Я ж товариш твого

брата. Візьми на пам'ятку, може мене вб'ють на війні, то згадуватимеш, — просив Ахмет.

Дівчина пильно подивилася на юнака й почервоніла.

— Чого ж так думати, що зараз і вб'ють, — сказала вона. — ось скільки козаків ходять на війну, в походи на турків і татарів, і вертаються живими.

— Бери, дочко! — відізвалася її мати. — Тут нічого лихого, хлопець не зі злим наміром дає, а так, як родичці. Правда ж? — і вернулася до Ахмета.

— Правда ж! Я ж нічого злого й не подумав, а просто прошу взяти гостинець від мене, як товариша Дмитра.

Прися нерішучо взяла дарунки і зараз вийшла з хати. Вона подобалася Ахметові й він з жалем подумав: »Чого ж ти тікаєш від мене?« Йому так хотілося ще поговорити з нею й надивитися на її красу.

На обід мати Дмитра наварила борщу з куркою, але вже без сала. »Мамо, я відвик від сала, — просив Дмитро, — не давайте його ні в борщ, ні в кашу«.

— Якже ж так, і борщ без сала, і каша без сала? — дивувалась мати. — Ну, добре, коли ти так відвик, то кину трошки засмажки з масла і сметану подам.

Дмитро радів, що вдалось йому намовити матір готувати обід без сала. Тепер його товариші — Ахмет і Алі — зможуть їсти разом з іншими.

По обіді хлопці пішли до панотця. Той щиро їх прийняв. Дмитро звернувся до нього з проханням:

— Дорогий панотче, відслужіть за нас молебень, бо ми вибираємось на Січ.

— Добре, відслужу, хай Бог вас благословить, — відповів панотець.

Він ще розпитував Дмитра про неволю, про татар. Згадали і хана і його сина. Дмитро хвалив їх, особливо Ахмета.

— Про сина хана я чув, — відповів священник. — Кажуть, що той син від нашої ж дівчини-українки. Зловили її татари в селі Підгірці, а що вона була великою красунею, то продали ханові. Хан покохав її так, що інших жінок не хотів і бачити. Навіть до гарему не заходив, а в нього, кажуть, жінок було багато — сотня, як не більше.

Ахмет, почувши цю розповідь, зблід, аж губи закусив. Дмитро глянув на нього і зрозумів, як схвилювала Ахмета ця вістка. Він узяв його під руку й сказав священникові:

— Тут у вас душно, панотче, а нам вже пора додому. Прощайте! По Службі Божій відправте за нас молебень.

Вони попрощались і вийшли. Новина, яку почув Ахмет про свою матір, була для нього, як грім з неба. Думки крутилися

вихром у його голові: »Тож я син українки! Ось чому я схожий на українця!«

Алі мов остовпів. Вдивлявся в обличчя Ахмета і думав: »Чому я щойно тепер запримічую, що Ахмет зовсім не схожий на татарина? Ось і я також із мішаного подружжя — моя мати грузинка. І я не зовсім схожий на татарина, але Ахмет? Та ж він майже козак!«

Коли прийшли додому, Ахмет не пішов у хату, скаржився, що в нього болить голова й залишився на подвір'ї. Дмитрові було жаль свого товариша.

— Любий, Ахмете! — сказав, — знаю, що це для тебе несподіванка, але сумувати не треба. Тепер знаєш правду, про яку ти мусив колись дізнатись. Нічого ж не сталося.

— Нічого не сталося? — перепитав Ахмет. — Якже ж не сталося? Тепер, виходить, я наполовину українець, значить, я твого роду... А я магометанин, мене ж учили ненавидіти козаків, як наших ворогів. Матінко ж, моя рідна, бідна моя. Чи ж любила ти мого тата, чи жила з ним з примусу? Ох, якби я тебе шанував і любив, коли б ти була живою... — голос Ахмета увірвався, а в очах його виступили сльози.

— Що ж, друже мій, — сказав Дмитро, — її в живих уже немає. Молися за неї, хай спочиває з миром. — А сам подумав: »Як добре, Ахмете, що ти не знаєш, якою смертю померла твоя мати. Твоє горе було б ще більше!«

Ахмет раптово схопився і обняв Дмитра.

— Тепер я розумію, — говорив схвильований, — чому мене так тягнуло до тебе: це ж рідна кров озвалась! Будь же мені завжди вірним братом! Який я нещасливий, що не вашої віри... А змінити своєї віри на вашу не можу, бо я... наслідник ханський! Не можу завдавати такого горя батькові, він мене дуже любить і це вбило б його! — він схилився на плече Дмитра й гірко заплакав.

— Не горюй, — потішав його Дмитро. — Бог один, тільки люди зуть його по-різному. Правда, ми віруємо ще в Ісуса Христа. Ви — ні, бо маєте свого пророка Магомета. Але не впадай у відчай! Як станеш ханом, будь завжди милосердним до християн, припини наскоки на чужі землі, зокрема на нашу, не лови невільників, не муч людей по льохах. Господь добрий і все тобі простить. Ти ж не зі своєї волі став магометанином.

Ахмет помало заспокоювався.

А в хаті Нечипоренчиха розпитувала Алі про його родину, особливо, про родину Ахмета.

— А вони напевно багаті, — говорила вона про Петрову сім'ю, — бо ось яких гостинців понавозив нам... Та й одяг який багатий у нього...

— Та не бідні вони... — запинаючись, відповідав Алі. Він боявся забагато говорити, щоб не прозрадити себе й Ахмета. За той час повернувся Дмитро з Ахметом.

Що ж, перестала боліти голова? — співчутливо питала Нечипоренчиха Ахмета.

— Та трохи, — відповів той.

— Ось що, хлопці, — запропонував Дмитро, щоб викликати відпруження, — поїдемо в степ на полювання!

Пропозицію Дмитра Ахмет і Алі прийняли з задоволенням. Хлопці забрали з собою рушниці й вирушили в степ.

— На вечерю, мамо, привеземо козу! — гукнув уже з дороги Дмитро.

Ось вони знову в степу. Вполювали молоду кізку й поїхали далі.

— Як тут легко й вільно дихається! — захоплювався Ахмет.

І справді — степ зачарував юнаків. Була весна, повітря свіже, цілюще. Безмежні степові простори манили своєю дивною, своєрідною красою. А цвіти аж за очі брали: ось великі блакитні дзвоники, ситі сокирки, з високих трав визирали зозулині чобітки, дика м'ята, кущі шипшини, смолка та інші польові цвіти. А над річками красувалися сині й жовті півники. На річках — мов плавали лілеї.

— Тут, певно, і русалки є, — загадково сказав Дмитро.

— Чому? — спитав Ахмет.

— Бо бачиш, — продовжував Дмитро, — яке густе тут латаття, як повно лілей та осоки? А русалки, кажуть люди, люблять такі місця, живуть у глибоких водах. Вночі виходять з води і виводять свої танці.

Ахмет і Алі слухали з широко розплющеними очима. Вони були забобонні, як і всі татари, та і наше козацтво не було позбавлене забобонів. А Дмитро оповідав далі:

— Не дай, Боже, попасти такій русалці в руки — залоскоче тебе і забере зі собою в підземне царство до водяника.

— Невже ж? — з острахом запитав Ахмет.

— Люди кажуть, що правда. Кажуть, що й бачили їх та що чимало втопилося через них у річках.

— А чи в ставках вони також є? — запитав стривожений Ахмет.

— В ставках? Чому питаєш? — перепитав його Дмитро.

— Бож у вас, напроти подвір'я, ставок... — відповів той.

— Не бійся, — сміявся Дмитро, — в ставках їх нема.

Довго говорили хлопці про степ і русалок. А потім про Січ і вирішили, що в неділю після Служби Божої вирушать у дорогу.

— Роздивимось, послухаємо, як там на Січі, а потім може знову вернемося ще на хутір, — казав Дмитро. — Там я з батьком побачуся і товаришів своїх зустріну, з якими я бився проти татарів.

Хлопці вернулися додому.

— Ось, мамо, козуля на вечерю. Зробіть гарну печеню. А може, спечемо її надворі? — запитав Дмитро своїх товаришів.

— Добре, — радо погодилися ті.

Розпалили хлопці на березі ставка вогонь, покраями на кусники козятину, посідали довкола вогню і пекли на спичках м'ясо. Така печеня особливо смакувала Ахметові й Алі.

В неділю вранці хлопці повставали, одягнулися і почали готуватися в дорогу. Перед виїздом пішли до церкви на Службу Божу. Потім панотець відслужив молебня за здоров'я рабів Божих — воїнів Дмитра, Петра і Івана. Поблагословив кожного та обдарував хрестиками й образками св. Миколая Чудотворця.

Хлопці вернулися додому пообідати. Ахмет і Алі питали Дмитра, що їм робити з хрестиками і образками, бож вони мусулмани.

— Покищо носіть їх на шиї, а потім подаруєте комусь із християн.

— Мені подобалася ваша віра, — промовив Алі. — Чудова ваша Служба Божа і наука про Христа. Я почував себе, немов у небі. Ще тоді, коли ти, Дмитре, вчив нас української мови і оповідав про Ісуса Христа, я думав про вашу віру, навіть хотів вихреститися, але боявся хана. Тепер я вже дорослий, може десь і вихрещуся і буду таємно молитися.

Пообідавши, хлопці рушили в дорогу. Тяжка була розлука. Мати обіймала Дмитра, плакала і благословила його.

— Не плачте, мамо, не крайте й мені серця, — просив її Дмитро. — Як Бог дасть, повернуся знову.

— Ох, чує моє серце, що не вернешся тепер, — тужила мати. — Як буде війна, то й ти не втерпиш — підеш.

— Це правда, мамо, коли треба буде — піду. Я ж не боягуз, щоб ховатися на печі.

— Знаю, — сумно казала мати, — добре знаю, що кожен козак мусить іти там, де його кличе обов'язок. Пішов батько, підеш і ти. Та тяжко мені на серці, бо не знаю, чи повернетесь живими.

— Дасть Бог, повернемося! Не всіх же на війні вбивають, — заспокоював Дмитро матір. Йому також було дуже тяжко на серці, він же ж не міг навіть сказати матері про те, що з Січі йому стелиться дорога знову в Крим — до татарського хана.

Не знала і мати, що син її приїхав тільки в гості та що знову вертається там, звідки прибув.

Помахали хлопці на прощання шапками і хутко подались із хутора на шлях, що провадив на Січ.

(Закінчення в наступному числі)

Чарльз СНОВ

СМЕРТЬ ПІД ВІТРИЛАМИ

(Роман)

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ШЕСТЕРО ПРИЄМНИХ ЛЮДЕЙ

Я завертав у кожную алейку, що вела до води: вони нічим не відрізнялися одна від одної. На третій милі терпець мені увірвався.

Одержавши від Роджера листа, в якому він запрошував мене до Бровд — провести на яхті пару тижнів у товаристві кількох наших приятелів, я зрадив. В останній час мені стає дедалі важче залишати свою затишну квартиру, де можна потурати своїм старопарубоцьким звичкам, ласувати доброю їжею і втішатися комфортом спальні. Проте в своїх шістдесят три роки я ще готовий був принести себе в жертву деяким, звичайно, не дуже великим невгодам — заради приємного товариства. До того ж, я знав, що в кожній Роджеровій компанії можна зустріти одного-двох цікавих представників молодшого покоління.

І ще одне: я завжди любив рівнину і лінивий хід судна по спокійній воді, і вечірню зорю, яку бачив лише тоді, коли навкруги на сотню миль немає жодного пагорка. Навіть тепер безуспішно бродячи болотистими алеями, я не втрачав почуття якоїсь сердитої насолоди, викликаной красою синьо-червоної лінії обрію, що її порушував лише самотній недоладний вітряк.

І все ж, я вже був готовий образитися на Роджера. Він з друзями плавав на яхті вже з тиждень, а я оце тільки-но спромігся вибратись із Лондону. Роджер порадив мені доїхати залізницею до Роксгему, а потім пішки добратись до причалу біля Солгавзу. В листі він писав: »... його легко знайти, і від станції це недалеко«. Мені слід було пам'ятати, що відтоді, як у коло пацієнтів Роджера потрапили заможні дамочки, його недоречний оптимізм непомірно зріс. І ось тепер я блукаю сам один о восьмій годині вересневого вечора під мжичкою, що її приносив прохолодний вітрець. Мій одяг потроху промокав, а вага валізки починала давати себе знати. »Так, боюся, що для таких пригод ти вже застарий«, думав я.

Потім я побачив, як між очеретом виблискує вода в тому місці, де річка повертає до Солгавських боліт. І там, за кілька сотень ярдів від мене, на тлі неба чорніла гола щогла яхти! Судно пришвартовувалося на ніч, світло струмувало скрізь ілюмінатори і пробивалося зеленкуватими променями з-під парусинового тенту. Поспішаючи до яхти, я почув гучний голос, що міг належати лише одній людині на землі.

Йй-богу, ніхто на світі не міг зчинити такого галасу, як Роджер. Але в цю мить цей звук був для мене райською музикою, бо означав, що незабаром я сидітиму в затишній каюті, і гарненька дівчина підносить мені чарочку чого-небудь міцного. Заради цього я ладен був вибачити Роджерові не лише його трубний голос, а навіть і те, що з його милості я блукаю кілька миль у таку сльотаву ніч.

Мій поганий настрій розвіявся тоді, коли, пройшовши причалом, я гукнув до Роджера. Усередині в яхті щось грюкнуло, і з парусиного намету вигулькнула голова Роджера.

— Це ти, Яне? Де ж ти був? — щиро зрадівши, вигукнув він.

— Брав участь у найдивовижніших перегонах з перешкодами, які навряд чи доводилось тобі коли-небудь у житті спостерігати, — крижаним тоном відказав я. — Умови змагають розробив ідіот. Ось вони: в холодну дощову ніч, несучи важку річ, людина пішки мандрує безконечним шляхом до невизначеного місця на земній кулі. Якщо людина не знаходить цього місця, вона програє і помирає. Якщо ж знаходить, то виграє і вбиває того ідіота.

Роджер зареготав.

— Лізь сюди! Вип'єш трохи — й одразу полегшає.

Я виліз на борт.

— Полегшає! — відповів я. — Таж я ось-ось помру.

Роджер знову засміявся, а я спустився слідом за ним у люк і попрямував до каюти. Ідучи позаду Роджера, я помітив, що він ще більше розтовстів.

*

В яскраво освітленій каюті панував галас, весело дзвеніли чарки.

— Ось і Ян! — вигукнув хтось, і мене підштовхнули до яхтового тапчана, а Евіс налила в келих на довгій ніжці золотавого коктейлю.

Зустрічаючись з Евіс, я завжди думав, що будь-які роки на двадцять молодший, то дивився б на неї з іще більшим захопленням, а себе почував би зовсім не так вільно, як тепер.

Та, на жаль, молодіти нам не дано і мені залишилася єдина втіха: милуватися вродою дівчини.

В ній все вражало красою — починаючи від гладко зачесаного каштанового волосся над високим чолом і кінчаючи довгими струнками ногами. Однак, взявши з рук Евіс келих і побачивши її посмішку, я зрозумів, що якби в неї залишились тільки самі очі, то й тоді вона все ще була б чарівною істотою.

— Люба, — сказав я до неї, — ваші очі сьогодні привабливо сумні.

Я ж був на сорок років старший за неї, а похилий вік дозволяє людині вільно говорити компліменти, хоч і не дає змоги скористатися з віддяки, якою вони, звичайно, винагороджуються.

— Ви, Яне, завжди говорите приємні речі, — відповіла вона і запалила для мене цигарку.

— Давня практика, в молодості я зовсім не вмів би цього, — пробурмотів я і відсунувся у куток.

— Її очі справді привабливо сумні, — сказав Крістофер, що сидів у кутку навпроти. — Такими сумними можуть бути очі лише в людини, з якою ніколи в житті не траплялося нічого неприємного.

Його засмагле обличчя на мить визирнуло з темного кутка і твердий рот склався у посмішку.

Евіс одразу зашарілася і щасливо засміялася. Я ж пригадав поголоску про те, що вони, нібито, нарешті збираються одружитись.

Крістофер упадав коло неї ось уже два роки і, як багато інших поклонників дівчини, то втрачав надію, то знову сповнювався нею.

В усякому разі, такий висновок я зробив із того, що бачив, і вирішив, що Крістофер гідна пара для Евіс, якщо, звичайно, він її таки завоював. Оцей юнак мені подобався: він відзначався енергійним розумом і сильною волею.

І все ж, незважаючи на всі його незліченні чесноти, я відчував уколи ревнощів, про які в моєму віці вже слід було б забути. Я дивився, як Евіс посміхається до нього, і в душі хотів бути таким же молодим, засмаглим двадцятишестирічним юнаком, як Крістофер.

Але вони були милою для ока парою, і мені думалося, що хай уже краще Евіс вийде заміж за нього, аніж за Роджера. Я ж бо знав, що донедавна Роджер переслідував її з тією ж веселою і грубуватою енергією, з якою брався до всього в житті. Евіс йому відмовила, і якийсь час він місця собі не знаходив. Роджер не звик чути «ні», коли йшлося про його бажання.

Я радів і, розмірковуючи над цією історією, придивлявся до Роджера, що сидів біля дверей каюти. В останній час його обличчя стало ще червонішим, а сам він — гомінливішим, і його шлюб з Евіс був би просто блюзнірським актом. Я знав, що слава його зростає. Роджер успішно пустив коріння на Гарлей стріт* і в обраній ним галузі медицини вважався за одного з найздібніших спеціалістів. Але для одруження з Евіс цього було мало. Він був надто вже — я б сказав — експансивним для неї. Вони різнилися в усьому, хоча, як це не дивно, були двоюрідними братом і сестрою — факт для мене майже неймовірний. В усякому разі, розмови про їхнє одруження, на щастя, припинилися: Евіс, наскільки я міг судити, покохала Крістофера, а Роджер повністю опанував себе і знову став таким веселим, як раніше. В мене навіть майнула думка, що цим своїм запрошенням на яхту він хотів показати нам, що все минулося і речі знову повернулись у старе русло.

Мої думки обірвав Роджерів голос; він аж ніяк не скидався на голос людини з розбитим серцем. Роджер сказав:

— Яне, чого ти сидиш, немов у рот води набрав?

— Думаю, — відповів я.

— Над чим? — спитав Роджер.

— Над тим, що габарити мого господаря щось дуже збільшуються, — мовив я.

Роджер відповів гучним вибухом реготу.

— А що, я таки погладшав, — сказав він. — Та це через те, що я всім на світі задоволений. Але стривай, серед нас є незнайома тобі людина. Чи доводилось тобі зустрічати дівчину на ім'я Тоня?

---

* У вулиця у Лондоні, де живуть славні лікарі.

— Ні, — відповів я. — Але буду радий з нею познайомитися.

— Ось вона, — Роджер простягнув свою товсту руку. — Її привіз Філіпп. Це Тоня Джілмур.

Я так був захопився Евіс, що майже не звернув уваги на решту товариства. Коли я увійшов до каюти, Філіпп весело посміхнувся до мене, але я зовсім не помітив дівчини, що напівлежала на тапчані біля нього.

— Ну, то знайомтесь, будь ласка, — сказав Роджер. — Тоню, це Ян Кейпл. Він дуже-дуже старий, йому щонайменше шістдесят років. Я запросив його, щоб віддати шану елегантності часів короля Едуарда.

— Гадаю, що мені подобалися б представники цієї епохи, — сказала Тоня низьким, хрипким голосом, і я в думці подякував їй.

Раз глянувши на цю дівчину, не відразу можна було відвести від неї очі. Хоч вона й не відзначалася притаманною Евіс витонченістю рис, але мала дуже привабливу зовнішність.

Високо підняті брови під густою зачіскою — волосся її при світлі лямпи здавалося рудим, — утворювали немовби оправу для видовжених вузьких очей, одне з яких (я мало не здригнувся, помітивши це) було карим, а друге — сірим. На смуглявому обличчі червоніли яскраво підмальовані уста, а її струнку тоненьку постать, одягнену в світло-зелену сукню, перехоплював чорний пояс. Вона поклала засмагли голі ноги на тапчан.

— У Філіппа виявився значно кращий смак, ніж ми могли б сподіватися, — продовжував я, і присутні злегка стукнули келехами об стіл, бо Філіпп був нашим загальним улюбленцем. Очаровувати друзів — було головною метою всього його життя. Навчаючись в Оксфорді, він переважно байдикував, іноді пописуючи віршики, а іноді виступаючи в аматорських виставах і завжди дуже багато розмовляючи. Тепер же двадцятип'ятирічний Філіпп безцільно подорожував по Європі і, як і раніше, дбав лише про одне — бути чарівним. Батько Філіппа був досить багатим, щоб дозволити йому все це, а ми не могли не потурати його витівкам і бажанням.

От і тепер Філіпп ласкав Тоніні ноги і, дивлячись на його рухливе, жваве обличчя, я наперед готовий був сміятися з першого-ліпшого його жарту, віддаючи належне як його гуморові, так і спокусливій та веселій Тоні, яку він увів у наше коло.

Філіпп повторив мої слова.

— Смак? Смак, старий негіднику! Якщо ви скажете ще хоч слово, я розповім про оту жінку з обличчям, як сковорідка, і скривленим набік носом.

Для мене це було щось абсолютно нове. Я розгубився, а всі захихотіли. Філіпп вів далі:

— Ян побачив її в автобусі. Вона читала книжку. І цей старий пес підійшов, сів коло неї і сказав: »Чи не хотіли б ви, пані, прочитати іншу книжку?« Вона спитала: »Яку саме?«, а він: »Розклад руху поїздів«. Вона питає: »Навіщо?«, а Ян: »Щоб податися куди-небудь разом зі мною!« Лице в неї було плоске, як сковорідка, а ніс скривлений набік.

Присутні дружно зареготали, а Роджер — найголосніше. Мій протест потонув у веселому гаморі, і мені залишилося тільки приєднатися до них. Але пролунав виразний, твердий голос Уїльяма:

— Ян — людина зі смаком, а тому на таку пригоду він не здатний. А що Філіппові зовсім бракує уяви, то він усе ж не міг цього вигадати. Отже, я готовий закластися, що ця історія трапилася з ним самим.

Філіпп підморгнув йому й посміхнувся, а Тоня ніжно смикнула його за вухо. Я ж простягнув до Уїльяма свій келих і сказав:

— Уїльяме, хлопчику, ви мене врятували. Дякую і вітаю вас.

В цьому був весь Уїльям: він розтуляв рота лише тоді, коли вважав за необхідне вставити якесь влучне завваження.

Тепер він сидів у своїй улюбленій позі з ледь помітною посмішкою на блідому обличчі, потираючи рукою своє прямокутне підборіддя. Роджер познайомив нас чотири роки тому, зауваживши, що в цього молодого лікаря є майбутнє, а зовсім недавно мені сказали, що він от-от випередить самого Роджера. Признаюся, це повідомлення мене не здивувало. Хоч Уїльямові ще не сповнилося і тридцяти років, його впевнений і відвертий спосіб мислення і неабияке честолюбство, що ховалося під зовнішньою байдужістю, свідчили, що він досягне будь-яку, поставлену перед собою мету.

І ось він сидить позад Роджера, його розумне бліде обличчя дивовижно контрастує з круглим червоним лицем останнього, і я кажу собі, що якби колись мені довелось звернутись до спеціаліста-онколога (а я молю Бога, щоб це ніколи не трапилось, бо, як усяка здорова людина, я завжди боявся і досі боюсь лікарів), я піду до Уїльяма, ні на мить не вагаючись.

Нас було семеро, і ми зайняли майже цілу каюту. Я вихилив свій келих і, відчуваючи як розливається по тілу тепло після доброго коктейлю, почав придивлятися до своїх супутників.

Щоб краще їх оцінити, я характеризував собі їх так, як робив би, представляючи їх кому-небудь із своїх приятелів.

Було приємно знову опинитися у молодіжній компанії, до того ж, у компанії друзів. Ліворуч сиділа, тримаючи цигарку в зубах, Евіс Лорінг. Вона з чарівною серйозністю дивилася на мене. Поруч з Евіс, між нею і дверима, сидів її двоюрідний брат, наш господар Роджер Мілз — лікар у зеніті своєї слави. В ту мить, коли я перевів погляд на нього, він саме підніс до губ склянку віскі. Уїльям Гарнетт один зайняв місце в дальшому куточку. Як людина нервова і непосидюча, він примостився на самісінькому краєчку й сидів, підперши руками лице. Я сказав собі, що вневдовзі він, безперечно, стане найвизначнішою особою з усіх присутніх. На тапчани по той бік дверей, звабно вигнувшись, лежала Тоні Джілмур. Вона гралася волоссям Філіппа Уейда, а той раював, заплющивши очі — справжнє собі уособлення ледаря-жуїра! Перевів погляд на свій бік каюти, де в протилежному кутку сидів Крістофер Таррент. Його засмагле тонке обличчя ховалося у напівтемряві, а глибоко запалі очі стежили за руками Евіс.

Я дивився на друзів і думав, що життя чудове і що всі ці шестеро — вельми милі люди. За винятком Тоні, яка для всіх, крім Філіппа (принаймні, так здавалося мені), була людиною новою, — всі присутні добре

знали одне одного. Три роки тому шестеро з нас відпочивали разом із великою компанією у віллі в південній Італії і тоді між нами встановилися дружні стосунки, які я особисто дуже цінив і сподівався, що й для решти вони теж чимало важать у житті. Я поглядав на друзів і задоволено посміхався.

Евіс схилилася до мене й сказала:

— Ну, що, Яне, все довкола стає рожевим, правда?

Я зрадив, що Евіс з мене глузує:

— Дорогенька, — сказав я, — бачити світ у рожевому світлі — одна з компенсацій похилого віку. Усім нам подобається тут і всі задоволені з присмного товариства, але ви, молоді, чомусь волієте ховати від себе ці почуття. А я задоволений і не боюся признатися до цього.

— Чудова, мабуть, старість, — сказала Евіс, і мені почулося, ніби дівчина зітхнула.

— Вона має свої невігоди, — відповів я, дивлячись на її напіврозтулені вуста.

Роджер витягнув із шафи ще одну пляшку віскі і по черзі наповнив наші келихи. Був час, коли б я здивувався, побачивши, що такі дівчата, як Евіс і Тоня, п'ють спиртне, але до цього мені вже довелося звикнути, як до чогось неминучого в наші неспокійні дні, — отже, тепер я не вбачав нічого недоречного в тому, що вони смакують віскі, — чом би ні, якщо такий напій їм подобається. Уільям пригубив чарку, подивився на мене й сказав:

— Ян ще не чув останньої новини. Він не знає, що в нас сьогодні свято.

— А це з якої нагоди? — спитав я і додав: — Не рахуючи того, що ми зібралися тут разом?

— Крістофер дістав посаду наглядача всіх кавчукових плянтацій Маляї, — відповів Уільям.

— Чудово! Я радий за вас, Крістофере, — сказав я і обернувся до нього. — Сподіваюсь, що це не тільки почесні, а й гроші.

Евіс негайно втрутилася:

— О, він має отримати силу-силенну грошей.

— Такої присмної новини мені давно не доводилося чути, — продовжував я, знаючи, що Крістофер мусив сам заробляти собі на прожиття. Отже, нарешті щастя посміхнулося йому.

— Тож вип'ємо за Крістофера!

Я підняв чарку і всі випили.

— Спасибі, — сказав він і завжди суворе його обличчя зробилося лагіднішим і молодшим. — Але мене ще не затверджено остаточно.

Він посміхнувся і додав:

— Зі мною ще хоче побалакати всіяке там начальство компанії, щоб переконатися, що, вийшовши на берег, я не перетворюся відразу на дурника.

Всі засміялися і знову в каюті пролунало: «За здоров'я Крістофера!»

— А чому ніхто не відзначає мою нову посаду? — раптом жалібно запитав Філіпп.

— Любий Філіппе, ми б усі були прикро вражені, якби ти став працювати. Адже те, що ти нічого не робиш, — єдиний у світі факт, який не підлягає сумніву, — лагідно промовила Евіс.

Філіпп випростався з комічною гідністю:

— Ти дитина, Евіс, і нічого не розумієш. Адже Тоня вже майже вирішила зробити мене своїм секретарем.

Тоня поклала йому на плече руку й хрипко промовила:

— Розпечатувати мої листи — ось що буде його єдиним обов'язком.

— Навіщо це вам? — здивовано запитав я.

— Звичайно ж, для того, щоб примусити його ревнувати, — ще вище звела Тоня свої вигнуті брови. — Як справжній англієць, Філіпп не читав би листів безплатно. А так йому доведеться студіювати їх серйозно і, я сподіваюсь, що хоч це його розворушить. В крайньому разі, любовні листи собі доведеться мені писати самій.

Тут Тоня на мить заглянула Філіппові в очі. І, я певен, якби не Роджер, вони поцілувалися б в усіх на очах. Але в таких випадках на Роджера можна було покластися: він умів розрядити будь-яку складну ситуацію. От і тепер він весело сказав своїм гучним голосом:

— Ну, дітки, на добраніч. Я хочу завтра відплисти до Горнінгу ще перед сніданком.

— Вачу, що снідати нам доведеться в Горнінгу, — жалісно пробурмотів Філіпп, — отже, прокинутись треба буде ще вдосвіта.

— І якого дідька ти щодня відпливаєш перед сніданком? — запитав, позіхаючи, Крістофер.

— А чому це вас усіх так турбує? Адже я завжди встаю о восьмій і підіймаю вітрила сам, а ви, ледарі, можете ще цілу годину валятися у постелі, — відповів Роджер, посміхаючись до Крістофера.

Я помітив, що стосунки між ними дружні; якщо взяти до уваги їхнє суперництво за Евіс, то це робило честь їм обидвом.

— І взагалі, для здоров'я корисно на пару тижнів відмовитися від комфорту, — додав Роджер сміючись.

— А де я спатиму? — обережно спитав я. — Часом, не на даху каюти? Чи, може, це занадто комфортабельне місце для мене?

Роджер підвівся і потягнувся всім своїм дебелим тілом, а його червоне обличчя блищало від поту.

— Ні, ми з тобою спатимемо тут, на цих двох подвійних тапчанах, бо ми найстарші й найтовстіші, нам треба більше місця. Протягом минулого тижня дівчата спали на тих самих подвійних ліжках у каюті на кормі. Чому — незрозуміло. Ми їх просто розпестили. А ці троє неробів влаштувалися на вузьких ліжках у центральній частині судна. Так ми жили весь минулий тиждень.

— Признайся, Роджере, що ти сам не віриш у свої спартанські теорії. Адже ж інакше тобі слід було б спати, почепившись до щогли вниз головою, — звернулася до нього Евіс, збираючи зі стола посуд.

— Люба Евіс, — дуже голосно відказав Роджер, — ніхто з вас і так не зрозумів, що робить цю подорож приємною. Головне в ній — це, так би

мовити, »поневір'яння з комфортом«. Себто, ми пливемо на судні, яким самі повинні керувати. На моторовому човні було б значно вигідніше, але пропала б уся принадність. З іншого боку, в нас цілком добра їжа, бо якби ми жили на самому смальці та чорному хлібі, було б не так уже й приємно. Як в усякій грі, ми вигадуємо для себе правила. Рано прокидатися — одна з умов цієї гри.

— Викладено незвичайно ясно, Роджере, — сказав я. — Тож доки ти втішатимешся виконанням іншої умови, себто готуватимеш каюту для ночівлі, я на свіжому повітрі обміркую всі глибини твоєї мудрости. На добраніч, леді й джентлмени.

Всі попрямували до своїх кают, а я, залишивши Роджера прибирати недокурки й пляшки, піднявся через передній люк, що був поряд із нашою каютою, на вузьку палубу і підставив своє обличчя під подув свіжого вітру.

Кілька хвилин я думав про тих, що залишилися всередині у яхті; думав, як я до них ставлюся і що вони тепер роблять. Я — людина немолода. В моєму житті були часи, коли я сумнівався, чи на нашій планеті є хоч найменша справедливість. Світ влаштований так недоладно й несправедливо, що один проводить першу половину року, розкошуючи на яхті, інший — розкошуючи на узбережжі Середземного моря, в той час, як ще інший — п'ятдесят тижнів на рік тяжко працює денебудь в Олдгемі й лише два тижні відпочиває в Блекпулі.

Але з роками в мене все менше й менше залишалося сумнівів. І мені вже спало на думку, що — кінець-кінцем — важко придумати щось краще, ніж той нерівний баланс, що надто багато було б утрачено, якби цей світ комфорту й лінощів був зруйнований. Так наївно розмірковував я, стоячи ввечері на палубі яхти напередодні того дня, коли трапилася історія, яку хочу розповісти.

Втрата була б надто великою! — розмірковував я далі. Мої знайомі часто і з великою запальністю доводили мені, що все повинно змінитися, бо кожна зміна — на краще, а я не знав, що їм відповісти, бо плутався в думках, намагаючись сформулювати своє ставлення до цього. Однак, стоячи в цю спокійну ніч самотньо на палубі, я відчув, що якби мої знайомі тепер були поруч, я, можливо, міг би все їм пояснити.

Знизу долинув тихий переливчастий сміх Евіс. Навіть уявити собі страшно, що вся принадність цієї дівчини могла б безповоротно цезнути у нудній одноманітності щоденної праці! І я знову філософськи відзначив про себе, що соціальний стан речей, який породив Евіс, виправдовується досягнутими ним результатами. Потім я подумав про решту пасажирів яхти. Чому б не дозволити таким веселим і милим неробам, як Філіпп і Тоня, веселитися досхочу? Адже вони роблять і свій внесок, прикрашуючи життя. Якщо позбутися таких людей — це означитиме кінець світу, світу, який попри всі свої хиби, дає багатством із нас стільки радощів, скільки не дасть ніякий інший вигаданий нами спосіб життя. Лише Господь знає, як багато на землі дурнів і непристойних — їх не злічити; але бувають і милі люди, саме їх мені пощастило зустріти, — роздумував я.

Я знову вернувся думками до своїх друзів із цього товариства. Дехто з них народився й завжди жив у комфорті. Евіс, наприклад, усе своє життя

була в колі людей, для яких існує одна-єдина серйозна турбота: що вдіяти зі своїм дозвіллям. Уїльям, навпаки, здобув собі місце під сонцем лише завдяки своєму розумові. Ще десять років тому він напружено, не шкодуючи сил, працював у Бірмінгемській середній школі. Філіпп завжди мав усе, що йому заманеться, а Крістофер — син учителя — казав іноді з притаманним йому гірким гумором: »Я завжди був настільки бідним, що не навчився навіть як слід залазити в борги«.

Та звідки б вони не прийшли, ці люди, що зібрались на яхті Роджера, були чи не наймилішими з усіх моїх знайомих. Якщо світ цих людей загине, роздумував я, разом із ним із життя підуть витонченість і світло.

Це була абсурдна глибокодумність для вродованої людини вельми похилого віку, що стояла пізно ввечері на палубі яхти, але я не вибачаюся. Я справді думав саме так, і розповідаю про це, щоб показати, як я ставився до своїх друзів напередодні нещастя, яке всіх нас так приголомшило. Признаюся, однак, що мені було трохи соромно розмірковувати над питаннями, які повинні бути ясними двадцятирічному юнакові.

Я закурив цигарку — вогник її гарно заблимав, відбиваючись у воді. Вдихнувши вологий запах болота, я пересмикнув плечима; звідкись згори іноді долинали крик сови і м'яке шарудіння її крил. Зарості очерету й небо здавалися чорними, бо місяця зовсім не було, і лише з ілюмінаторів яхти падали на воду довгі смужки світла. Ніч була дуже тиха, особливо тут, на воді.

РОЗДІД ДРУГИЙ

РОДЖЕР ВІДПЛИВАЄ САМ

Я спустився в каюту. Роджер сидів за столом, розгорнувши перед собою товсту книгу, схожу на конторську. Він щось записував, низько схиливши голову над сторінкою, бо коротенький язичок полум'я в лямпі давав мало світла і на стінах каюти лежала густа тінь.

— Вже всі полягали спати, — сказав він. — А я роблю запис у судновому журналі. Коли закінчу, прочитаю тобі.

— Добре, — відповів я, намагаючись приховати нотку покірності у своєму голосі. Читання вголос власних творів здається мені чи не найменш приємною людською слабкістю, проте, на жаль, вона вельми поширена, і протестувати проти неї буває частенько дуже небезпечно. Я вже не раз ставав її жертвою, але завжди намагався слухати з приємною міною. Якщо вже приймати муки, то чому б не йти на них із гідністю! А що мені подобається робити іншим людям приємність, то я не тільки вислухую романи, поеми й листи своїх друзів, а іноді навіть добровільно напрошуюся взяти ролю слухача. В такі хвилини самобичування я іноді думаю, що свою репутацію людина з тонким смаком я можу завдячувати саме цій звичці.

Отже, хоч у мене й не було особливого бажання слухати звіт Роджера про подорож за минулий тиждень, я спробував надати своєму обличчю

виразу глибокої зацікавленості, коли він пообіцяв прочитати мені свої записки.

— Я певен, що тобі це подобається, — проказав він басом і знову нахилився над своїм журналом, коли я сказав «добре». — Я ще не зустрічав людини, якій не подобалося б слухати записів суднового журналу, — і він почав писати далі своїм гачкуватим, нерівним почерком.

— Авжеж, — відповів я, і почав обмацувати стінку над своїм ліжком, шукаючи місця, де можна було б покласти комірець. Знайшовши полицю, я поклав на неї свій годинник, запинки й краватку в такім, раз і назавжди запровадженім порядку, який став для мене непорушним: навряд чи міг би я заснути, не виконавши цього простого ритуалу, згідно з яким годинник мав обов'язково лежати ліворуч від запинок.

Роджер кашлянув, щоб привернути мою увагу, і почав голосно читати: «Першого вересня. Відпливли з Еклу. »Сирена« знялася з якоря приблизно о восьмій годині, відповідно до традиції її капітана»...

— Капітан — це я, — пояснив Роджер.

— Авжеж, — відповів я.

«... який, — читав далі Роджер, — діючи в душі самопожертви, що був йому властивий протягом усієї подорожі, вів судно сам один аж до сніданку. Втім, сніданок розпочався з запізненням, аж о пів на одинадцяту, наслідком загайності жіночого складу екіпажу, бо зазначений склад настільки захопився різноманітними методами самоприкрашення, що забув про фізичні потреби своїх повелителів і господарів».

Роджер подивився на мене.

— Це в мене здорово вийшло, правда? — сказав він і радісно засміявся.

Незважаючи на солідний досвід — мені ж бо вже не раз доводилося вислухувати твори своїх друзів, — я й досі іноді не розумів, чим вони керуються, обираючи для публічного виконання і оплесків той або інший уривок. Я готовий, звичайно, припустити, що існують причини, наслідком яких слова, що абсолютно нічогосінько не означають для мене, можуть здатися незвичайно смішними Роджерові. Асоціації, викликані в його уяві останнім реченням, змушували його голосно реготати; мені ж важко було зобразити на обличчі навіть жалюгідну подобу посмішки.

Все ще сміючись, Роджер продовжував:

«Після сніданку Крістофер і Філіпп заступали один одного за кермом, ведучи »Сирену« вниз по Б'юру. Вітер був слабкий, тож капітан вирішив, що має повне право довірити судно новакам. Він із задоволенням констатував, що Крістофер робить неабиякий прогрес у науці кораблеводіння, чого не можна сказати про Філіппа, який виявився найменш вправним матросом на борту »Сирени«. Кількаденна практика допоможе Крістоферові стати не гіршим моряком, ніж Уільям. Вранці Тоня приймала сонячні ванни, викликаючи жвавий інтерес в усіх молодих людей, повз яких ми пропливали».

— Це теж непогано, — захихотів Роджер. Обличчя його розчервонілось і здавалося тепер особливо повним. Я помітив, що лоб його вкрився дрібними капельками поту — в каюті було душно.

Він читав далі:

«Філіппа це так занепокоїло, що він, кінець-кінцем, визнав за необхідне взяти на себе роль ширми, сівши поруч із нею. Оскільки це було першим проявом активності з боку Філіппа за час подорожі, то весь екіпаж вигуками «ура» вітав його перемогу над лінощами. Декого з членів екіпажу особливо звеселило ставлення Філіппа до Тоні: очевидно, він настільки переконаний у тому, що вона його власність, що не хоче навіть дозволити іншим дивитися на неї.

По полудні ми нашвидку перекусили, бо капітан вирішив, що яхту не можна ставити на якір: нам треба було добратись до Солгавзу того ж вечера. Ми домовилися зустрітись там з ветераном нашого екіпажу, і капітан не хотів запізнюватися. Це був наш перший ленч всухомятку відтоді, як ми вирушили в плавання, себто за тиждень, але, не зважаючи на це, Уільям мало не вчинив заколоту».

— Уільям найменш слухняний серед нас, — пояснював мені Роджер, підвівши голову. — Йому буде корисно дізнатись, що я не схвалюю його поведінки.

«Веручи до уваги те, що Крістоферові, можливо, захочеться побалакати з Евіс, капітан сам вів яхту до вечора. Уільяма не допустили до керма — це була кара для нього за негідну поведінку під час ленчу. Крістофер і Евіс тактовно залишили Філіппа і Тоню самих, але обидві пари просиділи в сусідстві на носі весь день. Власне, капітан був єдиним членом екіпажу, що втішався красою цього похмурого вітряного дня; інші ж були зайняті тим, що дивились одне на одного чи самі на себе».

Роджер широко всміхнувся.

— Мені самому це місце сподобалося, — сказав він і читав далі:

«Десь після п'ятої «Сирена» досягла того місця, де було призначене побачення з Яном, і одразу виникла дискусія, як нам бути з обідом. Всі зголодніли після ленчу на швидкокоруч, тож було ухвалено проплисти до Роксгему, пообідати там у трактирі й повернутися вчасно назад, щоб зустріти нашого ветерана. Ми так і зробили. Непогано пообідавши в Роксгемі, ми повернулися і стали на якір півгодини перед тим, як Ян добрався до Солгавзу. Він, звичайно ж, запізнився; а втім, він завжди був розтелепою. Капітан вибачив йому».

— Ну, негідник же ж ти, Роджере! — вигукнув я, сміючись.

«Капітан вибачив йому, і ми провели вечір за коктейлем, розмовами. Був випитий тост за здоров'я Крістофера (слід зазначити, що, коли ми зійшли на берег у Роксгемі, на Крістофера вже чекав лист, в якому повідомлялося, що його чекає посада в Маляї), і після того, як Філіпп і Тоня ще раз продемонстрували в усіх на очах свою глибоку прихильність одне до одного (а трималися вони так, неначе ніщо на світі не могло й не може їх розлучити), всі розійшлися спати».

— Ну, як? — спитав Роджер з нотками торжества в голосі.

— Чудово, — відказав я цілком щиро, бо не сподівався, що запис буде таким коротким.

— Для мене вести судновий журнал — справжня насолода, — не вмовкав Роджер. — Просто таки насолода. Я завжди з задоволенням сідаю за нього.

— Не маю сумніву щодо цього, — сказав я.

— А тепер піду сховаю його. У мене так запроваджено: для кожної речі — своє місце. Інакше я не можу, — казав Роджер, скидаючи свої гумові тапочки. — А потім — на боковеньку.

— Згода, — відповів я. — А де ж ти тримасш журнал?

— Там, де йому й належить бути — під лядою кормового люка. Там є спеціальна полицка.

Він навшпиньках рушив до виходу з каюти.

Я швидко роздягнувся і незграбно напивав на себе ковдри, коли він повернувся.

— Ого! — сказав він голосно й пирснув від сміху. — А ти швидко влаштувався. Але боюся, що вночі тобі сьогодні не спатиметься. Поки до цього ліжка звикнеш, то воно буде тобі надто твердим.

Я повернувся обличчям до стіни і пробурмотів: »На добраніч«. Кілька хвилин Роджер ще шародів чимось, потім задоволено рохнув, лягаючи на ліжку, і загасив лампу. Я відразу відчув, що яхтовий тапчан — річ вельми некомфортна. Мені заболіла клубова кістка. Я пробував влаштуватися зручніше, але це тільки погіршило справу, тим більше, що від кожного мого руху в каюті, як мені здавалось, ставало дедалі душніше. Тож я примирився з невігодою, відмовився від надії заснути швидко й легко, і поринув у думки, що не відзначалися особливою послідовністю.

Важке дихання Роджера раз-у-раз долидало до моїх вух із ритмічністю, що дратувала мене, відганяючи й без того далекий сон. Я обурено згадував, як Роджер наполягав, щоб почитати мені судовий журнал — саме тоді, коли мені нічого не хотілося так, як лягти в постіль; тепер він спав, а я мучився, лежачи з широко розплющеними очима. І якою ж типовою для Роджера була ця історія з судовим журналом! Він увесь у ньому: величає себе »капітаном«, пускає шпильки на адресу Тоні та інших, не може подарувати Уільямові того, що він звик мати на все свою думку. А втім, широкі кажучи, галасливість і незлобна хвалькуватість мого приятеля були мені навіть до вподоби; спогади про часи, проведені разом із Роджером в Італії та інших місцях, промайнули в моїй уяві.

Коли я прокинувся наступного ранку, то минуло кілька секунд, поки я усвідомив собі, переборюючи дрімоту, що червона пляма на протилежному кінці каюти — це Роджер у піжамах. Він саме почав одягатися. Побачивши, що я ворущуся на своїм тапчані, він звернувся до мене з цілком недоречним запитанням:

— Ти не спиш?

У відповідь я буркнув щось невиразне, що означало: розумій, як хочеш.

— Тобі ще нема чого вставати, — сказав Роджер. Його голос, і так завжди гучний, прогрімів цього разу, як ерихонська труба, розігнавши рештки мого сну. — Адже тепер тільки восьма година.

Я застогнав, а Роджер додав:

— Я сам поведу яхту до Горнінгу. Я ж казав тобі вчора ввечері. Там ми й поспідаємо, а покищо — ви всі можете ще трохи поспати.

Він одягнув безрукавку і флянелевий спортовий костюм та босоніж почалапав геть із кабіни. Потім я почув, як рипить канат — це він ставив

вітрило, — а далі хляпання ніг по палубі й брязкіт якірного ланцюга, і нарешті вода ласкаво захлюпотіла об борти — яхта відчалила. Я лежав нерухомо й ледь чутне плюскотіння знову заколисувало мене.

О пів на дев'яту я, вирішив, що годі вже лежати, підвівся і вийшов на палубу через носовий люк. Ранок був ясний і тихий. У повітрі зовсім не відчувалося холоду, хоч небо було чистим, без жодної хмаринки. Легкий західній бриз надував велике вітрило нашої яхти. На обидвох берегах густою стіною стояв високий зелений очерет, але де-не-де поміж заростями поблискувала й вода, коли соняшний промінь відбивався від її поверхні.

На душі в мене було якось особливо легко — таке заспокоєння може викликати, на мою думку, лише безмежний краєвид плоскої рівнини.

Я гукнув до Роджера, якого не бачив, бо дах каюти височів між мною і колодязем*:

— Чудовий день сьогодні, Роджере!

Він саме вів яхту закрутом річки коло Солгавз-Бровд, і тому якусь секунду нічого не відповідав. Потім, коли ми вийшли із закруту й попрямували вперед, я почув у відповідь якусь веселу фразу. Я посидів ще трохи, а потім раптом подумав, що підстаркуватому джентлменові не личить розважатися в одній піжамі прохолодного вересневого ранку; отже, я повернувся до каюти, взяв рушник і пішов до вмивальника, що стояв під люком. Вмиваючись, я прислухався до голосів, що долинали з інших кают; втім, єдина фраза, яку я розібрав, було хрипке: «Доброго ранку, любий!», а ця фраза могла належати, безперечно, тільки Тоні.

Потім над палубою гучно розляглася мелодія «Лісового царя». Коли музика скінчилася, бадьорий голос промовив щось по-німецьки і залунали вступні акорди «Форелі». Я згадав, що керівники тевтонського радіо твердо дотримуються думки, що хатні господині, миючи посуд після сніданку, обов'язково повинні слухати гарну музику.

Повернувшись до своєї кабіни, я швиденько одягнув старий костюм і відчинив внутрішні двері каюти, щоб послухати.

Я відразу побачив Тоню — вона стояла, прихилившись до дверей середньої каюти. Перед сном вона, очевидно, одягалася з тією самою старанністю, що й уранці; біла шовкова піжама з чорним поясом підкреслювали її таємничу привабливість не менше, ніж зелена сукня, що була на ній учора. Я посміхнувся про себе, відзначивши, що губи дівчини вже були пофарбовані — ще перед сніданком.

— Гелло, Яне! — звернулася вона до мене. — Я називатиму вас Ян, добре? Заходьте, послухайте радіоприймача, — вона вказала кудись усе-редину своєї каюти. — Ми вмикаємо його щоранку, щоб люди, вмиваючись, могли втішатися музикою.

— Дивна звичка, — сказав я.

— Нічого дивного. Головною метою ідеального життя є прокидатися і одягатися якомога повільніше. Ну, і, крім того, ми ж не можемо вмиватися всі разом — на яхті є лише три вмивальники, як вам відомо.

---

* Колодязь — заглиблена частина палуби, з якої керують підйомною (румпелем).

Вона розтягувала слова своїм хрипким грудним голосом, і очі її в тьмяному світлі каюти були різноколірними — одне каре, друге — сіро-блакитне.

Я помахав рукою Евіс, чия темна голівка на мить з'явилася у дверях її каюти, потім ми з Тонею увійшли до середньої каюти, яку вночі займали Уільям і Крістофер; очевидно, о дев'ятій годині вона перетворювалася на своєрідний музичний салон. Радіоприймач гримів просто таки оглушливо. Крістофер був самий. Одягнений у розкішну піжаму того самого кольору, що і його засмагла шкіра, він лежав на своїм тапчані і писав листа. Коли ми ввійшли, він весело посміхнувся до нас:

— Привіт, друзі! Якщо хочете оцінити красу цієї музики, то робіть це краще на відстані.

— Можеш уважати наш прихід офіційною візитом. Музика — тільки привід. Насправді ж ми прийшли помилуватися твєю чудовою піжамою, Крістофере, — сказала Тоня, скоса поглядаючи на нього.

— А де решта? — спитав я.

— Уільям вмивається, — відповів Крістофер.

— А Евіс ніколи не з'являється, не причепурившись спершу до кінчиків нігтів. Вранці я завжди лишаю її в каюті — не можу дочекатися. Вона просиджує перед дзеркалом дослівно годинами. — Мені здавалося, що в голосі Тоні бриніли злосливі нотки. А вона вела далі: — Що ж до Філіппа, то це ліниве поросля не вилазить із постелі. Я щодня заходжу до нього й кажу »Доброго ранку«, а він тільки перевертається на другий бік і сопе собі далі.

— Ах, то ти так зображуєш мене, бісеня? — просичав Філіпп, несподівано з'явившись у каюті. Він обняв Тоню за плечі. — Отже, я такий, так?

Він також був у піжамі, але волосся його було бездоганно зачесане, немов він щойно зібрався на танці.

Я присів на краєчок Крістоферового тапчана, щоб бути якомога далі від радіоприймача, що стояв на нічному столику коло подушки Уільяма. Філіпп сів напроти мене, на Уільямовий тапчан і, під приводом того, що каюта незабаром заповниться народом, посадив Тоню собі на коліна. Довгою тонкою рукою вона обняла його за шийку і хрипко промовила:

— Хитрун-плазун.

Сказати правду, такого химерного любовного прізвиська я не чув ніколи в житті.

Крістофер спостерігав їх кілька хвилин з якоюсь зачудованою кривою посмішкою, а потім повернувся до свого листа.

За хвилину-дві увійшов Уільям у халаті; він коротко кинув »Доброго ранку« і сів у головах свого тапчана. Запаливши люльку, сидів мовчки, не звертаючи ніякої уваги на пестоці, якими обмінювалися Філіпп і Тоня на відстані якогось фута від нього.

Крістофер вклав списаний папірець у конверт, заклеїв його і вийшов, сказавши: »Піду вмийся«. Уільям спокійно курих. Тоня грайливо поцілувала Філіппа в щоку й подивилася на мене:

— У вас змуджений вигляд, Яне. Чи не захотілося б вам, щоб хто-небудь пестив і вас?

— Тільки не перед сніданком, — відповів я. — Коли я був молодим і займався такими речами, в мене було одне золоте правило: ніколи не піддавайся коханню, не поснідавши.

— Ви ніколи не були закохані, — зневажливо сказала Тоня.

— Ет, зірки ж вам знати, — відповів я, і згадав про один вечір у своєму житті, коли я був на двадцять років молодший. Але саме в цю мить повернувся Крістофер, обірвавши свою появою мою сентиментальну подорож у минуле, і я спитав його: — Як ви гадаєте, Крістофере, чи був я коли-небудь закоханий? У вашому віці?

Він посміхнувся, як мені здавалося, трошки гірко.

— Сподіваюсь, ні. Так було б краще для вас, — сказав він, а потім, немов відповідаючи на якусь свою потаємну думку, додав: — А втім, не знаю. Може, кохання й справді варте того...

— Авжеж, варте, — почувся придушений голос Філіппа (Тоня все ще тримала його в своїх обіймах). Крістофер засміявся і попросив мене трохи пошунуватись. — Хочеться хоч на деякий час сховатись од цієї диявольської машини, — сказав він, показуючи на радіоприймач.

Коли він сів, до каюти граціозною ходою увійшла Евіс, елегантна й чарівна, єдина людина з усієї компанії, крім мене, одягнена повністю. Вона спокійно привіталася з нами всіма, неголосно сказала Крістоферові: »Доброго ранку, любий«, і сіла напроти Уільяма коло моєї стінки.

— А навіщо нам взагалі ота музика? — жалібно спитав Філіпп. — Вона надто гучна. А ми чомусь щоразу збираємося тут і слухаємо її.

— Та це ж традиція, юначе, — раптом різко кинув Уільям. — Як, скажімо, перука в суді чи навчання у приватній школі. Коли щось зроблено двічі, то чому не робити б це ввесь час?

— Ну-ну, Уільяме, ти просто намагася тепер бачити все в темнуватому світлі, — зауважила Тоня. — Але з роками це минеться, і ти подобришаєш.

Вона затиснула в губах цигарку й спитала:

— Чи є в кого-небудь сірник для моєї цигарки? У Філіппа ніколи не буває. Може, в тебе є, Уільяме? А в тебе, Крістофере?

Крістофер вийняв із кишені коробку сірників і кинув їх Тоні. Коробка впала на підлогу.

— Ніякої тобі ввічливості перед сніданком, — пробурмотіла Тоня, підводячись із колін Філіппа і підіймаючи сірники. — Нема того, щоб підніс мені вогник.

— Він завжди поводитьсь так до десятої години вранці, — сказала Евіс.

— Відні створіння ці чоловіки, — зітхнула Тоня. — Але я все ж піду причепурюся: хай мій вигляд справляє їм приємність, хоч вони на неї й не заслуговують.

Вона повільно вийшла і Філіпп, глибоко зітхнувши, прихилився до стінки в своєму кутку.

— Незвичайно приваблива молода жінка, — зауважив я.

— Я радий, що ви такої думки про неї. Ви чудовий дідуган, Яне.

З хвилину чи дві ми сиділи мовчки, слухаючи »Ферборгенгайт«. Потім Філіпп підвівся:

— Власне, мені також не завадило б піти привести себе в порядок, — сказав він. — Ну, й нудне ж це зайняття; от візьму коли-небудь і зовсім покину вмиватися і відпущу собі бороду медового кольору.

— Навряд чи в тебе виросла б борода, — подражнив його Крістофер, але Філіпп був уже за порогом.

Уільям розпростав ноги:

— Нам із Крістофером слід було б одягти щонебудь на себе. Не можна ж увесь день ходити в піжами, — сказав він.

Евіс ледь помітно посміхнулася і запропонувала мені вийти на палубу, щоб дати можливість Крістоферові та Уільямові переодягнутися.

Я охоче погодився; мені вже набридло сидіти в задушливій каюті, а від музики аж дзвеніло у вухах. Слідом за Евіс я вийшов на палубу через носовий люк (хай дарує мені Господь — поки ми підіймалися наверх, я милувався її гарними стрункими ніжками) і, на мить зупинившись, ми озирнулися довкола. Яхта так плавно ковзала по воді між мовчазними болотами, що, здавалося, час завмер і зупинився.

Потім ми рушили вниз, у колодязь, побалакати з Роджером. Раптом Евіс схопила мене за руку і потягла за собою, бігцем долаючи кілька кроків, що відділяли нас від румпеля. Я біг за нею, охоплений раптовим страхом. Коли я порівнявся з нею, вона притиснулася обличчям до мого плеча й тремтячим пальцем показала вниз. Я зазирнув у колодязь і побачив тонку цівку темної крові, а потім Роджера й здригнувся.

Бо нашу охтою керував мрець.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ

Я ПРОПОНУЮ ЩЕ ОДИН ЗЛОЧИН

Видовище було страхітливе. Як усім людям мого покоління, мені траплялося бачити різні види насильницької смерті. Деякі з цих спогадів стоять у мене перед очима, поки житиму. Я побував на полі в Іпрі через кілька днів після газової атаки. Ще жахливіше було в Дабліні в 1916 році — там трупи лежали на вулиці, немов розкидані в якомусь химерному порядку злобним блазнем: притулений до стіни труп хлопчика з роззявленим ротом і здивованим обличчям, а за кілька кроків — товста, рум'яна жінка, лежала впоперед перекинутої дитячої коляски, з якої на брук струмком лилася віскі.

Але мертвий Роджер був страшнішим за все, що мені доводилось бачити. Він сидів, прихилившись спиною до спинки колодязя, затиснувши румпель між тілом і вигнутою рукою. Мов зчарований, втупився я в ту чорну дірку на Роджеровій сорочці й тоненьку цівочку, що струмувала по тілі. Кілька хвилин я не міг відвести очей від рани. Коли ж примусив себе, нарешті, глянути на обличчя Роджера, то відчув невимовний жаль: на устах його застигла щаслива добродушна посмішка, якою небіжчик завжди зустрічав друзів.

Евіс тремтіла, притиснувшись до мого плеча. Раптом вона пронизливо засміялася, і мені здавалося, що сміх цей злетів з уст мертвого Роджера.

— Яне, — сказала вона, насилу вимовляючи слова, — Яне, це ж нісенітниця! Таке просто не могло трапитись!

Якусь мить її надломлений голос бринів у моїх вухах, а потім у мене теж виникнуло почуття, ніби я бачив нереальний гидкий жарт; однак я спробував узяти себе в руки.

— На жаль, це реальність, люба. Краще покличмо всіх.

— Уільяме! — гукнув я. — Ідть-но швидше сюди. Сталось щось вельми неприємне.

Я навіть не посміхнувся, помітивши, що вжив такого безглузкого й невідповідного в цій ситуації вислову.

Уільям, голий до пояса, вискочив крізь люк у кормовій частині судна. Він стрибнув у колодязь, і, окинувши поглядом Роджера, сказав:

— Мертвий.

І хоча я вже це сам знав, слово пролунало немов похоронний дзвін.

— І вже нічого не можна зробити? — спитав я.

Уільям щось буркнув.

— Куля влучила прямо в серце, — сказав він з холодною професійною категоричністю. — Поклич усіх, Евіс. Треба поставити яхту на якір.

Він спокійно взяв на себе ролю командира.

Я покликав саме Уільяма, бо підсвідомо зрозумів, що це єдина серед нас людина дії, власне, без дії він не може існувати. Він вивільнив румпель з-під мертвої Роджерової руки, опустив вітрило і почав управляти судном з усією ж упевненістю, з якою звичайно виконував будь-яку роботу.

Крістофер і Філіпп піднялися на палубу разом.

— Роджер мертвий, — просто сказав Уільям. — Треба негайно поставити яхту на якір. Ідть обидва на ніс і будьте напоготові.

— Мертвий? — перепитав Крістофер.

У Філіппа побіліли губи, він якусь мить стояв мовчки, нерухомо, потім йому, очевидно, вдалося себе взяти в руки.

— Це серйозно, чи... — його голос злегка тремтів.

— Іди на ніс і не базікай, — суворо обірвав його Уільям, і Філіпп мовчки скорився.

Поки Уільям вибирав місце, щоб пришвартувати яхту, на кормі, де з багром у руці стояв я, з'явилась Тоня.

— Роджера вбито, — стиха мовив я.

— Я й сама бачу, — відповіла вона дуже хрипким голосом, а її підмалювані уста якось потворно скривилися.

Незабаром Уільям побачив серед безкрайого очерету клаптик суходолу і скерував до нього яхту. У напруженому мовчанні ми пришвартували її і згорнули вітрило.

Потім Уільям діловито сказав:

— Його краще залишити тут, — і він вказав на тіло, — але треба прикрити тентом, бо якщо ми не зробимо цього, люди, що йтимуть берегом, можуть поцікавитись, чому це в нас на палубі лежить труп.

Я помітив, що Евіс здригнулася від цих бездушних слів (мене й самого покоробив тон Уільяма), але прикрити тіло тентом було куди важливіше, ніж звертати увагу на вишуканість поведінки.

За кілька хвилин, коли для стороннього ока яхта набрала вигляду звичайного судна, підготовленого до нічної стоянки, Уільям сказав:

— Гаразд. Тепер у нас є трохи часу. Ходім до великої каюти, поговоримо.

Дорогою він додав:

— Я на хвилину зайду до себе, вдягну сорочку. А ви, покищо, розміщуйтесь там.

Ми посідали в центральній каюті, за мовчазною згодою залишивши місце в глибині її для Уільяма. Я сів праворуч від цього місця, Крістофер — ліворуч. Філіпп і Тоня сиділи ліворуч, поряд із Крістофером, а поряд зі мною вместилися Евіс, спершись підборіддям на руки. Вигляд у неї був страшний — здавалось, вона от-от знепритомніє; дівчина навіть не помічала занепокоєних поглядів Крістофера. Ми всі мовчали, чекаючи на Уільяма. Я дивився на порожнє місце і моє серце болісно стискалося.

Нарешті Уільям увійшов до каюти і сів. Він запалив цигарку і я помітив, що його пальці зовсім не тремтять. Він почав:

— Всі ви знаєте, що сталося. Десь протягом останньої півгодини Роджера вбито.

— А це таки вбивство? — спитав Крістофер.

— Оскільки там немає і сліду револьвера, то його, очевидно, кинули за борт, — сказав Уільям. — А не дуже-то легко вистрілити собі прямиєнько в серце, а потім кинути за борт револьвер.

Крістофер погодився, і Уільям повів далі:

— Цілком ясно, що Роджера вбито десь на протязі останньої півгодини.

— Звідки ви так точно визначаєте час? — на мене справила велике враження його впевненість. — *Rigor mortis*?*

— Цей процес ще не встиг розпочатися. І, взагалі, лише дурні та шахраї покладаються на такі ознаки. Труп дерев'яніє залежно від безлічі різноманітних факторів; один із них, скажімо, є в тому, чи людина перед смертю виконувала якісь фізичні вправи. — В голосі Уільяма бриніла зневага. — Ні, я вважаю півгодини крайнім часом просто тому, що мрець не може керувати стерном. А хоч я і не знаю цієї ріки, але готовий і закластися, що до найближчого закруту звідси десять хвилин ходу.

— Це можна легко перевірити, — сказав я. — Тепер 9.40, а ми з Евіс вийшли на палубу десь о 9.25.

— Таким чином, вбивство сталося не раніше, ніж о 9.15, — швидко сказав Уільям. — Все ясно, Роджера вбито між 9.15 і 9.25...

Він трохи помовчав, а тоді додав твердим, спокійним голосом:

— Це зробив хтось із шести присутніх тепер у тій каюті.

Моє серце закалатало. Поряд охнула — майже зойкнула — Евіс. Філіпп спробував було запротестувати, але Уільям примусив його замовкнути.

— Не будь дитиною, Філіппе — сказав він. — Невже ти гадаєш, що хтось підплив до яхти, влучним пострілом вбив Роджера і поплив назад, —

*) Закостеніння трупа.

так би мовити, виконавши ранкову фіззарядку? Звідки б цей убивця міг знати, що на палубі нікого, крім Роджера, не буде?

Мене пройняв мороз. Певно, в цю мить, дивлячись на своїх сусідів, кожен із нас відчував тривогу і страх. Я особисто сушив собі голову над тим, хто ж міг це зробити, бо, попри всі свої емоції, я розумів, що Уїльям має слухність.

А спокійний голос Уїльяма безжалісно вів далі:

— Роджера вбито пострілом зблизька. На сорочці виразно видні сліди пороху. Чи ж можна припустити, що якийсь незнайомець виліз на яхту, сунув Роджерові під ніс револьвер і вистрілив у нього?

— Так, ви маєте слухність, Уїльяме. — Я не соромлюсь визнати, що в мене перехопило подих, коли я сказав: — Ви, безперечно, маєте слухність, Уїльяме.

Трохи повагавшись ствердно кивнув головою Крістофер. В блакитних очах Філіппа застиг подив. Тоня вийняла маленьке дзеркальце, старанно підмалювала брови і мовила своїм низьким, горловим голосом:

— Ну, гаразд. В такому разі, хто ж із нас це зробив?

Уїльям сухо засміявся:

— Боюся, що той чи та, хто це зробив, добровільно не зголоситься.

І саме тут я висунув пропозицію, яка хоч і була нелогічною, неетичною і безглуздою, але могла б забезпечити — я й досі так вважаю — єдиний розумний вихід із того жахливого становища, в якому ми опинилися.

— Послухайте, — сказав я, — мені на тридцять років більше, ніж будь-кому з вас і, якщо дозволите, я висловлю свою думку з приводу цієї історії. Всі ми — друзі, і гадаю, що всім нам хотілося б уладнати цю справу так, щоб обійшлося без нових жертв. Роджер мертвий, і якщо ми пошлемо на смерть ще когось, то ні нам, ані Роджерові від цього легше не стане. Простити тому, хто убив його, звичайно, не можна. Але, якщо я не можу простити вбивцеві, то це зовсім не означає, що я хочу побачити, як його (тут мені довелося додати «чи її») поведуть на шибеницю. Я не поділяю фарисейської теорії про відплату і вважаю, що досить із нас і однієї смерті. Тож я пропоную, щоб ми (якщо вбивця зараз признається) передусім влаштували все так, ніби Роджер сам заподіяв собі смерть, а потім заприсяглися, що в майбутньому про правду не дізнається жодна жива душа. Все це, звичайно, ми зробимо з умовою, що той, хто вчинив злочин, назавжди піде з нашого товариства і більше ніколи не повернеться до нас.

На мить запала мовчанка. Її порушив Уїльям, сказавши з незвичайною для нього теплотою в голосі:

— Яне, ви запропонували те, чого я ніколи не відважився б запропонувати.

— Ну, що, згодні заприсягтися? — спитав я присутніх.

У каюті панувала мертва тиша. Хто признається? Хто признається? Моє серце шалено калатало, на лобі виступив холодний піт. Нарешті, я насилу вимовив:

— Я прошу, щоб кожен пообіцяв мовчати про те, що б тут не з'ясувалося. Ніхто не відповів.

— Тоді розпочнемо, — сказав я, — насамперед я поклянуся сам: »Поки живу, я не повторю ніде жодного слова, з визнання, зробленого тут одним із нас«. Якщо хтось не хоче давати такої обіцянки, хай скаже одразу.

Всі мовчали.

— Виходить, ви згодні. Ну, тоді я обіду каюту і проситиму кожного повторити клятву або... зізнатись.

Тремтячим пальцем я показав у протилежний бік каюти.

— Почнемо з Тоні, — сказав я. — Тоню, ви обіцяєте мовчати?

Виблизкуючи то сірими, то коричневими іскорками, очі дівчини зустріли мій погляд, і я раптом побачив, яке вольове в неї обличчя.

— Авжеж, мовчатиму, — мовила вона байдуже. — Невже ви сумнівалися?

Було чути як хтось стиха зітхнув. »Отже, Тоня вже поза підозрою«, майнула думка в мене і, немов у гарячці, я став опитувати далі.

— А ви, Філіппе? — спитав я голосно.

На мить він, здавалось, обм'як. Я побачив, що Тоня обернулася і занепокоєно дивиться на нього. Тоді Філіпп здвигнув плечима і, слабо посміхнувшись, відповів:

— Мовчатиму.

Тоня схопила його за руку, але тепер я вже не звертав на них уваги. »Хто ж із решти? Крістофер, Уїльям чи Евіс?« — запитував я себе.

— Крістофере, чи обіцяєте ви додержувати таємниці?

— Авжеж, — спокійно відповів він.

Його худе засмагле обличчя було суворе й насуплене.

Таким чином, троє вже обіцяли мовчати. Хто ж зізнається у злочині? Уїльям чи Евіс? Напевне, не Уїльям. Намагаючись подолати хвилювання, я подивився на його розумне обличчя. Однією рукою він, як завжди, потирав своє прямокутне підборіддя. Очі його зустрілися з моїми, коли я спитав:

— Ви обіцяєте, Уїльяме?

— Так, обіцяю, — сказав він. Якусь частину секунди голос його звучав напрочуд твердо. Значення цих двох сказаних ним слів поволі проникло в мою свідомість. Я так міцно стиснув кулаки, що нігті вп'ялися в долоні. В каюті щось зашаруділо.

Я з острахом повернувся до Евіс, що сиділа ліворуч. Вона вже не ридала, але все ще сиділа, закривши обличчя руками. Невже Евіс? Лише одна вона могла тепер зізнатися. У мене тремтіли коліна і шалено пульсувала жилка на шиї.

Евіс? — прошепотів я.

Коли вона підняла зрошене сльозами обличчя, всі присутні подалися вперед.

— Я обіцяю мовчати, — сказала вона і додала з гіркою іронією: — Але, це вже не має значення, правда?

Напруження спало. З невимовним полегшенням я заплющив очі й почув, як у кутку хрипко засміялася Тоня, враз розрядивши гнітючу атмосферу. Хвилину тому ми дивилися одне на одного зі страхом, надією і підозрою,

намагаючись угадати в одному з приятелів убивцю. Всі урочисто пообіцяли, що вічно додержуватимуть таємниці, — і от виявилось, що нам, власне, нема чого додержувати. За мить усі вибухнули сміхом. Почасти він був викликаний нервовим напруженням останніх кількох хвилин, а почасти — тим, що всі відчули величезне полегшення. Особисто я не виправдовую нашої реакції, але вважаю, що її можна зрозуміти.

Уїльям опанував себе першим.

— І все ж, хтось із нас це зробив, — суворо сказав він. — Ми повинні вирішити, що робити далі.

Крістофер постукав ногою по підлозі.

— Очевидно, треба когось сповістити, — сказав він.

Філіпп повільно хитнув головою.

— Якщо цей ідіот не зізнається, то ми вже нічим не зможемо йому допомогти. В усякому разі, така моя думка, — нерішуче додав він.

Тут втрутився Уїльям:

— Нам залишається тільки повідомити поліцію.

Я зробив останню спробу.

— І все ж мені здається, що ми надто легко погоджуємося на те, щоб бути всім гуртом замішаними в справі вбивства, — сказав я. — Чи розумієте ви, що таке слідство, які це муки?

— Напевно, це буде пекло для кожного знає, — мовила гірко Тоня.

— Нічого не вдієш, — голос Уїльяма звучав суворо. — Треба негайно повідомити поліцію. Сподіваюсь, що рано чи пізно, одного чи одну з нас буде визнано винним і його (чи її) задушать на шибениці.

Займенник «її», який завжди смішив мене, коли я читав закони й постанови, прозвучав тепер дуже бридко, бо я відчув, як поруч зіщулилася Евіс.

Знову запанувала мовчанка. Атмосфера цієї каюти з низькою стелею ставала дедалі більш задушливою і гнітючою. Звідусіль на нас насувався страх, що народжується в темряві непевності. Евіс почала тихо плакати. За мить знову пролунав голос Уїльяма:

— Все. Більше нам нема про що розмовляти. Я викличу поліцію.

— Чи не краще було б подзвонити до Норвічу і запросити сюди якогось небудь поліцейського чиновника? — запропонував Крістофер. — Бо, якщо нам дістанеться перший-ліпший охоронець порядку з теперішніх сіл, нам доведеться кілька годин втовкмачувати йому, що тут скоїлося.

— Гарзд, — сказав Уїльям. — Ми з Крістофером і Яном попливемо на ялику до Горнінгу і подзвонимо звідси до Норвічу. Хрістофер із Яном потрібні мені як веслярі, і, крім того, вони пильнуватимуть, щоб ніхто з нас не втік. Не слід забувати, що всі ми тепер перебуваємо під підозрою.

— Звичайно, — сказав я.

— Це означас, — замислено промовив Крістофер, — що поліція захоче встановити за нами нагляд. Де ж ми в такому разі ночуватимемо? Адже на яхті ми спати не можемо.

— Це справді проблема, — погодився Уїльям.

— Найкраще було б знайти десь готель, — запропонувала Тоня, звертаючись до Уїльяма.

— Якось незручно. Люди витріщатимуться на нас — мовляв, серед нас є вбивця... — відказав той.

— У мене є ідея, — втрутився Крістофер. Один мій приятель є власником великої вілли, що стоїть по той бік Поттер-Гайгеу. Я певен, що він дозволить нам жити там стільки, скільки ми забажаємо. Ми всі вмістимося, хоч деяких незручностей нам, звичайно, не уникнути.

— Особливо, якщо доведеться ще поставити полісмена на дверях, — засміялася Тоня. — Філіппе, любий, май на увазі, що полісмени — це моя слабкість.

— Чудово, — сказав Уільям. — Якщо тобі вдасться домовитися, то це буде найкращим розв'язанням проблеми. Там ми і чекатимемо, доки поліція не зробить своєї справи.

— Тоді треба вже сьогодні перебраться до вілли, — погодився і я.

— Стривайте, є ще одна річ, — промовив Уільям, потираючи підборіддя. — Ми житимемо всі разом в атмосфері, сповненій взаємних підозрінь, весь час дратуватимемо одне одного. Постає питання: Яку лінію поведінки нам брати?

— Ми повинні поводитись так, ніби нічого не трапилось, — сказала Тоня.

— Хіба це можливе? Адже, кінець-кінцем, щось таки трапилось, — заперечив Крістофер. — Ми можемо лише намагатися і надалі поводитися так, як досі. Але чим скоріше справа з'ясується, тим краще.

— Я мав на увазі, чи будемо ми шпигувати одне за одним, намагаючись з'ясувати, хто вбивця? — нетерпляче пояснив Уільям.

— Нізащо! — запротестував Філіпп. — Хіба ж ми полісмени?

— З другого боку, — твердо сказав Уільям, — ця звичка вбивати може стати заразливою. А роля кролика, на якого полює мисливець, мені зовсім не до вподоби.

— Єдиний розумний вихід: поводитись якомога нормальніше, — запропонував я, але, оскільки ці слова навіть для мене звучали не дуже переконливо, я поспішив додати: — Не можна ж заздалегідь встановити точний критерій поведінки.

— Він має рацію, — погодився Уільям і завершив дискусію, сказавши: — На цьому закінчимо. А зараз їдемо повідомити поліцію і домовитись про віллу.

Уільям з Крістофером вийшли з каюти і через носовий люк піднялися на палубу, що блищала на фоні освітленої сонцем ріки; їм зручніше було б, звичайно, скористатися кормовим люком, але тоді довелося б пройти повз місце, прикрите зеленим парусиновим тентом... Тримаючись за руки, слідом за ними вийшли Тоня і Філіпп. Я вже теж був коло дверей, коли раптом почув тихий голос Евіс:

— Заждіть, Яне!

— В чому річ, любя? — спитав я, обернувшись до неї. На її обличчя жаль було дивитись: ця витончена краса потопала в сльозах.

— Вони подумують, що це зробила я. Впевнена, що подумують.

Я поклав руку їй на плечі.

— Ну, годі, дурненька, — сказав я якомога суворіше. — З якої речі їм так думати?

— Інакше й бути не може. Вони неодмінно так подумують. Хіба ви не знаєте, що після смерти Роджера я залишилася єдиною спадкоємницею всіх грошей його дядька? Яне, вони напевне прийдуть до висновку, що це зробила я. Мене повісять...

— Та ніколи в світі. Це абсолютно неможливо, — вигукнув я, намагаючись утішити дівчину.

— Повісять, — повторила всна тремтячим голосом, — Яне, ви мусите довести, що я цього не робила, що це зробив хтось інший. Яне, ви мусите довести це.

Почуття безпорадності охопило мене. Я готовий припустити, що в певних речах не поступаюся розумом перед іншими людьми. У мене добре розвинена спостережливість і пам'ять на деталі, але я абсолютно не здатний розв'язувати загадки. Було ясно, що виконати її прохання мені не під силу. Але як же міг я пояснити це дівчині, яка благально дивилася на мене, ледве стримуючи ридання!

— Зроблю все, що можу, — пробурмотів я. І раптом згадав про того, хто з усіх моїх знайомих не тільки найбільш здатний добитись правди про смерть Роджера, а й зберегти в таємниці все, про що дізнається.

Крім усього, я не міг позбутися почуття страху, думаючи про наслідки, до яких призведе розкриття правди.

— В мене є знайома людина, яка нам може допомогти, — радісно сказав я. — Чи розповідав я вам коли-небудь про свого приятеля на ім'я Фінбов?

— Так, — відповіла вона.

— Я попрошу його розв'язати всю цю загадку. Запрошу його до нас. Не турбуйтеся. А тепер мені треба йти, бо там чекає Уїльям.

Евіс залишилась у каюті наодинці зі своїм розпачем.

Я спустився у ялик, де вже сиділи, похмуро поглядаючи один на одного, Уїльям і Крістофер.

— Веслуватимеш ти, ясно? — крижаним тоном промовив Уїльям до Крістофера.

— Мій дорогий Уїльяме. — відказав Крістофер, — досі ми дозволяли тобі верховодити, але ж ти мусиш зрозуміти, що твоє слово не є для нас законом.

Уїльям сціпив зуби, потім процідив:

— Це тут ні при чому, просто ти веслуєш краще за мене, а нам треба якнайшвидше дістатись до Горнінгу.

— Ну, якщо так, все стає на своє місце, — звигнув плечима Крістофер. — Слід було спочатку пояснити, а потім уже командувати.

Він почав хутко веслувати, скеровуючи човен у бік Горнінгу.

Я жахнувся, побачивши, що нервові напруження вже почало даватися взнаки, що навіть невелика різниця в температурах, розростаючись, уже призводила до сварки. Але ритмічні удари весел заспокоїли мене, я перестав думати про похмуре обличчя Уїльяма і благословляв себе в душі за те, що згадав про Фінбова. Я познайомився з ним після війни в Гонгону. Їздив я туди в справах (тоді я не був ще, звичайно, відставником), а Фінбов

працював там (працює й тепер) урядовим чиновником. В той час він, здається, займав посаду третього заступника міністра колоній чи щось на зразок цього. І хоч був він тоді не зовсім молодою людиною, я відразу відкрив у ньому чудового знавця людської натури.

Чому Фінбов живцем поховав себе на Сході й навіть сидів там, я ніколи, власне, не міг збагнути. В усякому разі, скидалося на те, що він обрав собі таке життя, яке йому було найбільш до вподоби. Фінбов утишався всіма благами життя: смачною їжею, добрим вином, дружньою бесідою. Він читав китайську поезію і грав у крикет, але найбільше захоплювався, мабуть, своєю єдиною справжньою пристрастю — вивченням людських слабостей і дивацтв. Студював він їх на наукових засадах, детально й глибоко. Пам'ятаю, як я здивувався, почувши від нього більше подробиць, ніж я сам знав, про одну мою легковажну любовну пригоду в Китаї.

На початку нашого знайомства я подумав було, що Фінбов вивчає людей виключно заради спортивного інтересу, залишаючись при цьому холодним спостерігачем. Однак, познайомившись із ним ближче, я полюбив його, бо зрозумів, що мій новий приятель — людина доброї, лагідної вдачі, хоч старанно це приховує. Востаннє я бачив Фінбова місяць тому, коли він приїхав до Англії на річну відпустку. Я насмілювався тоді зауважити, що він не такий людиноненависник, як удає з себе. Посміхнувшись, Фінбов відповів, що він значно холодніша людина, ніж я припускаю.

Але незалежно від того, на чиему боці була правда, важко було б знайти людину, здатну краще за нього допомогти мені й Евіс, здатну швидше за нього розкрити гру тих темних сил, які призвели до вбивства Роджера в колі його друзів. Я дякував долі, що прислала Фінбова до Англії саме в той час, коли він був такий потрібний мені.

Крістофер енергійно веслував у бік Горнінгу, а Уільям оглядав червоні кotedжі на березі річки, яка в цьому місці утворювала закрут.

— Якщо не будете заперечувати, я запросив би до нас у віллу одного мого приятеля, — сказав я найбуденнішим тоном.

— Знайшов час виявляти гостинність, — похмуро кинув Уільям і після павзи додав: — А хто він такий?

— Чоловік на ім'я Фінбов, — відказав я.

— Вперше чую таке недоладне прізвище, — засміявся Крістофер. — А хто він такий цей Фінбов?

— Він з Гонконгу. Фінбов нікому не заваджатиме, а навпаки, може навіть стати в пригоді. Буде непогано мати поруч людину, яка не влутана в цю справу і їй завжди можна звіритися. До того ж, мені відомо, що Фінбов добре знається на судовому крутістві.

Я намагався говорити байдужим тоном, що найрозумніше буде, якщо ніхто навіть і не підозріватиме, з якою метою я запрошую Фінбова.

— Ми й самі якось дамо собі раду, — сказав Уільям.

— Я певен, що Фінбов стане нам у пригоді, — наполягав я.

— Ну, то запрошуйте, якщо він вам потрібний, — нечемно відповів Уільям. — Однак мушу зауважити, що мені це якось дивно. А втім... Може, хоч буде четвертий партнер для бриджа, коли Філіппові заманеться цілуватись зі своєю Тонею.

— Я не заперечую, — повторив він. — Про мене, можете запросити весь рід Фінбова.

У Горнінгу Уільям узяв на себе телефонічні переговори з норвільською поліцією. Однак під час розмови в його чіткому, твердому голосі почали звучати нотки роздратування.

— Це Норвільський поліційний відділ? — спитав Уільям.

— Так, а хто говорить?

— Послухайте. З годину тому вбито власника приватної яхти «Сирена» доктора Роджера Мілза.

— Кого?

— Доктора Роджера Мілза.

— Що з ним сталося?

— Його вбито.

— Кого вбито?

— Доктора Роджера Мілза.

— Невже?

Тут терпець Уільяма урвався.

— Мовчіть і слухайте, — сказав він крижаним тоном. — На відстані півмилі від Гордінгу, в бік Роксгему, стоїть яхта «Сирена». На яхті лежить її господар з кулею...

— З чим?

— З кулею! З кулею в серці. Зрозуміло? Мертвий. Негайно пришліть когось.

Після невеликої павзи Уільям обернувся до нас.

— Ну от, нарешті. До нас виїздить чоловік на ім'я Беррелл, сержант поліції, який вестиме справу.

Ми сприйняли повідомлення Уільяма з цілковитим спокоєм, хоча через кілька годин прізвище Беррелла вже викликало в нас зовсім інші емоції.

Потім Крістофер подзвонив своєму приятелеві, і я замилювався тією легкою невимушеністю, з якою він домовився про віллу. Поки мене з'єднали з помешканням Фінбова на Портленд-Плейс, довелось трохи почекати: спершу була зайнята лінія, а потім виявилось, що він ще в ліжку. Крістофер з Уільямом не втерпіли і пішли до ялика. Почувши нарешті дивно спотворений відстанню голос Фінбова, я коротко виклав йому суть справи.

У відповідь почувся спочатку його улюблений вигук: «Он як!», а потім Фінбов сказав:

— Звичайно, приїду.

Його голос чітко пролунав у телефонічній трубці і, присягаюся, ніколи в житті я не чув присмніших слів.

— Я буду на яхті за дві години. До побачення, — сказав на закінчення Фінбов.

Відчуваючи величезне полегшення, я приєднався до Уільяма і Крістофера, що були вже на ялику. Потворна, чорна примара вбивства заваджала мені милуватися сонцем, перед моїми очима поставали то усміхнене

обличчя мертвого Роджера, то Евіс, що плакала в мене в обіймах, але я знав, що вже зробив все, що від мене залежало. За пару годин я все розповім Фінбову і передам йому до рук цю брудну справу.

Коли я вмостився на ялику, Крістофер спитав:

— Ну, приїде ваш приятель?

— Так, — відповів я. — Він охоче погодився, бо, власне, не знав, куди себе діти.

Уільям щось мугикнув і рушив до весел. Крістофер зупинив його.

— Я сам веслуватиму, — сказав він.

— Ти веслував, коли ми пливли сюди, а назад веслуватиму я, — відповів Уільям.

— Треба тебе навчити, що не завжди буває так, як тобі заманеться, — відповів Крістофер. — У цей бік я веслував тому, що ти переконав мене в доцільності цього. А назад я веслуватиму тому, бо мені так подобається.

Уільям щось пробурмотів, і Крістофер мовчки повів ялик назад до яхти. Дорогою я думав (очевидно, так само, як і інші) про те, що, повернувшись на яхту, побачу зелену парусину над колодязем, в якому зовсім недавно сиділа за румпелем весела рум'яна людина. Я дивився на рівну чорну тінь очерету над водою. Навкруги панував мир і спокій.

Невимовна тривога стиснула моє серце. Крістофер, очевидно, думав про те саме.

— Сподіваюсь, — сказав він, піднявши над головою весла, що на яхті більше нічого не скоїлося. Думаю, що Евіс...

— Евіс у цілковитій безпеці, — сухо озвався Уільям.

Але я думав, що добре було б, якби вона була поїхала з нами.

Раптом із боку Горнінгу почувся гуркіт мотора, і я побачив, що прямо на нас із шаленою швидкістю мчить моторовий човен. Він проскочив повз ялик, обдавши нас хвилею, що вирвала з кочета одне весло. Крістофер вилаявся, а ялик закрутився і став бортом до хвилі. За мить я, Крістофер і Уільям опинились у воді, а поруч плавав перекинутий ялик.

Моторовий човен завернув і, зменшивши швидкість, підплив до нас. За кермом сидів чорнявий чоловік з круглим рум'яним обличчям. Він крикнув до нас, навіть не намагаючись виправдатися:

— От дурна історія. Сподіваюсь, ви самі дасте собі раду, правда?

— Авжеж, дамо, клятий ідіоте, — розлючено кинув Уільям. Він підплив до ялика і намагався перевернути його. Крістофер тим часом рятував весла. — Обійдемося без вашої допомоги. Але якого дідька ви тут носитеся на такій швидкості?

— У мене важлива справа. Вельми важлива, — відповів кругловидий. — Я сержант поліції Алоїзіус Беррелл з Норвіцького відділу. Мені доручили розслідувати злочин, який вчинено десь тут неподалік. Я дуже поспішаю, отже, вибирайтеся з води самі.

Моторовий човен помчав проти течії. Так ми вперше зустрілись з Алоїзіусом Берреллом.

(Далі буде)

У ДОЛИНИ ЦАРІВ

»Долина Царів« (Бібан-аль-Мулук) — це неприваблива й нездорова, оповита вічною тишею місцевість, що розкинулася жовтою ковдрою під гарячим синім небом. Єгипетське сонце вливається нещадним промінням у піски, в голі скелі й провалля цього безлюдного й тоскного, немов місячного краєвиду. Проте саме ця місцевість була священною на протязі п'ятисот років, бо тут, починаючи з 1500 року до нової ери, ховали всіх фараонів стародавнього Єгипту.

Перетворені трупи фараонів у мумії лежали у своїх саркофагах у глибоких коридорах гробниць, вирубаних у скелях поколіннями арабів. А біля саркофагів були скарби, що свідчили про величезне багатство й безмежну могутність похованих царів.

Протягом століть гробниці фараонів грабували банди розбійників. Шукаючи золота, вони рилися у піску, спустошували могили і розтягали скарби мертвих фараонів. Коли згодом, через тисячі років, в долину прийшли археологи, вони знайшли в гробницях лише пісок пустелі.

Десятки археологів працювали тут, вони натрапили на декілька цікавих знахідок, проте наприкінці першого десятиріччя нашого століття американський археолог Т. М. Девіс був змушений заявити: »Боюся, що з археологічної точки зору можливості Долини Царів вичерпані«.

Але знайшлося двоє людей, що не повірили в це. Одним із них був лорд Карнарвон, а другим — Говард Картер.

Познайомилися вони завдяки дивному збігові обставин. Лорд Карнарвон не був археологом, він був багатим спортсменом, що — між іншим — захоплювався і античним мистецтвом. До того ж — непоганий мисливець і моряк. Коли з'явилися автомобілі, Карнарвон був третім в Англії, що отримав шоферські права, і через деякий час він попав у автомобільну катастрофу в Німеччині, також одну з перших в Європі. І якби не цей нещасливий випадок, лорд Карнарвон ніколи не зустрівся б з Говардом Картером, і гробниця Тутанхамона, можливо, не була б знайдена й понині. . .

А зустрілись вони ось як. У катастрофі Карнарвоніві ушкоджено легені. Лікарі заборонили йому залишитися на зиму в туманній Англії і порадили виїхати в якусь країну з теплішим і лагіднішим кліматом. Він виїхав і, подорожуючи, відвідав Єгипет. Як всі інші туристи, оглянув визначні місця — піраміди, сфінкса, храми і гробниці. В кав'ярнях і готелях зустрічався з археологами, прислухувався до їхніх розмов, розповідей про розкопки і знахідки. Одним із цих археологів був Говард Картер.

Для Картера археологія була фахом, його батько був відомим художником-анімалістом, і він успадкував від нього хист малювальника, що необхідний археологові. Вісімнадцятирічним юнаком Говард Картер влаштувався на працю в Британському музеї — помічником професора-єгиптолога. Працював так старанно й сумлінно, що професор незабаром узяв його зі собою до Єгипту для продовження розкопок, як свого помічника. Картер вирішив залишитися у Єгипті і за десять років став головним інспектором пам'ятників у Фівах.

Так лорд Карнарвон і єгиптолог Картер утворили спілку, яка позначилася на всьому їхньому дальшому житті. Їм обидвом — Карнарвоні, що фінансував розкопки, і Картерові, що віддав їм усі свої знання і енергію, — судилося зробити найславніше археологічне відкриття і знайти багатющий скарб: золото, дорогоцінне каміння і витвори мистецтва, які оцінювалися на три мільйони фунтів стерлінгів.

В той час, коли Карнарвон і Картер стали партнерами, були розкопані всі гробниці фараонів, за винятком двох. Одною з них була гробниця Тутанхамона, юного фараона, який володів Єгиптом три тисячоліття тому. Саме її хотіли знайти Карнарвон і Картер. Обидва були переконані, що, незалежно від заяв всіляких експертів, ця гробниця чекає свого відкривача десь у розпеченій піщаній Бібан-аль-Мулук.

Проте вони не могли відразу почати розшуки в Долині Царів, бо ця територія «належала» американському археологові Девісові. Минуло ще шість років, аж врешті Девіс відкинув геть лопату і заявив, що — на його думку — всі можливості знайти гробницю вичерпані. Але Карнарвон був іншої думки і з радістю перекупив у Девіса урядову концесію.

Здавалося, що тепер нарешті, створилися усі умови здійснити мрію Карнарвона і Картера. В Долину Царів привезено нові інструменти, в довколишніх селах оголошено про набір робітників, та раптом... Раптом вибухла перша світова війна і всі археологічні роботи в Єгипті припинено.

Аж через три роки, восени 1917 року настала хвилина, коли робітники Карнарвона і Картера вперше встромили лопати в щільний пісок Долини Царів, розпочинаючи тривалу й виснажливу працю. Розпочалися пошуки гробівця Тутанхамона.

Інші археологи хитали головами і посміхалися: Ну, що вони там надумали? Шукати гробницю Тутанхамона? Хіба вони не знають, що її вже давним-давно знайдено?

Більшість експертів справді думала, що яма, яку Девіс розкопав 1906 року, а яка містила в собі різні предмети, позначені іменами Тутанхамона і його дружини, справді була гробницею юного фараона — чи, скоріше, тим, що залишили з гробниці час і розкрадачі могил. Але Картер з Карнарвонем не погоджувалися з тими експертами. Ця яма, на їхню думку, була надто маленька і незначна для місця, де поховано нащадка царського роду.

Протягом наступних п'яти років вони працювали вперто, сезон за сезоном, обливаючись потом під нещадним сонцем, просіваючи тисячі тонн

піску, скопуючи землю сяжень за сяжем, не втрачаючи ні на мить надії, весь час шукаючи ключа, який допоміг би їм розкрити загадку, де знаходиться гробниця Тутанхамона. Але даремно! Їхня мрія вже перетворилася на маніякальну ідею. Кожний новий сезон розпочинався новою надією, а закінчувався черговим гірким розчаруванням. Та не зважаючи на це, Картер і Карнарвон із фанатичною впертістю копали й копали далі. Але наприкінці п'ятого літа навіть невтомні ентузіясти майже ладні були визнати себе переможеними. Майже — але не зовсім.

Того ж літа Карнарвон і Картер нараджувалися в Англії. Карнарвон вівверто заявив партнерові, що витратив стільки часу і грошей на пошуки, що вже не вірить в успіх.

— Може, ми помилилися, — сказав Карнарвон із гіркістю в голосі. — Може, Девіс і всі інші мали рацію. Здається, що розкрадачі могил і археологи справді винесли з тієї долини все, що можна було.

Але Картер не думав здаватися. Він переконливо доводив, що знайдена іншими дослідниками колекція глиняних глеків, наповнених шматками тканини та іншими предметами, що їх стародавні єгиптяни використовували у поховальних процесіях, і позначених печаткою Тутанхамона, неzapеречно свідчила лише про те, що сам фараон лежав похований десь під розжареним піском того немилосердного пекла, в якому вони тяжко працювали протягом останніх п'яти років. Врешті розгорнув перед Карнарвоном карту, на якій була акуратно позначена кожна досліджена ділянка долини. Залишався ще чистим лише невеличкий кусник землі центру Долини Царів, напроти вже розкопаної гробниці фараона Рамсеса VI-го.

— Дивіться, — сказав Картер, ткнувши пальцем у це місце, — тут ми ще не копали. Поки не дослідимо цей трикутник, не маємо права казати, що використали всі можливості.

Завзятість і наполегливість Картера переконали Карнарвона і він погодився на дальші пошуки.

Окрилений Картер повернувся до Єгипту. А через деякий час Карнарвон отримав телеграму, яка примусила і його кинути все й поспішно вирушити до Єгипту:

»Нарешті зробив чудове відкриття в долині; прекрасна гробниця, всі печаті недоторкані; не чіпатиму нічого до вашого приїзду. Поздоровляю«.

Говард Картер почав заключний етап розкопок у Долині Царів 1-го листопада. На невеличкій трикутній ділянці землі напроти гробниці Рамсеса стояли залишки якихось невеличких кам'яних будиночків; тут, очевидно, жили робітники, що збудували цю гробницю. 3-го листопада Картер звелів розібрати ці будиночки. Наступною справою було розчистити землю під ними на глибину трьох футів. І ось уранці 4-го листопада Картер побачив щось таке, що примусило його серце шалено закалатати від хвилювання. Під першим будиночком оголився східець, вирубаний у кам'яній скелі.

Протягом першого дня робітники гарячково працювали, розчищаючи уламки. А п'ятого дня опівдні сумнівів вже не було: Картер натрапив на вхід до досі невідомої гробниці.

Чи могла вона бути вимріяною гробницею Тутанхамона? Картер боявся навіть думати про це. За цим входом могло ховатися що завгодно: і незакінчена гробниця, і гробниця, в якій нікого не ховали. А може, й давно вже сплюндрована могила.

Згоряючи від нетерпіння і хвилювання, він спостерігав, як робітники розчищали прохід. З купи уламків з'являвся східець за східцем. Надвечір робітники заглибилися вниз до дванадцятого східця, і... Картерові перехопило віддих: він побачив верхню частину дверей. Просвердлив у дверях невеликий отвір, крізь який можна було просунути ліхтарик. Заирнувши в отвір, побачив, що прохід за дверима був наповнений камінням і якимись уламками. Отже, за цим проходом могло ховатися будь-що.

Тієї ночі Картер майже не склеїв повік, а наступного ранку насамперед вислав телеграму лордові Карнарвонові в Англію. За два дні прибула відповідь: «Буду в Олександрії 20-го».

Наступні два тижні були найдовшими в Картеровому житті. Єдине, що він тепер міг робити — це чекати, охороняючи дорогоцінну гробницю. Отже, він чекав, на самоті зі своїми думками і мріями, намагаючись угадати, що саме приготувала йому доля — найбільший успіх чи найбільше розчарування у житті?

Карнарвон приїхав 23-го листопада і відразу розпочато очищування проходу.

І ось нарешті настало 26-го листопада 1922 року — «найпрекрасніший день з усіх моїх днів», — як писав потім Картер.

Весь ранок робітники розбирали залишки завалу в проході і, нарешті, опівдні в далекому кінці його оголилися другі двері. Вони були майже точною копією перших — і на них чіткі й виразні печаті Тутанхамона.

Повільно, дуже повільно для тих, хто спостерігав за працею робітників, не беручи в них участі, очищувався підхід до других дверей. Настала вирішальна хвилина. Руками, що ледве слухалися його, Картер продовбував невеличкий отвір у верхньому лівому кутку запечатаних кам'яних дверей. Потім узяв тонку штабку і просунув її у дірку. За дверима була порожнеча, отже, приміщення за ними не було заповнене камінням і сміттям, як прохід, який вони щойно очистили. Картер витягнув залізну штабку назад і почав розширювати дірку. Потім узяв свічку, запалив і підніс до отвору.

»Спершу я нічого не побачив, гаряче повітря вихопилося звідти і мало не загасило вогник свічки, але незабаром, коли мої очі трохи призвичаїлися до темного світла, в глибині кімнати, немов у тумані, почали поступово виринати обриси речей», — згадував він згодом.

Спочатку Картер бачив невиразні форми, потім тіні і, нарешті, перші кольори. Зображення дивних тварин, статуї і золото — золото виблис-

кувало всюди — матеріялізувалися в темряві, що потроху відступала. Інші скупчилися навколо Картера; для них ці хвилини мовчання здавалися вічністю. Нарешті Карнарвонів увірвався терпець і він порушив тишу.

— Чи бачите ви щонебудь? — спитав він.

Картер повільно повернув голову і, намагаючись говорити спокійно, відповів:

— Так. Прекрасні речі.

Отвір розширили ще більше, і тепер інші присутні мали змогу зазирнути в нього. Спрямувавши в середину промені ліхтарів, вони насамперед побачили три високих золочених лежа, вирізьблених у формі химерних чудовиськ, — коли яскраві промені вихопили їх із темряви, чудовиська немовби захитали золотими головами на тлі кам'яної стіни. На лежа були навалені в безладді крісла, скрині, ціла гора визолочених меблів. На мить Картерові стало моторошно, коли крачком ока побачив праворуч дві людські постаті. Він спрямував на них ліхтар. Це були чорні статуї фараонів у золотому вбранні, золотих сандалях, із священною коброю-захисницею на чолі.

Задуха внизу, в кам'яному коридорі, була незносною. Дослівно сім потів зійшло із вкритих кам'яним пилом археологів і робітників, поки вони видовбували прсхід у других дверях. Нарешті крізь отвір могли протиснутися перші дослідники.

Під середнім ложем стояли, поставлені один на одному, двадцять чи тридцять білих дерев'яних ящиків. Картер відчинив кілька з них. Ящики були набиті забальзамованими качками, гусками, окороками. Це був найдревніший склад м'яса.

Карнарвон, що тим часом відійшов убік, раптом вигукнув:

— Картере, сюди! Дивіться! Трон фараона!

Трон стояв під другим ложем, і дорогоцінні камінці, що всіювали його, спалахували різнокольоровими вогниками на тьмяному золотому тлі.

В далекому кутку стояли чотири золоті колісничі, також прикрашені дорогоцінними камінцями. На одній із них, очевидно, тій самій, що три тисячі років тому з гуркотом проносилася вулицями Фів, везучи молодого фараона, ще збереглися залишки леопардової шкури.

Картер підліз під третє ложе. Там, внизу, він знайшов маленький отвір у стіні.

— Тут є ще одна гробниця! — гукнув він до Карнарвона.

— Чи бачите ви мумію?

— Ні, але це приміщення не захирачене меблями.

Цим знахідки, проте, не обмежилися. Освітивши заглиблену стінку між чорно-золотими статуями фараонів, вони завмерли від хвилювання: в стіні були ще одні двері! Тут, у своєрідному передпокої, саркофага з мумією Тутанхамона не було. Чи ж можливо, що він лежить там, за цими зачиненими дверима?

Але перед тим, як відчинити ці двері, вони ще мусіли багато чого зробити. Все знайдене в передпокої слід вивчити, сфотографувати, занести до каталогів і вивезти звідси. Це була кропітка, тривала праця.

Із знахідками треба було поводитися дуже обережно, бо від найменшого дотику, навіть від сильного видиху, ці старовинні речі могли розсипатися на порох. Отже, вони почали розчищувати передпокій. І тепер за кожним їхнім кроком стежив увесь світ.

Тепер у Долині Царів щодня юрмилися туристи й просто цікаві. Вздовж усього шляху до місця розкопок патрулювали на верблюдах озброєні поліцаї, а сторожі були розставлені через кожні 200-300 ярдів.

Одного дня, по полудні, коли від спеки здавалося, що от-от почне плавати пісок, спостерігачі побачили, як Карнарвон і Картер у супроводі двох десятків археологів та інших гостей спускаються по сходах і зникають у синій темряві гробниці, немов сорок розбійників із відомої казки, що входять у печеру скарбів.

За двадцять хвилин залунали перші удари молотків у задушливому передпокої, де гості чекали довгожданої події — розчинення третіх дверей.

О годині 15.30 Картер, Карнарвон, його дочка Евелін і П'єр Лако, головний директор Каїрського правління у справах збереження старовинних пам'яток, пройшли крізь треті двері й опинилися у кімнаті площею 12 на 14 футів. Стіни кімнати були вкриті гієрогліфами з Книги мертвих, а посередині височіла вкрита золотом і прикрашена дорогоцінним камінням споруда, що нагадувала балдахим. З одного боку цієї споруди були золоті двері, замкнені болтами із слонової кости. На дверях був знак Тутанхамона «живого образу бога Сонця».

Лорд Карнарвон вже не встиг заглянути до середини цієї пишної споруди: він помер 6 квітня 1923 року. Лікарі ствердили, що смерть його була наслідком ускладнень, викликаних укусом москіта. Але деякі люди були іншої думки: вони вважали, що лорда вбило «прокляття фараонів», і з плином часу ця легенда набула досить широкого розголосу. Мірою того, як один по одному всі дев'ятнадцять дослідників, що мали те чи інше відношення до розкопок гробниці, померли, поширювалися чутки, що вони заплатили за найбільше археологічне відкриття всіх часів своєю смертю. (Як тепер встановлено, причиною смерти були заразливі мікроби, що збереглися в гробниці).

Остання, найдраматичніша сцена з усіх, відбулася одного лютого дня 1924 року. Чотири золотих ящики, що лежали один в одному, були розчинені і археологи побачили величезний саркофаг із блискучого червоного пісковика. Обладнання для підняття віка було вже встановлене в усипальні. Картер подав команду. Повільно, безшумно масивне віко зсунулося зі свого місця. Світло вдарило в середину саркофага. Картер схвильовано подався вперед. Та побачив він тільки якусь купу тканин. Спочатку археолог відчув укол розчарування, та придивившись уважніше, збагнув, що це — полотняний саван. Він обережно розгорнув його і не міг стримати вибуху захоплення... Сяючи в химерному світлі прожекторів, перед ним лежала пишна домовина: такої він не бачив ніколи в житті. Власне, це було зображення юного фараона: обличчя з чистого золота, очі — кристали, на чолі — священний змій і голова орла.

Шестирічні пошуки скінчилися. Перед очима Говарда Картера був »загублений« фараон.

»Називати імена мертвих — це все одно, що повертати їх до життя«. Називати імена мертвих — це все одно, що повертати »подих життя тому, хто зник«. Так говорять написи на старовинних єгипетських пам'ятках.

Все в гробниці мовчазно проголошувало надію, що мертвий фараон знову народиться в потойбічному житті й там втішатиметься розкошами земного існування. Все немовби ілюструвало віру і надію стародавнього єгиптянина: що життя — вічність.

Проте хоч гробниця і ховала в собі свідчення пристрасної віри і високої культури, вона дуже мало розповідала про події життя і про саму особу її забальзамованого мешканця.

Яким був фараон Тутанхамон, що царював, приблизно, в 1350-1340 роках до нашої ери? Що встиг він зробити за цей короткий проміжок часу?

Після багаторічних досліджень учені з уривчастих відомостей створили ряд найбільш вірогідних теорій. Грунтуючись на них, можна намалювати правдоподібну картину життя фараона.

Протягом двох століть перед появою фараона Тутанхамона на світ, його царські предки вели Два Царства Єгипту від успіху до успіху. Наслідком переможних воєн утворилася імперія, що включала в себе Палестину і Сирію на півночі та Судан на півдні.

Могутність і процвітання імперії крокували пліч-о-пліч. Мистецтво розквітало, традиційна єгипетська простота поступалася місцем пишності. Вздовж життєдайного Нілу виростили розкішні палаци і прекрасні храми. Саме в час розквіту імперії зійшов на трон володар Аменхотеп III.

Тутанхамон називає Аменхотепа III своїм батьком, і золота статуетка у відкритій Картером гробниці зображує цього монарха у вигляді хлопчика, що сидить навпочіпки, немовби символізуючи єдність із померлим сином, який народиться знову. У гробниці знайдено також льокон із зачіски дружини Аменхотепа III Ті; це свідчить про те, що вона, очевидно, була справді матір'ю Тутанхамона.

Отже, якщо Аменхотеп і Ті справді були батьками Тутанхамона, то він був дитям любови, бо згадане царське подружжя жило мирно і згідливо. Але батько Тутанхамона був »бунтівником«: він пішов наперекір традиції і релігії, одружившись із Ті, яка походила з простолюддя, і зробив її родоначальницею майбутніх фараонів. Могутні жерці всевладного бога Амона, захисника династії Фів, поставилися до цього одруження, як до акту зневаги до них самих і їхнього бога, бо дружина Аменхотепа не була »божеського походження«. Він намагався заспокоїти жерців, але між фараонами і жрецькими вже знявся вітер розбрату і коли за 45 років 9-ти чи 10-тилітній Тутанхамон перебрав батьківський трон, він успадкував руїну бурю.

Цю бурю, яка потрясла основами єгипетського суспільства, роздмухав старший брат і попередник Тутанхамона — Аменхотеп IV, що згодом називав себе Ехнатомом. Він мріяв створити монотеїстичну релігію (замість цілого пантеону єгипетських богів) і запровадив культ Атона — Бога

Сонця. Монотеїстична релігія мала зміцнити царську владу і допомогти запровадити централізацію Єгипту.

Коли Ехнатон став фараоном, його батько Аменхотеп II ще жив і, можливо, допомагав синові керувати державою, хоча історики додержуються різних поглядів щодо цього. Та як би там не було, а молодий фараон вирушив із своєю сім'єю і друзями будувати нове місто серед незайманих пісків пустелі, де його революційні реформи могли б пустити коріння.

Для цього він обрав місце на східному березі Нілу і за кілька років перетворив пустелю на казкове місто палаців і величезних споруд, оточених густими зеленими садами. Молодий фараон назвав це місто Ахетатон — «Обрієм Атона». Сучасники називають його руїни Тель-ель-Амерна.

Приблизно в той час народився Тутанхамон. Коли йому було три роки, він разом із старими батьками й старшою сестрою відвідав брата в Ахетатоні; про цю візиту розповідає один із барельєфів на стіні гробниці.

Повернувшись додому, до палацу Малката, що біля Фів, Тутанхамон незабаром пішов до школи: єгиптян навчали читати з чотирьох років. Його шкільними друзями були сини знатних родин, а також принци підопічних держав — сини переможених іноземних царів. До цих принців ставилися з великою пошаною, вони жили в царському палаці й навчалися разом із дітьми фараона. А згодом, засвоївши культуру Єгипту, вони верталися до своїх країн, ставали правителями провінцій і служили завойовникам-фараонам.

Діти навчалися розпізнавати й вимовляти кілька сотень гієрогліфів, якими позначалося все те, що живе й існує на землі. Далі йшли лекції граматики, потім арифметики і, нарешті, письма. Вправи робилися на папірусі — дуже коштовному матеріялі. До речі, вчителі виправляли помилки червоним чорнилом, так само, як сучасні педагоги.

Після зайнять — обов'язковими були фізичні вправи: плавання, боротьба, полювання.

Через деякий час додавався ще один предмет — складання письмових творів. Вчителі повчали учнів так: «Знання, які ти здобув за один день у школі, залишаться з тобою назавжди — плоди шкільного навчання вічні, як гори. Занурюйся в книгу, як занурюються у воду».

Мирним шкільним дням Тутанхамона несподівано прийшов кінець, коли над Єгиптом згустилися грозові хмари. Старий і хворий його батько, Аменхотеп III, майже не інтересувався закордонними справами. Його союзники даремно благали в нього допомоги проти численних ворогів. Ехнатон, старший брат Тутанхамона, у своїй новій столиці цікавився тільки реформою релігії. На його наказ спеціальні загони ходили від міста до міста, руйнуючи статуї богів і стираючи геть усі форми множини від слова «бог». Це викликало велике невдоволення серед населення.

Через деякий час після того, як помер старий Аменхотеп III, Ехнатон залишив свою жінку — знамениту царівну Нефертіті — й почав правити країною вдвох із своїм зятем. Та незабаром, цілком несподівано, обидва володарі загинули — невідомо від чого, і місто Ахетатон — символ віри,

що, як вважали, »стоятиме, поки лебідь стане чорним, а крук білим, поки гори зрушать з місця і річки потечуть назад« — знелюдніло й почало руйнуватися.

Саме в той час на трон зійшов малий Тутанхамон і почав правити країною, яка перебувала на краю революції.

Як могла дитина відновити єдність народу? Його дорадники підказали йому найпростіший шлях: відновити стару релігію, знову вернутися до многобожності. І Тутанхамон так зробив. Це відразу принесло йому свої плоди: в Єгипті запанували мир і злагода.

Але Тутанхамонові вже не довго судилося жити. В січні 1343 року до нашої ери він помер. Причина його смерти залишилася невідомою.

Яким же був Тутанхамон? Єдине, що знаємо напевне про нього, це те, що він хотів жити вічно. Можливо, він добився свого, коли його ім'я знову зазвучало на весь світ, завдяки наполегливості археологів і їх тяжкій праці.

(За матеріалами чужої преси)

Мір Іван БОДНАРУК

СТРИЙЩИНА І ВІДЕНСЬКІ »СІЧОВИКИ«

Одним із найстарших і найбільш заслужених наших студентських товариств була віденська »Січ«. З неї вийшло багато провідних людей, що відіграли передову роль в житті Стрийщини, а то й цілої Галичини. Заснована в Відні 1867 році, отже, в році, коли постало матірнє товариство »Просвіта« у Львові, за майже сто років свого існування віденська »Січ« відіграла величезну роль в розвитку нашої національно-політичної думки в західній Україні, хоч по суті не була політичною організацією. Вона була кузницею, де кристалізувалися політичні погляди нашої студентської молоді, і прогресивною установою, яка інколи на десятки років випереджувала загальну опінію суспільства в Галичині.

Вельми заслужений для Стрийщини *Іван Вахнянин*, учитель стрийської гімназії і співробітник Є. Олесницького, поніс зо Львова до Відня вроджену собі любов до суспільної праці й нею надхнув своїх товаришів-студентів у наддунайській столиці. Він перший із своїм рідним братом Анатолем почав працювати серед наших студентів у Відні й обидва заснували 1867 року товариство »Січ«, яке поставило собі за мету розбуджувати товариське життя й освітньо-культурну працю серед українських студентів. Він став душею того заслуженого товариства, яке відіграло таку велику роль в житті нашої передової інтелігенції в останній чверті XIX-го і в перших

десятиріччях ХХ-го століть. Разом із Шеховичем склав Іван Вахнянин статут для «Січі» і довгі роки надавав товариству напрям у праці. Його брат Анатоль, теж гімназіяльний учитель, став першим головою віденської «Січі». Відомий пізніше як славний співак, композитор, письменник і публіцист, посол до сейму й парламенту, заслужений диригент і голова львівського «Бояна», перший голова «Просвіти», редактор «Правди» і співробітник «Діла», був *Анатоль Вахнянин* і першим провідником нашого студентства в столиці австрійської монархії.

Вирішили наші студенти заснувати «Січ» на сходинах у готелі “Zur Ernte”. Тільки кількох медиків залишилося при Лівчаку й заснували «Основу»; всі інші увійшли до «Січі». Останні вирішили сходитися якнайчастіше із студентами інших слов'янських народів і познайомлювати їх із нашою мовою, пісню, літературою. Вони брали участь у т. зв. слов'янських комерсах, на яких кожна слов'янська група, витягнувши жереб, мусіла виступити з якоюсь імпрезою. Як приязно ставилися інші слов'янські студентські товариства до нашої «Січі» вже в перших роках її існування, вказує проречисто факт, що коли українці появлялися на таких комерсах, їх оваційно вітали грімким «Жівйо русини!»

Віденським січовиком був визначний лікар і народний діяч, організатор стрийського, а потім львівського міщанства, *д-р Євген Озаркевич*. Був він колись одною з найпопулярніших постатей не тільки у Стрию, а й в українським Львові. Всі його знали, ніщо не діялося без нього. Без нього не було віча, зборів, ні концерту, чи вечериць. Був наймолодшим сином о. Івана Озаркевича, що створив був колись у Белелуї славні «руські Атени», а потім перенісся на парохію до Болехова. Вже в гімназії належав Євген до перших свідомих українців і редагував літографічний часопис «Улий». Як учень VIII класу львівської гімназії належав до комітету, що видавав «Дрібну Вібіліотеку» за редакцією *Івана Франка*. В 1879 р. восени вислався на медицину у Відні та став одним із найдіяльніших членів «Січі». Був душею товариського життя, до чого давав йому кваліфікації незрівняний гумор. Писав тоді теж до гумористичного журналу «Зеркало» у Львові. Був лікарем у Рожнітові і Стрию, поки перенісся до Львова. З його почину постала у Львові 1903 року «Народна Лічниця», якої директором був до кінця свого життя. Заснував і товариство лікарів-українців, був його головою і редагував популярно-науковий журнал того товариства «Здоров'я». Поза лікарською практикою працював багато як публіцист і науковець.

Мав дар розказувати анекдоти й тому любили його в «Січі». Весела вдача не покидала його до смерті. Вносив своєю появою радість у кожне товариство. В рідній хаті, в Белелуї, а потім у Болехові, де настрої був завжди дуже поважний, розвеселявав усіх своїми жартами. Покинувши Відень, ніколи не припинював зв'язків із «січовиками». На 40-літній ювілей віденської «Січі» 1908 року вислав зо Львова привітальну депешу такого змісту: «Нехай живе задунайська Січ нашими традиціями здобути відродження козацтва і волю Україні!»

Був віденським січовиком і його старший брат *Льонгин*, пізніший адвокат у Городку. До нього заїздив часто І. Франко ловити рибу в ставі. Був

головою віденської «Січі» від 22. X. 1881 до 3. XI. 1883 року, в 15-му й 16-му роках її існування. Його дружиною була *Олеся Бажанська*, відома наша піаністка й трохи письменниця.

Коли Євген Озаркевич був лікарем у Рожнітові, можна було бачити в тому малому підгірському містечку багато цікавих приїжджих людей. між ними і визначних тодішніх наших діячів та церковних достойників. Літом переїздив через Рожнітів із креховицької станції до своєї літньої резиденції в Підлютому кардинал Сильвестер Сембратович. Бував тут і д-р Євген Олесницький, а в недалекому Струтині, де батько музика Філярета і професора Олександра Колесси був священиком, перебував проф. Володимир Шухевич з родиною. Приїздила сюди з Цюріху з чоловіком своячка Озаркевичів, перша наша лікарка Софія Морачевська. Бували тут також проф. Григорій Величко з жінкою, Михайло Павлик і сестра Євгена Озаркевича, Наталія Кобринська. Але з усіх гостей найбільше звертав на себе увагу Іван Франко, тоді ще молодий, здоровий, з ясним волоссям, синіми очима, у виштитій сорочці. Поет «малював» д-рові Є. Озаркевичеві паркан довкола хати й городу, а М. Павлик, розмовляючи з поетом, приглядався до його роботи.

До віденської «Січі» належав теж заслужений лікар-громадянин, уродженець Стрийщини, автор популярної анатомії, д-р *Щасний Сельський*, визначний гінеколог, дійсний член НТШ, що народився в Колодниці біля Стрия. Був головою Січі від 19. XII. 1874 до 7. XI. 1875 року, у восьмому році її існування.

Визначну участь у житті віденської «Січі» брав медик *Кость Ікалевич*, що був пізніше лікарем у Болахові й там помер 12 березня 1921 року, заразившись тифом. Все своє майно записав на українську захоронку в Болахові. Як талановитий, дуже працюючий і обов'язковий молодий учений, друкував колись свої наукові праці в лікарських фахових журналах за кордоном та мав усі вигляди на університетську катедру. Але життєві умовини приневомили його перервати наукову працю в університеті. З доручення свого професора у Відні прийняв посаду надвального лікаря в болгарського короля Фердинанда в Софії, де проживав около 10 літ.

Імена колишніх віденських січовиків бачимо серед наших учених, публіцистів, професорів і громадських діячів. До них належав *Володимир Кузьмович*, гімназіяльний учитель і директор гімназії ім. І. Франка в Дрогобичі, політичний діяч, якого «січовики» називали колись «аксамітним», бо мав симпатичний вигляд і лагідну вдачу. Після відомої сесії на львівському університеті, перенісся на студії до Відня і брав участь у житті «Січі» професор стрийської гімназії *Михайло Білик*, родом із Верчан.

У віденській «Січі» знайшла *Наталія Кобринська* не лише своїх гарячих однодумців, а й пильних слухачів своїх перших творів, написаних за особистою заохотою «Січового діда», *Остапа Терлецького*. Коли Льонгин і Євген Озаркевичі студіювали в Відні, то привозили своїй сестрі Наталії книжки з бібліотеки віденської «Січі». Ті книжки мали величезний вплив на майбутню письменницю. Коли помер її дорогий чоловік, батько, що був тоді послом до віденського парламенту, брав з собою дочку до Відня, щоб її розважити після важкого удару. Тоді Наталія увійшла в коло культур-

ного руху «Січі». Завели її туди брати і свояки, Ярослав і Теофіль Окуневські, також віденські січовики. Жвавий літературний рух, що почався тоді між січовиками, втягнув і Кобринську у свій вир. Найближчими до неї були Остап Терлецький і Василь Полянський. Під час розмови О. Терлецький запитав її, чи вона коли пробувала дещо писати, і почав намовляти, щоб писала. Здивована, Кобринська запитала: «Але про що і як писати?» «Про те, що говорите, і так, як говорите», відповів Терлецький коротко. Тоді Кобринська написала «Паню Шуминську», яка Терлецькому дуже подобалася. Він заповів у «Січі», що буде читати на сходинах оповідання, написане (псевдонім) Анною Струтинською. Зацікавлення, що його викликав той твір на зібраннях «Січі», переконало Кобринську, що вона дійсно може писати. І ось кілька місяців пізніше Терлецький читав у «Січі» оповідання Кобринської «Задля кусника хліба», а один із січовиків розбирав твір критично.

Під впливом Кобринської Василь Полянський впровадив на зібраннях «Січі» гутірки про фемінізм. Вийшовши за тісні межі Галичини, пізнала Кобринська нових людей і нові ідеї. За посередництва Остапа Терлецького познайомилася з І. Франком. Терлецький, найбільш маркантна постать серед віденських січовиків, відчувував її від пустих фраз і заохочував до самоосвіти та фахових студій. Він часто заїздив під час вакацій до її батьків і привозив багато книжок із «Січі», говорив багато про рівноправність жінки, обговорював з нею прочитане, піддавав нові теми тощо. Так Василь Полянський (потім лікар сербської армії в Београді), як і О. Терлецький, правник і філософ, були гарячими прихильниками еманципації жінок і обидва мали великий вплив на письменницю. Василя Полянського називали «чудотворцем», бо його слів слухали жадібно. Він просто гіпнотизував слухачів. Нічого дивного, що через нього увійшла Кобринська в листування з М. Драгомановим.

Про велику роль віденської «Січі» в житті українського народу д-р Лука Мишуга в альманахові «Січ» («Над синім Дунаєм») написав ось що: «З радстю згадую віденську «Січ», де вчився я писати перші протоколи, переводити засідання, укладати статути, складати резолюції, переводити мирові суди і працювати в робітничих товариствах. Відень учив нас радости життя».

З ВІРОЮ У ВЕЛИЧ МІСІЇ

(Пам'яті великої жінки Стрийщини)

Цього року минає саме 90 літ, як до театру «Руської Бесіди», яким керувала тоді Теофіля Романович, вступила молоденька й гарна дівчина, що мала незабаром прославити широко своє ім'я та стати найвизначнішою артисткою галицької сцени. Була нею *Іванна Коралевич*, одна з найславніших жінок, що їх видала Стрийщина.

Народилася 30 грудня 1861 року у Фалиші Стрийського повіту. Батько її, Антін, маляр і різьбар, мав велике господарство. Коли її батьки померли,

дівчинкою заопікувався старший брат Михайло, що був пізніше суддею в Чернівцях. Він саме тоді був актором і секретарем галицького театру »Руської Бесіди« і виступав на сцені під прибраним прізвищем Душинський. Не маючи змоги як слід зайнятися вихованням сирітки, він віддав її під опіку своєї нареченої, а потім дружини Теофілі Романович, що була тоді директоркою театру »Руської Бесіди«*.

Дівчинка приглядалася за кулісами до всіх вистав, захопилася театром і вивчила майже всі ролі напам'ять. Інколи давали їй грати малі ролі, головню в живих картинах. А коли одного дня, несподівано, перед самою виставою, захворіла молодша сестра директорки, Марійка Романович, що була тоді окрасою нашої сцени й мала саме виступити в ролі Наталки Полтавки, її заступила молоденька Іванна Коралевич під прибраним прізвищем Ляновська. Цей перший її виступ вийшов чудово й виріш: із її дальшу долю.

На 19-му році життя Іванна вийшла заміж за Івана Біберовича, а рік пізніше перейшла до трупи Омеляна Бачинського разом із чоловіком. У 1882 році, коли »Бесіда« передала управу театру спілці Біберович-Гриневецький, перейшла туди й Біберовичева. В 1892 р. обидвоє Біберовичі покинули сцену задля виховання й шкільної науки дітей та оселилися в Коломиї. Але Біберовичева не перестала цікавитися театром до кінця життя, а вряди-годи грала на сцені.

Драматичному мистецтву присвятилася Іванна Коралевич-Біберовичева цілою душею. Своєю знаменитою грою захоплювала публіку. Виступала головню в героїчних і ліричних ролях. Вславилася особливо в драмах »Буря« Островського, »Гальшка Острозька« Огоновського й »Гаркуша« Стороженка. Виплекавши свій вроджений талант студіями на сцені у драматичній школі Дерінга у Львові, виконувала свої ролі зразково. Часописи порівнювали її з тодішньою славною польською артисткою Геленою Моджесвською. Вміла бути на сцені доброю сальоновою дамою, і трагічною постаттю, і закоханою дівчиною. Була незрівняним мистцем у трагічних ролях. Рівної їй не мала наша галицька сцена ні перед нею, ні після неї. Була при тому й великою патріоткою, і це врятувало її для нашої сцени й нашого мистецтва. Намісник Галичини так захопився її грою, що хотів дати їй стипендію та вислати на студії драматичного мистецтва за кордон, але під умовою, що, вернувшись, віддасть свій талант для польського театру. Біберовичева відмовилася!

Богдан Лепкий, згадуючи тодішні часи й Біберовичеву, пише в »Жазці могого життя«: »Бачив я пізніше Елеонору Дузе, Вальтер, Саву Бернар, Моджесвську й інших, але й вони не затерли й не виперли з моєї пам'яті тих вражіннь, які дав мені колись наш театр«. Згадуючи свої особисті вра-

---

*) Теофіля Романович була директоркою українського галицького театру в 1874-1880 роках. Під її суворим доглядом виховувалася дитиною Іванна Коралевич і заправлялася до гри на сцені. Належала до видатніших артисток українського театру, а час її директорування вважають добою розквіту нашого театру в західній Україні. Померла 1924 року.

ження з театру, поет каже далі: «Хто не тямить у тих ролях незабутньої Іванни Біберовичевої? Худий і блідий, з великою головою гімназист у коротких по коліна штанцятах не раз соромливо струшував сльозу з очей і не одну ніч зітхав, згадуючи, як «Настусю», доньку боярина Чагорова, палили в Галичі на кострі. Нині він може сміло признатись до того. Нині, коли 50 літ з тої пори минуло й коли все довкола змінилось так дуже».

Іванна Біберовичева відійшла у кращий світ 7-го вересня 1937 року в Коломиї, в хаті своєї дочки Наталії і зятя Олександра Курпяка, радника окружного суду. Відійшла по довгій і важкій недужі одна з найкращих артисток нашої сцени, яких видала Галичина. З великою посвятою служила 16 років українській сцені.

ХРОНІКА

З українського життя у діаспорі

* VIII-ий Конгрес Товариства Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ). 13-го і 14-го червня ц. р. в Нью-Йорку відбувся VIII Конгрес ТУСМ-у, в якому брали участь численні представники Осередків його діяльності.

Після привітів, прочитано доповіді на такі актуальні теми: В. Будзак — «Російський націоналізм», мґр К. Савчук — «Американська закордонна політика і Україна». Потім відбувся панель — «Зовнішня діяльність ТУСМ-у», яким керував мґр А. Бедрій. Поручено й обговорено основні завдання ТУСМ-у як студентської організації і форуму для зовнішньої діяльності.

3-тя і 4-та сесії, що відбулися 14-го червня, були присвячені організаційним справам Товариства і звітам уступаючої Головної Управи та представників поодиноких Осередків. Звіти показали, скільки праці про-

роблено за рік і наскільки поширено організаційну мережу ТУСМ-у.

До Головної Управи ТУСМ-у на наступну каденцію обрано: на голову інж. Богдана Кульчицького, членами — Ігоря Заяця, Тараса Козута, Ренату Шаран, Петра Гаврилюка, Орису Пащак, Тамару Дужу і Романа Гуцула. Обрано також Підготовчий Комітет із трьох членів ТУСМ-у в Канаді (Білик, Наталка Бандера, Б. Вальків), що уповноважений скликати з'їзд членів ТУСМ-у в Канаді і обрати представництво з повноваженнями Крайової Управи.

* Ювілейна Шевченківська виставка. Під час урочистостей у Вашингтоні з нагоди відкриття пам'ятника Тарасові Шевченкові, в залі бенкету («Арморі») влаштовано Ювілейну Шевченківську виставку. Експоновано важливі закордонні видання про Т. Шевченка багатьма чужоземними мовами, різні видання

»Кобзаря«, переклади »Заповіту«, філателістичні значки і спеціальні конверти, присвячені тій ювілейній даті, а також репродукції портретів і картин Т. Шевченка.

* *Пам'ятник Тарасові Шевченкові в Порто Алегре.* В Порто Алегре (Бразилія) українська громада збудувала пам'ятник Т. Шевченкові. 30-го травня ц. р. відбулося офіційне відкриття пам'ятника, в якому, крім українців, брали участь і урядові представники та редактори місцевої преси.

* *Парк ім. Тараса Шевченка.* В місті Пасейк (Нью Джерзі, США), завдяки заходам місцевого Відділу УККА, 7-го червня ц. р. відбулося святочне відслонення таблиці, якою найменовано один із місцевих парків іменем Тараса Шевченка.

* *Український Военний Музей.* Управа Союзу Українських Канадських Ветеранів робить заходи, щоб у Вінніпезі заснувати Український Военний Музей, у якому були б збережені всі пам'ятки по українських ветеранах. Управа проголосила заклик у часописах надсилати пам'ятки, щоб у 1967 році можна було такий Музей офіційно відкрити.

* *Українська мова — предметом навчання в університеті Індіяни.* Департамент слов'янських мов і літератури Університету Індіяна (США) визнав українську мову, як предмет навчання, починаючи з новим університетським 1964-1965 роком. Слов'янський Інститут цього Університету належить до найкращих інститутів у США.

* *Збори Спілки Українських Журналістів у Німеччині.* 17-го червня ц. р. в Мюнхені відбулися чергові щорічні Збори Спілки Українських Журналістів (СУЖ). Після звітів з

діяльності СУЖ-у, обрано нову Управу в такому складі: *Зенон Пеленський* (голова), *Слава Стецько* (заступник голови), *Фелікс Кордуба* (секретар), *В. Штелень і Чорній* (члени Управи), *Маковецький і Борис* (заступники). До Контрольної Комісії обрано: *М. Коновальця, В. Леника і Мельника.* До Громадського Суду: *Довгала, Соколока і Лихового.*

Відійшли у Вічність

Сергій Литвиненко. 20-го червня цього року в Нью-Йорку помер на 65 році життя визначний український скульптор і громадський діяч, учасник Визвольних Змагань — *Сергій Литвиненко.*

Покійний народився 5-го жовтня 1899 року на Полтавщині. Закінчивши середню освіту, брав участь у Визвольних Змаганнях у 1919-1920 роках, як хорунжий Армії Української Народної Республіки. Потім, впродовж двох років, перебував у таборах інтернованих українських вояків у Ланцуті й Вадовіцах.

Вийшовши на волю, закінчив з відзначенням Краківську Академію Мистецтв і виїхав до Парижу. В 1930-у році вернувся до Галичини і жив у Львові до 1944 року. Постійно брав участь у мистецьких виставках, а крім того — займався керамікою. Очоловав Відділ скульптури в Українській Вищій Образотворчій Студії. У львівському періоді своєї творчості мистець створив багато визначних скульптурних композицій і пам'ятників, зокрема на могили поляглих за волю України героїв, пам'ятник митрополитові А. Шептицькому, бронзовий пам'ятник-монумент І. Франкові та інші.

В липні 1944-го року виїхав до Німеччини й залишився на еміграції,

перебуваючи в таборах Карльсфельд і Берхтесгаден, де працював як скульптор і навчав молодих українських adeptів. З 1950-го року мистець поселився з дружиною у Нью-Йорку й тут незмінно, понад 10 років, був головою Літературно-Мистецького Клубу, співорганізатором і учасником багатьох мистецьких виставок. Створив багато скульптурних портретів, пам'ятник І. Франкові в Глен Спей і пам'ятник І. Мазепі в Кергонксоні.

Покійного поховано на українському православному цвинтарі в Бавн Бруку, на якому є багато нагробників його роботи на могилах визначних українських діячів і громадян.

Володимир Джус. 19-го червня ц. р. в Лонг Айленд (США) помер визначний український громадянин-меценат, фундатор і директор Українського Інституту Америки, винахідник і промисловець — Володимир Джус.

Покійний народився 5-го січня 1895 року в с. Чернихівці, Збараського району. Молодим юнаком виїхав 1913 року до США, де здобув технічно-інженерську освіту, а потім виявив себе як визначний винахідник і промисловець. Його фабрика має сьогодні свої відділи в Англії і Франції, як мультимільйонове підприємство.

Володимир Джус був дійсним членом американських і міжнародних професійних та промислових організацій, між іншим — дійсним членом Інституту Авіаційних Наук, Ліги Літунських Сил, Товариства Автомобільних Промисловців, Крайової

Асоціації та багатьох інших професійних установ. Був активним членом української громади та її найбільшим меценатом. Його пожертви на українські гуманітарні й виховні цілі за останні роки переходять півмільйона доларів. Покійний був справжнім меценатом у найповнішому розумінні цього слова.

о. радник Савин Дурбак. 13-го червня ц. р. в Ютиці (США) помер на 90-му році життя радник Митрополічої Консисторії у Львові — о. Савин Дурбак.

Покійний був не тільки незвичайно ревним священником, добрим проповідником, а й невтомним громадським і економічним діячем, з письменницьким і журналістичним хистом. У краю був діячем «Сільського Господаря», капеляном інтернованих по закінченні нашої Визвольної Боротьби вояків, що каралися в польських таборах. Був великим соборником не на словах, а на ділах. На прохання своїх парафіян щорічно правив панахиди за Тараса Шевченка, Симона Петлюру та інших національних діячів і героїв. На еміграцію Покійний виїхав 1944 р., а з 1949 року жив у США. Покійного всі любили й шанували за його жертвовну й безкорисну працю для рідного народу.

Инж. Євген Гловінський. 7-го липня ц. р. в Мюнхені (Західня Німеччина) помер на 70-му році життя знаний український діяч — Євген Гловінський. Покійний був звичайним професором УВУ, УТГІ, НТШ, членом Центрального Комітету УНДС і Української Національної Ради.

СЛОВО ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА У США

Здвиження пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашингтоні, що стало всенародною маніфестацією відданості українців у вільному світі (і чи лише у вільному світі?) ідеалам нашого пророка-генія, вже ввійшло в історію. І напевно кожний, хто в будь-якій формі причинився до цієї маніфестації, переживав велике моральне вдовolenня і своєрідне духовне піднесення.

Проти духа Шевченка і одностайної та сильної відсічі не встоялися з своїми наклепами, підступами і юдними поцілунками нахабна Москва та її союзники. Їхня забріханість лише насторожила і повністю змобілізувала українське суспільство в США, яке бачить і розуміє, скільки перешкод і конкретних завдань ще лежить на шляху до остаточної перемоги української правди. Метою цього слова до Вас, Дорогі Українці і Українці, є якраз звернути Вашу увагу на перешкоди і одне надзвичайної ваги завдання.

Основна проблема

»Українці — це росіяни. Українська мова — діалект російської. Україна — це традиційна частина історичної Росії«, і т. д. Скільки разів Вам приходилось слухати й читати такі і подібні фальшиві твердження серед американського оточення? »Таке розуміння проблем України і решти Східної Європи, — заявив професор Вейнського державного університету д-р Фред Е. Догр, — постало в американській науці, а з тим і в політиці через ігнорацію«.

Можна з певністю додати, що авторами цих поширених і фальшивих тверджень є у великій мірі люди з високою освітою, зокрема журналісти, дорадники міністрів, професори та інші інтелектуали і професіонали, які цікавляться СРСР і яких дезінформовано про Україну, коли вони були ще студентами, внаслідок впливів майже сотні російських кафедр при американських університетах, де вони творять інститути

советознавчих студій. Факт, що, як заявив проф. д-р Володимир Кубішович, — ні в одному університеті у вільному світі немає кафедри з будь-якої ділянки українознавства, залишає монополію на інтерпретацію української історії професорам, що очолюють російські кафедри. Наслідки їхньої інтерпретації всім нам добре відомі і вони дорого коштують українському народові.

Розв'язка проблеми

Щоб і майбутні впливові американці, які ще є студентами університетів, не стали жертвою дезінформації та фальшивої інтерпретації, вони мусять почути правду про Україну ще перед закінченням своїх студій. Це можливе лише тоді, коли можна буде уфундувати першу постійну кафедру української історії і культури, в рамках якої викладатиметься окремий курс — нарис історії України та інших неросійських народів СРСР, що його слухатимуть всі студенти університету — осідку кафедри, які хочуть спеціалізуватися в советських справах і вже відвідують подібні курси російської історії в рядах російських кафедр, як обов'язковий предмет.

Поминаючи престижовий момент справи, перша українознавча кафедра на терені США є також внутрішньо-українською konieczністю, коли взяти до уваги те, що пересічний вік учителів українських дисциплін в українських цілоденних і суботніх школах становить 55 років, і те, що кожний з них набув учительських кваліфікацій ще в Україні. За п'ять, чи за десять років їх треба буде заступити молодими силами, яких сьогодні немає тому, що в жадному університеті в США немає повної програми навчання для майбутніх учителів українських дисциплін.

Така учительська програма можлива лише в рамках постійної кафедри, заснованої на базі контракту, в якому будуть виразно зазначені ці завдання та інші вимоги. Її не тво-

п'ять існуючі тимчасові лекторати української мови, літератури та історії в кількох американських університетах, що між собою не пов'язані в якусь цілість чи програму, яка завершувалась би академічним ступенем з відповідної українознавчої ділянки, як другорядного чи головного предмету. Хоч існування цих лекторатів є наскрізь позитивне і при відсутності постійних кафедр необхідне, воно не змінює факту, що викладачі можуть присвятити їм лише вільний від цілоденної і заробітної праці час, а підготовка і проведення в життя систематично веденої учительської програми навчання вимагає цілоденної праці і виключної уваги фахівців.

Різні аспекти справи

Брак молодих учительських сил в українських дисциплінах і брак можливості їх вишколення в акредитованих американських високих школах загрожують дальшому існуванню зорганізованого нашого суспільства в США, бо тільки свідомість того, що ми почуваємо себе українцями, горне і тримає нас при українських церквах і організаціях. А цю свідомість і любов до української культури може прищепити молодому поколінню в наших обставинах лише висококваліфікований учитель-україніст.

Коли донедавна можна було оправдувати до деякої міри відсутність кафедр українознавства в університетах США тим, що ті особи, які закінчили б певну програму студій з будь-якої українознавчої ділянки, як головного чи другорядного предмету, не мали б можливості дістати працю за своїм званням, то, на думку проф. Кубійовича, такого оправдання тепер немає. Старша генерація українців, без огляду на те, чи її члени працюють за професією чи ні, відійде за декілька років. Їхні місця треба буде заповнити новими силами — випускниками кафедри, бо інших немає. Міцна і постійна фінансова база самої такої кафедри створить можливість заробітку на прожиток кільком талановитим, продуктивним і повністю відданим українській науці науковцям, які пра-

цюватимуть при кафедрі. Отже, постане ринок запотребування, що розв'яже проблему студентів — слухачів курсів в рямах кафедри.

Конкретний приклад

Навіть без такого запотребування наша філадельфійська громада зуміла розв'язати проблему слухачів лекцій української літератури при Пенсільванському університеті, не зважаючи на те, що виклади були в українській мові. Правда, запевнення наших чинників, що згаданий університет сам створить постійну кафедру, якщо два роки підряд лекції української літератури слухатимуть кожного семестру 15 або більше студентів, чи не якраз з фінансових причин не були дотримані тим більше, що слухачів за останні чотири роки було майже двадцять кожного семестру. І замість постійної кафедри згаданий університет увів лише ще один тимчасовий лекторат української мови. З цього висновок: при уфундуванні кафедри можемо і мусимо числити тільки на власні сили і засоби так, як у випадку побудови українських церков, шкіл, осель чи народних домів. Позитивним явищем є також те, що більшість учителів неукраїнських предметів в наших цілоденних школах це молоді українці з американською високою освітою, що і є ще одною запорукою слухачів на курсах кафедри.

Що зроблено

В порозумінні з централею УККА Третій Конгрес українського студентства Америки постановив уфундувати першу кафедру і створив для тої цілі Фонд Кафедри Українознавства (ФКУ). Завдяки великій фінансовій і організаційній підтримці з боку старшого громадянства досі зібрано майже половину залізного чи нерушимого капіталу, потрібного на уфундування одної кафедри, з якого лише відсотки будуть вжиті на покриття видатків, а сам залізний капітал стане тривкою фінансовою базою, адміністрованою українськими чинниками, і гарантією, що праця кафедри не буде перериватися, а дальших збірок на засновану на цій

базі катедру не треба буде переводити. Отже, залишилося ще зібрати другу половину потрібної суми, себто приблизно 175,000 доларів. Цей осяг вирізняється тим, що його здобуто жертвенною і наполегливою працею кількох десятків людей доброї волі, серед яких немає ні одної платної сили і які не тільки вклали свій час і труд, але й часто доклали фінансово, бо статут ФКУ не дозволяє зуживати навіть відсотків із зібраного капіталу на покриття адміністративних видатків.

Тому, що ФКУ звільнений від оподаткування, себто має т. зв. «текс-екземпт» статус, діловодство і фінанси ФКУ підлягають строгой контролі федерального і стейтового уряду. До керівних органів Фонду входять такі відомі і досвідчені наші громадяни, як проф. Лев Добрянський, д-р Володимир Калина, головний президент УНС п. Йосиф Лисогір, мгр Іван Винник, мгр Роман Гуглевич, адв. Степан Ярема та інші.

Найближче завдання

Стже перед нами конкретне завдання — створення катедри. І тому звергаємось до Вас, Дорогі Громадяни, з проханням допомогти нам в його реалізації. Просимо Вас — приєднайте хоч одного стодоларового фундатора катедри і станьте самі фундатором, якщо Ви спроможні хоч частинами скласти стодоларовий доток протягом одного року. Допоможіть українській студіючій молоді доказати, що вона національно зріла і що вона, крім забав, займається теж серйозною громадською працею. Докажіть ділом свою прихильність для почину цієї молоді.

Не відкладайте ж нашого прохання, бо кожний невикористаний день — це велика втрата для загальної української справи. Пам'ятайте, що десятки російських кафедр працюють на повну пару, часто займаючи становища, ворожі українському народові, його культурі і аспіраціям лише тому, що немає рівного їм авторитету в американських університетах щодо українських справ. З другого боку, ряди висококваліфікованих українців поза межами Ук-

раїни рідшають з кожним роком, а на їх місце немає нової зміни, бо ми ще не створили центру — катедри, в яксму молодь могла б набувати відповідних кваліфікацій і мала б нормальний «верстат праці» для вдосконалення і застосування набутого знання.

В усіх справах просимо звертатися до місцевого представництва ФКУ, якщо таке існує у Вашій місцевості, або безпосередньо до Фонду Катедри Українознавства (ФКУ):

Ukrainian Studies Chair Fund, Inc.,
302 West 13th Street,
New York, N. Y. 10014.

Віriamo, що Ви нам допоможете, і чекаємо на Вашу відповідь.

За Комісією Союзу Українських
Студентських Товариств Америки
для справ ФКУ:

О. Богачевська	О. Никорович
секретар	голова
Юрій Гнатюк	Леся Старух
член	член

Богдан Керницький
член

Філадельфія, Па.
академічний рік 1964-65

*

УКРАЇНСЬКИЙ КОНГРЕСОВИЙ КОМІТЕТ АМЕРИКИ

До
Українського Громадянства в США.

Фонд Катедри Українознавства, що покликаний до життя за згодою УККА, переводить акцію збірки для заснування катедри українознавства при одному з американських університетів.

Екзекутива УККА апробує цю акцію та вважає її корисною до тої міри, що може поручити Українському Громадянству Америки всесторонньо її підтримати і таким чином створити для цього громадянства у вільному світі гідну базу для плекання об'єктивної, нефальшованої науки українознавства у протизагу тенденційній большевицькій «науці» з тої ділянки.

Екзекутива
Українського Конгресового
Комітету Америки

В калейдоскопі світу

КРАЇНА КАЗКОВИХ ГІР

Високо підносяться до неба величезне пасмо вікових Карпат. На його залитих сонцем південних схилах розкинулось наше Закарпаття.

Головний Карпатський хребет є стрижневою частиною Карпат, які гігантською дугою охоплюють увесь Дунайський басейн, що служить вододілом між басейнами Дністра і Дунаю.

Коли зійти стрімкими серпентинами на будь-який із семи перевалів через Головний Карпатський хребет, то тут, з висоти 800-1000 метрів, відкриваються прекрасні панорами казкової Верховини, оспіваної в народних піснях. Навкруги — гори. Здіймаються, торкаючись хмар, мовчазні вершини, тягнуться незкінченою низкою хребти. Їх перетинають глибокі, залиті кобальтовою синню долини, наповнені гомоном швидководних рік. П'янке повітря насичене ароматом лісів. Все це зливається у неповторну гірську симфонію.

Паралельно з Головним водільним хребтом простягнулися ще два — Полонинський і вулканічний Вигорлат-Гутинський. Між ними лежать глибокі міжгірські зниження — так звані депресії. У протилежність до суцільного Головного хребта, ці два пасма перерізані на окремі масиви. Проїжджаючи ущелиною між двома такими масивами, мимоволі звертаєш увагу на висоту й крутість їх схилів.

А поряд котить свої прозорі води невеличка гірська річка, піниться по камінню і порогах, наповняючи нестихаючим шумом глибоку долину. Невже це вона «перепиляла» могутній хребет, вирізала в ньому ущелину? Та якщо ви побачите цю річку під час повені, коли вона з ревом несе свої каламутні хвилі, легко підхоплюючи каміння і глиби скель, то вже не будете сумніватися у її силі.

В жодній іншій області України немає стільки річок, як на Закарпатті. Тут їх близько 900 — це лише ті, що мають назву. А безіменних кілька разів більше. Вони протікають по долинах і ущелинах, по схилах гір і під вершинами. Деякі з них беруть свій початок високо в горах, у тому числі й найбільша ріка краю — Тиса.

Така незвичайно велика кількість водяних потоків у Закарпатті пояснюється насамперед багатством атмосферичних опадів. Тут є місця, де їх випадає 1.500 і більше міліметрів на рік.

Перше враження у тих, хто потрапляє на Закарпаття, таке, ніби зони опинились у царстві лісів. Зеленим морем вкривають схили і гребені гір дрімучі ліси. А серед них острівцями розкинулись у долинах села.

Ліси займають понад половину всієї території українських Карпат. Не випадково кажемо — лісисті

Карпати. Не перелічити всіх деревних порід, що тут ростуть. Але справжнім «господарем» закарпатських лісів є могутній бук. На його долю припадає понад половину всіх дерев. Лише на сході області він поступається першістю перед ялиною, а в підгірній смузі — перед дубом.

Бук — гарне струнке дерево. Його гладкі, немовби висічені з каменя рівні стовбури нагадують колони древніх єгипетських храмів.

В глибині Карпат багато таких рідкісних дерев, як тис, кедр, а в передгір'ях впереміш із дубом місцями росте їстівний каштан. Це, очевидно, релікти минулих геологічних епох.

В лісових хащах Карпат можна зустріти колишнього ведмедя і стада диких свиней, вінценосного оленя і граціозну козулю.

В неприступних глибинах лісів можна натрапити на рись, що ніжно грається зі своїми кошенятами, сполохнути ошатного півня-глухаря, пірхвостого красуня — косача. Високо в небі ви побачите сизого орла, а на землі — ліниву саламандру в строкатому комічному вбранні.

Ліс — це справжнє «зелене золото» Закарпаття. Він служить акумулятором вологости, регулює стік води і запобігає ерозії ґрунтів.

У Карпатах існує межова висота, за якою ліс уже не росте, і починаються полонини. У східній частині області ця межа проходить на висоті близько 1.400 метрів, а на заході вона знижується до 1000-1100 метрів.

Полонини вкриті субальпійською трав'янистою рослинністю, серед якої переважає білоус. Лише в деяких місцях, особливо на сході, зустрічається криволісся у вигляді заростей вільхи — зеленої, гірської сосни.

Навесні і влітку полонини сяють строкатістю гірських квітів, серед яких немало таких, що зустрічаються лише в Карпатах. На неприступних скелях Близниці і Петроса росте казкова квітка едельвейс. Схили найвищої в Україні вершини Говерлі влітку вкриваються рожевою ковдрою квітучих рододендронів. На полонинах випасаються стада рогатої худоби і отари овець.

Та не лише багата і яскрава рослинність надає полонинам своєрідної краси. Тут є і гірські невеликі озера. Найгарніше і найбільше озеро Закарпаття, так зване Синевірське «морське око», виникло в результаті гірського обвалу. Ця перлина Карпат розміщена на висоті 989 метрів.

Є в Карпатах чудові мінеральні джерела, які відзначаються високими якостями і цілющими властивостями. Ними місцеве населення користувалося для лікувальних цілей із непам'ятних часів.

У Закарпатті налічується понад 300 таких джерел. У них різний хемічний склад, різне призначення. Розкидані джерела по всіх куточках Закарпаття. В деяких місцях зустрічаються цілі їх скупчення. Та, мабуть, найбільше їх у Свалявській улоговині. В самому Ужгороді є п'ять мінеральних джерел.

Дивлячись на гірські громади Карпат, важко собі уявити, що там,

де тепер здійснюються до неба вершини і хребти, бушувало колись море. Багато мільйонів років тому гігантські сили підняли морське дно на велику висоту і зім'яли в складки. Море зникло, але залишило по собі цінні дари у вигляді солі, вапняків, у тому числі мармуру, величезних шарів пісковиків, глинястих сланців, конгломератів.

Прямою протилежністю до гірської частини Закарпаття, є рівна, як стіл, Закарпатська низовина. Тут дубові ліси і переліски чергуються

з буйними полями і квітучими луками, і гарними селами. Та на сході деяка одноманітність рівнинної місцевості порушується: немов гірський острівець, виступає Березівський масив і кілька розрізаних невисоких гір, складених із вулканічних порід. А над усією Закарпатською низиною, підступаючи до неї з північного сходу, синіє пасмо вулканічних Карпат, розрізаних річками на кілька окремих гірських масивів. Ось такою чудовою, казковою країною є наше Закарпаття.

СЛІДАМИ ДАЛЕКИХ ПРЕДКІВ

Вісімнадцять років тому в Тбілісі (Грузія) у безводному, випаленому сонцем степу під час будови металургічного комбінату екскаватори вийняли з землі строкаті осколки керамічних посудів із вигадлигим візерунком. Потім виявилось, що на цьому місці знаходилося одне з найстародавніх міст світу — Руставі, в якому понад дві тисячі років тому були і війська Олександра Македонського. В ті часи місто називалося Бостан-Калаки. За свідченням давнього історика Леонті Мровелі, грецький завойовник зустрів тут «грізно войовничих людей». Люди ті вміли не тільки добре воювати, в IV-у столітті нашої ери вони збудували і зрошувальний канал.

Пізніша назва цього міста — Руставі — походить саме від слів «Ру», що означає маленька річка, і «Тав», що означає початок. Досі про це місто було відомо дуже мало. Тепер згаданий випадок допоміг прочитати його історію. В котловинах знайдено чимало залишків древньої культури. Часто зустрічаються морани — маленькі глечики для вина. Трапляються і великі керамічні посудини, кожна з них вмщує десять відер вина. Знайдено і обгорілі зерна пшениці — сліди страшного лиха, яке спіткало місто вісімсот років тому: його зруйнували турки-сельджуки. Знайшли тут і обезголовлений скелет дівчини, пальці якої стискають зброю — сокиру. Так давня мешканка Руставі героїчно захищала своє рідне місто.

ЗНАХІДКА БІЛЯ СУХОГО ТАШЛИКА

Учень Глодоської середньої школи, Хмільвського району на Кіровоградщині, випадково помітив на землі біля річки Сухий Ташлик якусь блискучу металеву річ. Спробував підняти її, але виявилося, що вона міцно тримається в ґрунті. Щойно з допомогою загостреної палиці виколупав знахідку. В його руках виблискували до сонця масивний, плетений із золотого дроту ланцюг, медальйони, браслети, персні, сережки.

Знахідкою зацікавились працівники Кіровоградського обласного музею, які разом із київськими археологами провели на цьому місці розкопки.

На невеликій глибині розчищено дві купки перепалених людських кісток, біля яких лежали залізні та срібні пряжки, золоті наконечники поясів, залишки одягу з лляної тканини та залізне тесло. Неподалік знайдено уламки срібного посуду, на яких збереглись рослинний орнамент і чудово виконані фігурки левів. Знайдено також зброю — рештки меча, золоті руків'я, піхви від меча і кинджал, зігнутий залізний наконечник списа. Викопали ще вудила, стремена

та багато золотих і срібних розеток, що прикріплювалися до ремінців кінського запрягу. Всього ж знайдено близько ста золотих і двадцять п'ять срібних речей.

Милує око тонка робота давніх ювелірів. Вони вживали таких засобів орнаментациї, як зернь, себто орнамент, що складається з найдрібніших, завбільшки як макове зернятко, золотих кульок, напаяних на поверхню речі або пірамідками одна на одну, скань — орнамент з напаяного тоненького дроту. Багато речей оздоблено самоцвітами.

Не викликає сумніву, що більшість предметів виготовували місцеві слов'янські майстри, хоч деякі вироби — іранського і візантійського походження.

Вчені датують поховання біля села Глодоси VII-им сторіччям нашої ери і висловлюють думку, що воно належить одному зі слов'янських племінних вождів та його дружині. Поховання свідчить про високий ступінь соціального і майнового розшарування тодішніх жителів України, себто напередодні утворення древньо-руської держави, а також про зв'язки з сусідніми й далекими країнами.

ПОЛІГЛОТИ-ФЕНОМЕНИ

Історія знає багато імен геніальних людей-поліглотів, що відзначалися незвичайною пам'яттю і вийнятковою здібністю вивчати іноземні мови.

Так, напр., данець Расмус Христіан Расск (1787-1832) знав 230 мов і був автором 28 словників. Але почесне місце між поліглотами належить німцеві Л. Г. Шутцові, що

жив перед другою світовою війною у Франкфурті (на Майні) і розмовляв 270 мовами.

Кардинал Меццофанті (1771-1848) знав, як твердять, 114 мов та 72 діалекти. За свідченням сучасників, кардинал розмовляв 54 мовами з такою ж легкістю, як своєю рідною.

Нині в Парижі живе Г. Колпатчі, що розмовляє французькою, англійською, норвезькою, турецькою, новогрецькою, сербською, берберійською, російською та мовами банту; читає без словника всіма європейськими мовами, а також латинською, грецькою, китайською, японською, перською, арабською, асирійською та стародавніми еги-

петськими мовами. Він розповідає про себе таке:

»Не можу навіть точно сказати, скільки я знаю мов — 70 чи 80. Єгипетську та асирійську мови вивчив у Лондоні. Найбільшим своїм успіхом вважаю переклад «Книги померлих» стародавніх єгиптян. На це пішло 30 років мого життя... Мови для мене немов людські обличчя, я товаришую з ними. Деякі мені подобаються, деякі — ні«.

Приблизно стільки ж мов, як і Колпатчі, знає відомий американський поліглот Д. Кертин.

Треба згадати, що й професор Львівського університету, поляк Анджей Гавронський (1885-1927), знав 140 мов.

101 ДЕНЬ ПОРУЧ ІЗ СМЕРТЮ

Влітку минулого року риболовецьке парусне судно «Туакепан», що мало на борті 17 осіб екіпажу, вирушило з острова Тонга до Окленду в Новій Зеландії. Судно невелике, завдовжки 15 метрів, але чудово трималося на воді навіть під час сильного шторму, а його команда складалася з полінезійців, яких вважають за прекрасних моряків. Отже, шлях — 2.000 км. не був для них нічим небезпечним.

Та однієї ночі, коли човен проходив повз рифи корального острова Мінерва, сталася катастрофа. Сильна хвиля погнала судно на рифи і через кілька годин, не зважаючи на всі зусилля команди, воно перетворилося на купу дерева. Допомагаючи один одному, всі 17 членів команди продісталися на острівце, захопивши зі собою тро-

хи провізії і прісної води. Отже, здавалося, всі були врятовані, принаймні їхнє життя було в безпеці. Але, коли розвиднілося, потерпілі побачили, що попали в страхотливу пастку.

Острів Мінерва виявився невеличким клаптиком суходолу, розташованим осторонь усіх шляхів сполучення. На ньому не було жодної рослинності і жодного джерела води. Тільки голий пісок, розпечений немилосердним тропічним сонцем. Єдиний затінок утворював кістяк покинутого людьми японського риболовецького судна. Куди поділася його команда — чи була врятована, чи, може, загинула в марних спробах вибратися з острова — залишилося невідомим.

Кістяк корабля дещо полегшував становище нещасних, але всі

добре розуміли, що загинуть у страшних муках за якихось дватри дні, якщо не здобудуть питної води. А її не було. Вони мали лише один сірник і багато дерева та металу з решток японського судна.

Одному з потерпілих, Тео Фіфітові, вдалося сконструювати прилад для дестилювання морської води. Щастям було й те, що підмоклий сірник загорівся і тепер було можна постійно підтримувати вогонь. Дерева з японського судна вистачало і вогнище палало безпервно сто днів і сто ночей. Саморобний апарат щодоби давав один літр прісної води. Але цього було катастрофічно замало — трохи більше чверті склянки на кожного протягом цілої тропічної доби.

Зникнення «Туакепуа» викликало тривогу на острові Тонґа і на островах Фіджі. Деякий час судно розшукували, але, не знайшовши жодних його слідів, уважали його пропавшим і занесли до списку погблих разом з усім екіпажем. Пошуки припинилися.

Сімнадцять нещасних залишилися на острові без будь-якої надії на порятунок. Через двадцять чотири доби помер перший, а через два дні — ще двох. Залишилося чотирнадцять осіб. Вони розуміли весь трагізм свого становища — до острова Тонґа було 500 км., до острова Фіджі ще більше — 650 кілометрів. Єдиним виходом для них було збудувати пліт і пробувати комусь дістатися до одного з цих пунктів, щоб сповістити про місцезнаходження решти.

Та вони не мали жодного гвіздка, не було сокири, молотка. Довелося орудувати голими руками і після довгих зусиль 14 виснажених людей все ж таки спорудили пліт.

Але випробування закінчилося невдачею. Пліт розбився на рифі. Роботу довелося починати майже з самого початку. Протягом довгих тижнів, з допомогою дроту та канатів, вони збудували другий, більший розміром, напівчовен, напівпліт. На дев'яностий день перебування на острові троє з екіпажу вирушили в путь. Щасливо оминули рифи і вийшли на відкритий океан. Тепер від їх успіху залежала доля тих, що залишилися на острові. Треба було подолати, принаймні, 320 км. і дістатися до маленького острівця Оно-і-лау.

Не маючи ніяких навігаційних приладів, троє на плоту не потрапили на острів Оно-і-лав. Були вже на межі повного знесилення. Один із них помер, а двоє продовжували ще керувати плотом. Пропливли ще 160 км., доки хвиля не викинула їх на берег острова Віті Леу.

Коли пліт помітили рибалки, вони не могли повірити, що перед ними частина команди «Туакепуа», яку вже всі вважали остаточно за пропацу. негайно послано на острів Сува, де містилася найближча рятувальна станція, телеграму. Звідси вислали гідроплян до острова Мінерви. За кілька годин пілоту повідомили, що на острові дійсно знаходяться люди. Але настала ніч і гідроплян не міг сісти, тому обмежився тільки тим, що скинув потерпілим їжу.

Наступного дня десять осіб з команди «Туакепуа» приставлено на острів Суа. Одинадцятий помер годину перед тим, як прибув гідроплян. Так очайдушно 101 день змагалися люди зі смертю.

МОГІКАНИ НА РИШТУВАННЯХ СУЧАСНИХ ХМАРОСЯГІВ

Наприкінці минулого століття перед американськими інженерами, що будували знаменитий висячий міст над затокою Святого Лаврентія, постала серйозна проблема. Не можна було знайти людей, здатних працювати на великій висоті над водою, працювати вільно і впевнено, немов на землі. І тоді хтось запропонував узяти до цієї роботи індіан з племені могокіанів — людей дуже відважних і сміливих.

Спритність, з якою могокіани пересувалися по риштуваннях, сміливість, з якою вони працювали над водяною прірвою, перевищили всі сподівання американських інженерів.

Виявилось, що могокіани майже зовсім позбавлені такого почуття, як головокружіння від значної висоти, що властиве всім людям. Вони з якоюсь особливою сміливістю нехтують небезпекою, одним словом — поводять себе на риштуваннях майже так, як на землі.

Так почалася нова сторінка цікавої історії племені могокіан.

Індіанці-могокіани після побудови згаданого мосту перетворилися, так би мовити, на висотників-монополістів у США. Майже всі здорові чоловіки племені стали до цієї небезпечної роботи. До неї почали привчатися й хлопчачки. Отже, нова робота перетворилася на спадкове зайняття могокіан. Саме вони брали участь у будівництві знаменитого «Емпайр стейт білдінг» та інших хмаросягів.

Власники будівельних фірм були дуже задоволені зі своїх нових робітників. У могокіанів збереглися і певні звичаї, які стають у пригоді власникам фірм. Могокіани не тільки не вимагають відшкодування за пошкодження під час нещасливих випадків, а навіть соромляться, якщо такі випадки з ними трапляються. Адже, якщо з могокіаном трапилося нещастя, то це значить, на їхню думку, що він був поганий могокіанин!

ЗАГАДКА ПЛЕМЕНИ «ЧОРНИХ КАФІРІВ»

Далеко в горах Гіндукушу, серед гірського пасма Каракорум, в оточенні корінного населення (китайців і тибетців) живе плем'я «чорних кафірів». Ніхто не знає їхнього походження, так само як і того, звідки вони тут з'явилися. Колір шкіри в них білий, очі — блакитні. Вони цілковито відрізняються зовнішністю від основних мешканців цього району. Зелені долини, в яких живуть кафіри, називають-

ся нині «долинами язичників». «Чорних кафірів» є, як кажуть, тільки 1390 осіб, решта — давно прийняла мусулманство і злилася з місцевим населенням.

Вчені тепер активно вивчають занепадаючу культуру «чорних кафірів», яка швидко зникає. В цій примітивній культурі є дуже багато цікавого і своєрідного.

Кафіри живуть у трьох долинах Каракоруму і потрапити до них

можна лише пішки. Займаються примітивним рільництвом, але їхні села складаються з гарних, прикрашених численними оздобами кам'яних будинків. Кожен будинок має свої індивідуальні прикраси, орнаменти, вирізьблені з дерева.

Цілоком загадковим є той факт, що основною фігурою в кафірських орнаментах є кінь, хоч у тій місцевості коней зовсім не зустрічається. Звідки ж запозичили тубільці цей образ? Можливо, це спогад про землі, з яких кафіри колись примандрували до Каракоруму.

Головною богинею язичників-кафірів є Гестак, яка опікується кожною кафірською родиною. Їй присвячена святиня Гестакгам, вхід до якої оздоблено різьбленими зображеннями коней і козлів. Перед дерев'яним олтарем богині Гестак кафіри складають у дні свят жертви козячої крові і молюка кіз.

Другий великий бог кафірів — Магандео. Олтарі для нього будуються за межами сіл. Йому приносять у дар людську кров.

Існує тут ще чимало інших богів і богинь, одна з них — богиня Дезалік — опікується вагітними жінками. Її зображення є в спеціальних «будинках жінок», куди суворо заборонений вхід чоловікам.

Лише нещодавно італійським ученим, що побували серед кафірів, пощастило зробити першу фотографію цієї богині.

Кафіри ховають своїх померлих у дерев'яних трунах, але не закопують у землю, а тільки прикривають важким камінням. Обряд поховання дуже урочистий і в ньому бере участь майже ціле плем'я.

У кафірів немає ні письменности, ні писаної історії, але мистецтво їх дуже талановите. Учені антропологи мають нині у своєму розпорядженні записи кафірських народних пісень, музики і народних оповідань.

Таємницю походження кафірів буде, очевидно, не легко розв'язати. Своім зовнішнім виглядом і антропологічними даними вони найбільше нагадують мешканців середземноморського басейну, а також стародавніх мешканців Альп. Але невідомо, чи вони справді прихідці з Європи. Може, навпаки — деякі з нинішніх європейських мешканців потрапили колись сюди саме з районів Гіндукушу й Каракоруму?

Кількість кафірів швидко зменшується і може статися так, що все плем'я зникне, не залишивши по собі жодного ключа до розв'язання таємниці їх походження.